

Eötvös Károly
A nazarénusok

TARTALOM

MIRŐL SZÓL EZ A KÖNYV?
AZ UJ IDŐ KEZDETE
HENCSEY TÉRITŐ MUNKÁJA
A TÜZES BARÁT
HENCSEY ÉS A TÜZES BARÁT
AZ UTOLSÓ ÚT ELŐTT
KI VOLT FRÖHLICH?
AZ UTOLSÓ ÚT
HALÁL UTÁN
HENCSEY KÖNYVE

MIRŐL SZÓL EZ A KÖNYV?

I.

*(Ki látott nemzetet támadni, hitvallást keletkezni? -
A Genezáret tava. - Zebedeus két fia hogy lett apostollá?)*

Előre meg kell mondanom, miről szól könyvem. A ki olvasásába bele kezd: tudja meg eleve, mit talál soraiban. Ne várjon se mást, se többet.

Okom az, hogy a tárgy különös. Valami sok könyvet nem irhattak róla, mióta irnak az emberek. Efféle könyvet nem olvastam s nem is hallottam, hogy volna efféle. Több, mint százezer könyvet irtak már hitről, vallásról, szentegyházról, de oly módon, miként én, még nem irtak. Én legalább úgy gondolom, úgy tudom. Meglehet: tévedek. Ha irtak is: akkor is meg kell írnom a magam könyvét.

Van felekezet Magyarországon, melyet úgy hívnak: a Nazarénusok. Vallásos felekezet ez. Hívóit a történelmi egyházak hiveiből toborozza. Különösen római katolikusok és kálvinisták voltak kezdő hivei. De más egyházakból is nyert már hiveket.

Ezekekről lesz szó könyvemben. Tehát hitről is, vallásról is, egyházzal is.

Mi a hit? Mi a vallás? Mi az egyház?

E kérdésekről nem beszélek. Nem bocsátkozom se hittani fejtegetésbe, se bölcséleti álmodozásba. Azt se keresem: van-e, nincs-e igazság a nazarénusok hitében és vallásában. Hitüket és vallásukat se nem ajánlom, se nem kárhoztatom. Se ellenségük nem vagyok, se hozzájuk nem tartozom. Még csak nem is elmélkedem hitvallásuk fölött. Van-e jövődjük, még e fölött se szerkesztem meg véleményemet.

A hit, a vallás és az egyház együtt fenséges és csodálatos természeti tünemény. Fenségesebb és csodálatosabb, mint a költészet. Sokban hasonlít a csillagok rendszeréhez. Ép oly fenséges és csodálatos, mint a népek és nemzetek lelke közt való különbség. Mikor és miként támadt s miként és miért fejlődött ki ez a különbség? A boncztan, az élettan és a vegytan szerint minden magyar és minden angol ember teljesen egyenlő. S az angolok együtt s a magyarok együtt mégis egészen más-más nemzet: Nyelvük, erkölcsük, természetük, vallásuk, költészetük égföld különbség.

Ki látott nemzetet támadni?

Senki. Egyes ember talán nem is láthatott, mert a nemzetek támadásának időkora századokra és ezredekre terjed, egyes ember figyelő ideje pedig csak ötven-hatvan év. Ennyi idő alatt nyelv és nemzet a maga különös lelkének teljességében nem támadhat.

A nemzetek támadásáról s egyéni, társadalmi és állami életük keletkezéséről már sok könyvet irtak. De minden könyv csak bölcséleti rámutatás arról, a mi most van, arra, a mi évezredek előtt volt. Gyönyörű művek; igazak is, de nem teljeseek. Meggyőznek bennünket arról, miként támadtak a nemzetek, - de kísérletileg nem tudják szeméink elé állítani, miként támadtak hát valósággal.

Igy vagyunk a vallásokkal.

Ki látott vallást keletkezni, felekezetet támadni, egyházat eredni?

Mind a három kérdésre meg tudunk felelni s a feleletben meg is nyugszunk. Sőt Mózes, Jézus és Mohamed hívei oly tisztán látnak e kérdésekben, hogy szükségtelennek, sőt ártalmasnak tartják a kételkedést és a további kutatást. Ne is kételkedjünk, ne is kutassunk. Hanem azért mégis eszünkbe juthat a kérdés: vajjon napról-napra, óráról-órára s emberről-emberre miként támad, nő, fejlődik és terjed a hit és a vallás?

Gyerek-ifjú voltam még, a mikor ez nekem már eszembe jutott. De nem sokat törődtem a kérdéssel. Sőt nevetségesnek tartottam volna, ha törődöm vele.

Azonban újra és újra eszembe jutott.

Ha Mózes könyveit olvastam, ha Homérosz hőskölteményeibe elmerültem, ha az evangyélisák és apostolok írásai fölött elmélkedtem: mindig eszembe jutott. Hogy jöhetett hát létre a zsidó vallás? Miként alakult meg a hellenek istenvilága? Mikor és miként támadott a szeretetnek keresztyén vallása?

Különösen sokat tünődtem egy jeleneten, melyet Jézus életéből leírnak az evangyélisák. S nem is egy írja le, hanem három is. Ez a jelenet az, a mikor apostollá lett Zebedeus két fia.

Keresztelő Jánost börtönbe zárták. Mikor ezt Jézus meghallotta: Názáretbe ment. De ott se maradt sokáig, hanem elindult észak-kelet felé, a galileai tengerhez, Kapernaumba. Utja közben oktató, fölvilágosító, hitegyesítő lelkes beszédeket tartott uton-utfélen, de a zsinagógákban is.

A galileai tenger nem tenger, hanem tó. Egyik nevén így is nevezik: Genezáret tava. A szent írásokban tibériási tengernek is nevezik, mivelhogy délnyugati partján fekszik Tiberiás városa.

Körülbelül akkora a tó, mint a Balatonnak az a része, mely Tihany és Kenese közt s Siófok és Füred közt fekszik. Nem sokkal nagyobb tehát, mint a Balatonnak egy harmada. Keresztül-folyik rajta a Jordán vize. A Balatonnál mélyebb s egykor több hala is volt.

Nyugati partja Bethsaidától Tiberiásig: ez az igazi szent föld. Itt élt, itt tanított legtöbbet Jézus. Itt éltek szülői, testvérei, rokonai. Itt szerették őt legjobban. Itt szerették igazán. Első apostolai itt csatlakoztak hozzá. Emberi elmének nincs oly ragyogó és fenséges költészete, mint Jézus élete itt Názáret körül s a Genezáret tava körül.

Ide jött akkor is, a mikor Keresztelő János elfogatása miatt szíve elszomorodott. S lement a tópartra; mint akkor mondták, a tenger partjára. A tóparton halászokkal találkozott. Ott találta Zebedeust is.

Zebedeus egyszerű jámbor halászember volt. Csónakja a part mellett a vizen himbálódzott. Nem maga volt a csónakon, hanem ott volt vele két fia is, az idősebb: Jakab s a fiatalabb: János. De voltak vele még szegődséges halászlegények is, kiket béres szolgáltnak nevez a szentírás. Ilyen is lehetett kettő vagy három.

Voltak tehát öten vagy hatan. Többen nem igen lehettek, mert a csónak nem volt nagy, több ember abban nem fért volna el s egymást gátolta volna halászember munkájában.

Igaz, hogy a szentírás se azt nem mondja meg, hány volt a halászlegény, - se azt, mekkora volt a csónak. De azt igenis megmondja, hogy a csónakot, a mikor rajta elvégezték dolgukat, kivonták a száraz partra. Ebből bizonyos, hogy a csónak nem nagy volt, öt-hat emberre valónál nagyobb semmi esetre se volt. A nagyobb csónakot nem szokás, de nem is könnyű s nem is czélszerű a partra vonszolni.

Zebedeus és fiai és emberei épen hálójukat kötözték, igazították s mosták, a mikor Jézus oda ért. Halászembernek mindennapi rendes munkája ez. A hálón halászás közben szakadás támadhat s mikor kihúzzák, halon kívül más is beleakadhat; rák, kagyló, tüskés sulyom s egyéb. Mind ettől a hálót meg kell szabadítani. De ha a hálónak egyik-másik fonala szines foltot kapott: azt is ki kell mosni tisztára. Mert ha ki nem mossák: meglátja a hal a vízben s nyomban odább ugrik.

Jézus odament Zebedeus csónakjához s oda szólt a két fiúhoz: Jakabhoz és Jánoshoz s hívta őket magához. S a két fiú letette a munkát; kivonszolták a csónakot a partra s akkor a két fiú ott hagyta apját a csónakkal s a halászlegényekkel s elment Jézussal Kapernaum felé. Nem is vált el többé tőle.

Igy beszélnek el az evangyélisok ezt a jelenetet. De vajjon hát így történt-e ez?

Bizonyos, hogy így történt. De még százszor bizonyosabb, hogy e jelenet igen sok részletét elhallgatják a szent irások. Nézzük csak meg közelebbről.

Az egyszerű tóparti halászember ma is olyan, a milyen Jézus korában volt. Olyan a tava, a vize, a hala, a hálója, a csónakja, a ruházódása, étele-itala, napirendje, sátora, tanyája, házassága s minthogy akkor is, most is ezek körül forog elméje gyerekkorától agg koráig, tehát olyan a gondolkozása is.

Ha ma a parton hálóját kötözteti a halászgazda két fiával s két cselédjével s oda jön egy idegen, eddig soha nem látott kegyes férfiú, akár magánosan, akár tized-huszdik magával vagy bár egész embersokasággal s oda szól a két fiúhoz:

- Hejh, jó emberek, hagyjátok ott a munkát s engem kövessetek!

Vajjon mi történik akkor?

Bizonyos, hogy a két fiú nem hagyja ott szó nélkül apját és munkáját s nem követi a kegyes férfiút.

Hanem előbb megkérdezi a kegyes férfiút: vajjon kicsoda, hogy híjják, mi járatban van, miért hívja őket magához, miért és meddig és hova kövessék őt, mi lesz a munka, mi lesz a fizetés, miből élünk, miből ruházódunk?

Az öreg Zebedeus is bele szól a dologba. Ő a fiait csak úgy hevenyében eltávozni nem engedi. Az ő gyerekei ezek! Mi lesz a hálóval és halászzal, ha a két munkabíró fiatal eltávozik? Ő már öregszik, gyengül, csupán idegenekkel, szegődöttekkel a munkát folytatni nem tudja, tehetsége sincs hozzá. Abból tehát semmi se lesz, hogy az ő két fia ő tőle bizonytalan életre eltávozzék.

Most ez a jelenet állana elő a legszelidebb alakban is. S bizony másként akkor se volt. A változhatlan emberi természet biztos ismerete bizonyítja, hogy másként akkor se történhetett.

Ha ugyanis a Zebedeus-fiak, Jakab és János, akkor még Jézust nem ismerték.

Hanem hát ismerték!

Jézus is ismerte őket. Különbén majdnem érthetetlen, hogy ott a csónakon dolgozó öt-hat ember közül épen csak Jakabot és Jánost hívja magához. Szinte természetesebb lett volna, ha magát Zebedeust szólítja vagy csupán a halászlegényeket.

Ugy, a hogy a szentírás elbeszéli: csodaszámba jön a történet. Pedig, ha minden részletét ismernők, nem lenne benne semmi csodálatos.

Mert mikor Jézus odament Zebedeushoz, akkor már volt két állandó apostola. Az egyik Simon-Péter, a másik András, Péternek a testvéröccse.

Ezek is halászok voltak a Genezáret taván. Ott halászgattak ők is Zebedeus halásztanyájának közelében. Kétségtelen, hogy ők jó ismeretségben voltak már régóta a Zebedeus-fiukkal, valószínűleg barátság és rokonszenv állott fenn köztük s a két fiút ártatlan, jó és nemes szívű férfinak s komoly és világos eszű embernek ismerték s ők tanácsolták Jézusnak, hogy azt a két fiút is szólítsa magához.

Kétségtelen az is, hogy ezek a jámbor halászberek már korábban is ismerték Jézust s ha talán személyesen nem is, hírből minden esetre. Názáret alig van a Genezáret tavának déli végéhez 28 kilométernyire; a szegény, egyszerű emberek közt Jézus bátorságának, bölcsességének s a papokkal való viaskodásának híre elterjedhetett s akkor már biztosan el is terjedt. S a hír s az együgyű elmék képzelete már a csodatévő hatalom fényével övezte Jézus alakját.

Csak így lehet megérteni, hogy az öreg Zebedeus szó nélkül oda adta két fiát apostolnak s a két fiu is szó nélkül követte Jézust.

Másként az egész dolog érthetetlen.

Az öreg Zebedeussal a szentírásban másutt nem találkozunk. A mennyire tudniillik én ismerem a szentírást. Hanem feleségével találkozunk. Az öreg Zebedeusné, a két apostol anyja, Jézus halála és föltámadása idején ott van Jeruzsálemben. Az ő lelkében is ott fénylettek már az új hit sugarai. A mi azt bizonyítja, hogy némi fogékonyság ehhez volt már a Zebedeus családban akkor is, a mikor még csupán csak a galileai tengeren halászgatott.

- Nos hát e két Zebedeus-fiu története okozott nekem nagy tünődést.

S gondolkozni kezdtem a fölött, vajjon a mi életünk, a mi társadalmunk meg tudná-e még egyszer szülni ezt a jelenetet?

II.

(A lelkek nem szabadok eléggé a hithez. - Magányban érlelődik a hit. - Az én hitalapító ismerőseim. - Táncsics. - Mikor kezdtem a Nazarénusok eredetét kutatni?)

Van-e még hit? Van-e még néma rajongás? Tud-e még az emberi lélek mást is érezni, mint örömet és bánatot, bosszúságot és unalmat? Van-e még valamink az istenek adományából, a mely fel tudná üdíteni az aszú sziveket és a számító elméket?

A léleknek szabadság kell, hogy legyen ideje és módja fölkeresni az életnek, a boldogságnak s az üdvösségnek titkait. Nagy titkok ezek, melyekhez csak a hit segítségével juthatunk el. Pál, a nagy apostol azt mondja, hogy csak az a hit, a mely megvalósítja reményeinket s megmutatja a láthatatlan dolgokat. Én azt hiszem, neki van igaza s nem annak a sok papnak, tudósnak és bölcselőnek, a kik Jézus óta mind másként magyarázzák a hitet s a kik nehéz, hosszú, elme-fárasztó és lélekölő tudományt csináltak a hitből. S nevezik azt hittannak, egyházi törvények s hitelvek rendszerének.

De hát hol van a léleknek ma akkora szabadsága?

Ma mindenkit szorosan megszabott munkára kényszerít az élet. A szegényt kenyere, ruhája, hajléka, egészsége, asszonya és gyereke után izzadni s a gazdagot arra ösztönözni, hogy vagyonát védje és szaporítsa, - élvezeteit gyakorolja, - országának, községének, vállalatának ügyeit elintézzze s a napoknak el nem foglalt óráit tárgyaltalan fecsegésben töltsse.

Ma már nincs szabadság.

A bírót nem köti úgy a törvény, mint a hogy a sziveket és lelkeket megköti ma a divat, a közhangulat, a társaság szokásai s a tudományok tantételei. A hogy megszokott módon kell öltözködni: ép úgy megszabott módon kell gondolkozni. Sőt még érezni is. Minden érzésre van műszó, minden műszónak van tudós meghatározása s minden cselekvésnek szigorú törvénye. A gyermeket attól kezdve, a mikor már futni tud, mind ezek szigorú megtartására oktatják. Mintába gyurják az agyagot, hogy szabályos téglá legyen belőle. Ily téglából áll az épület. S mintába gyurják az emberi lelket, hogy rendes közpolgár legyen belőle. Ezekből áll a korszerű társadalom. Kórságos elme, gonosztévő vagy nagy ur legyen az, a ki ennek törvényeit megszegheti.

Hogy hit támadjon bennünk: a léleknek önmagába kell szállania, önmagával kell foglalkoznia. Távol a világtól, a várostól, a zibongó sokaságtól, a zakatoló gyáraktól, a kufárok viaskodásától, a papok szemforgatásától s a tudósok feleselésétől. Erdők magányában, vizek partján, sivatagnak rónavidékén: ott készül az ábránd, a sejtés, a szeretet vágya, a gondolatok szárnyalása, az érzések igazsága, a költészet, a végtelennek imádása s ha mindezek együtt vannak a lélekben: ott készül a hit. Az erős hit, a mely méltó erre a névre.

Keresztelő János, a mikor növekedett s lelkében erősödött: kiment a pusztába. Ott élt évekig a sivatagon. S mikor érezte magában istennek hitjavító sugallatát: akkor tért meg a pusztából s ment az emberek közé. Így mondja az irás.

Hát Jézus hol töltötte azt a husz esztendőt, a melyről életének történetéből a mi szentírásaink semmit se tudnak? Nem ott-e, a hol Keresztelő János?

Hiába kutatjuk.

Sok időt kellett magányban töltenie, mély tünődésekbe s erős érzésekbe elmerülnie, hogy megváltója lehessen az emberi nemzetségnek. Ha mindig emberek közt van, ha folyton a papokkal és irástudókkal vitáz: az emberszeretet nem fejlődött volna ki annyira szívében. S akkor se, ha Athénbe megy bölcsészeti tanfolyamra s Rómába jogi egyetemre.

A pusztában megszabadul a lélek a korhadttársadalom eszejárásának nyügeitől.

Három embert ismertem, a ki új hit alapításán törte fejét. Két fiatal és egy öreget.

Nem akarok sokat beszélni róluk. Nem volt sikerük.

Az egyik pécsi tanuló volt az ötvenes években. Katholikus papnak törvénytelen gyereke. Hatalmas agy, erős elme, nagy szorgalom és buzgóság a tudomány megszerzésében, de keserűséggel teljes lélek. Csak gyűlölni tudta az egyházat, s a hitnek egyéb külső intézményeit. Csak azért a Jézusért rajongott, a ki a templom csarnokából kiverte a kufárokat. Szellemét megülte a sötétség, hiányzott belőle a szeretet napvilága. Nálam idősebb volt s többet is tudott. Egész éjszakákon át magyarázta nekem világjavító eszméit. Se gondolkozni, se érezni nem tudtam vele. Eltűnt nyomtalanul.

A másik kecskeméti fiú volt. Szegény özvegy asszonynak gyereke. Apja takács volt valamikor s ő is megtanulta apja mesterségét. De erős vágy rohanta meg lelkét, a magasra törés vágya. A kálvinisták kecskeméti gimnáziumát és jogi főiskoláját végig járta. Engem nagyon kedvelt, nagyon ragaszkodott hozzám. De valami titkot mégis őrzött keblében, melyet nem akart velem közölni.

Szerény fiú volt; lehajtott fejjel, lassu járással ballagott az utcákon és sétáló utainkon. Beszéde is lassu és vontatott. A mindenség legmélyebb kérdéseiről szeretett álmodozni.

De voltak napok, a mikor nem keresett föl. A mikor az egész délutánt magánosan töltötte el otthon vagy a szőlők közt való bolyongásban. Bevallotta, a mikor kérdeztem.

Nem nő után ábrándozott. Nem készült költőnek se, tudósnak se. Mit jelentett tehát e gyakori magános bolyongás?

Egyik sétánkon félig komolyan azt mondtam neki:

- Te pajtás, te valami nagy bolondságon töröd a fejedet.

Fejét fölvetette s kérdő merevséggel nézett rám.

- Ugy van az; te bizonyosan valami új hitet akarsz alapítani.

Megrezzent. Mosolyogva figyeltem lelkének zavargását. Utóbb azt kérdezte: honnan tudom én ezt?

- Sehonnan, de azért mégis tudom. Nehéz, nyomasztó ábrándok vesznek rajtad erőt igen gyakran, titokként rejtegeted előttem tünődésed tárgyait. Más nem ragadhatott el magával, csak a hitbeli kétség.

Bevallotta.

Valami különös nagyravágyás feszíti keblét. De ő szegény s nem is daliás alak, hódító jövő a nők közt nem mosolyog rá. Gazdag nem lehet, hadvezér nem lehet, költő nem lehet, de ő mégis nagygyá akar lenni. A szegény nép millióinak hite oly gyöngye, oly hézag, annyira tele van babonával s tévedésekkel, hogy a ki e hitet megtisztítja s megedzi: az szent munkát végez s megörökíti nevét. Erre akar vállalkozni.

Szerettem ezt a fiút s megsajnáltam. Napokon át beszéltem lelkére. Az ifjú lélek ábrándok nélkül nem élhet. De ha szertelen az ábránd: akkor az már betegség. Nem hiszem, hogy a gondviselés őt a hitalapító tehetségével felruházta volna. Hanem kis ember, jó ember és boldog ember lehet belőle, csak várja be nyugodtan, míg ábrándjai lassanként elszállanak s helyüket lassanként elfoglalja a munkavágy és a kötelességérzet.

Huszonöt éve, hogy utoljára meglátogatott itt Budapesten. Valami nagyon kis hivatalnok volt akkor itt. Itt van-e és él-e még: nem tudom.

- A harmadik volt az öreg jó Táncsics Mihály. Őt már nagyon sokan ismerték; országos neve, országos szerepe volt; függetlenségi harczunk azzal kezdődött 1848-ban, hogy őt erővel kiszabadítottuk sajtófogságából; tagja volt a törvényhozásnak is. Az első magyar szocialista, de olyan szocialista, a ki mindenkit szeretett és senkire se haragudott. El is hagyta e miatt utóbb minden követője.

Irt egy három kötetes hosszabb munkát, melynek czime: Józan ész. Ennek egyik kötete a Vallásról szól. A vallást akarja ebben a mindennapi józan ész törvényeire áthuzni s ekként - mint szokta mondani - megtisztítani. Az ő új vallása is keresztyén vallás volna, de inkább csak erkölcsstan, mint hit. Az egyházaknak csaknem minden történelmi intézményét eltörölné s hit nélkül való, de józan, egyszerű, jó erkölcsű, szelid emberekké alakítaná át a megromlott emberi nemzetséget.

Fiatal koromban gondosan átolvastam ezt a munkát. S igaz, hogy sok egyszerű, világos elméjű s jóra való földmives embert találtam, a ki körülbelül úgy gondolkodott, mint az öreg Táncsics munkája.

Agg korában gyakran beszélgettem vele e kérdésről. Kérdeztem tőle, mennyi idős volt, mikor a hitjavításra adta fejét? Vágy és rajongás birta-e erre őt vagy az elmének komoly fontolgatása? Tett-e kísérletet arra, hogy egyenként nyerje meg az embereket az ő új hitvallásának vagy megelégedett könyve megírásával? Akadtak-e követői, apostolai, a kik tűzbe, vízbe, halálba is készek voltak menni új hitükért?

Az öreg Táncsics bizony nem tudott hívőket gyűjteni. Tisztelték, becsülték, meg is hallgatták, vitatkoztak is vele, pajkos emberek gyakran ki is nevettek, de állandó követői nem akadtak.

Nem is lehet másként.

Rég elmúlt már negyven éves, a mikor hitjavító könyvét megírta. Keresztül ment már akkor az életnek keserves iskoláin, meg is nősült, gyermekei is lettek, vérré vált benne az a meggyőződés, hogy csak munkával és okossággal lehet megélni, nem pedig rajongással s a hit szent ábrándjaiba való elmerüléssel. Szeretettel mindig tele volt a szive, de az a szent láng, mely a hitterjesztéshez szükséges, nem lobogott ereiben.

Elmondtam neki mindezt. Ezt felelte:

- Igazad lehet, de az emberek se olyanok ma már, mint Jézus idejében.

De hát nem olyanok-e?

Ez én előttem a nagy kérdés!

Mindig hallottam, hogy Oroszországban és Amerikában egyre-másra keletkeznek új vallásfelekezetek. Oroszországban a legszegényebb és a tanulatlan nép közt, de Amerikában a tanult, eszes, vagyonos és iparos nép közt is. Talán nem állandók se itt, se ott e felekezetek. Talán csak futó tünetek társadalmunk felszínén, mint az elsuhanó felhőnek árnyéka a földön. De mégis tünetek, melyek nem ok nélkül vannak. S minden új hitnek kell apostolának lenni. De hát miként tud sikerre jutni, habár csak egy időre is, az apostol?

Hogy a közvélemény valamely nagy kérdésben miként támad s miként terjed el s mily mélyen nyomakodik az elmékbe és érzésekbe: ezt gondos figyeléssel kikémlelhetjük. A nagy nemzeti költők hatását is nyomrul-nyomra kísérelhetjük.

De miként támad az új hit?

Ime: itt vannak nálunk a Nazarénusok. Új felekezet, még pedig keresztyén. Jézust vallja ő is hite alapítójának. Háromszáz év óta nem támadt Magyarországon új felekezet más, csupán ez. S főleg a magyar fajta népben támadt.

Mi ennek az oka?

Jobb vagy rosszabb lett a népnek sorsa? Szegényebbé vagy gazdagabbá vált a nép szelleme, mint az előtt volt?

Minő szép dolog volna mind ezt tisztán látni, mind e kérdésre tökéletes feleletet nyerni!

Harmincz év óta foglalkoznak már az állami hatóságok a Nazarénusokkal. S már harmincz év előtt keletkezett bennem a vágy: lenézni a nép lelkének mélységeibe, hogy ama kérdéseket megvizsgáljam. Föl kellett keresnem az első apostolokat, a kik az új hitet megalapították s lassanként elterjesztették. Meg kellett ismernem egyéniségüket, lelküket, buzgóságuk erejét a hatásuknak eszközeit és sikereiknek mértékét.

Nem találtam meg mindent, a mit kerestem. De sokat találtam s a mit találtam, azt el nem hallgathatom. Az a magyar ifju, az a szegény iparoslegény, a ki a magyar Nazarénusok felekezetét megalapította, megérdemli, hogy szavait és cselekedeteit följegyezzem. Régen meghalt már; idegen földön, bujdosásban hunyta be örök álomra szeméit, felekezetének tagjai közt talán egy sincs már, a ki nevére is emlékeznek. De én följegyzem nevét s őrzöm emlékezetét. Nem keresem: tévelygés vezette-e utjain vagy igazság, mert látom, hogy mély és igaz érzés vezette.

A mit e könyvem tartalmaz: annak egy részét, körülbelül majdnem felét ez előtt közel harmincz évvel már megírtam. De töredékesen és sok helyütt nem összefüggőleg. De a mit megírtam is: újra átdolgozom s talán itt-ott igazítok is rajta.

A mai Nazarénusok nem a hitalapító Hencsey Lajos nazarénusai. Erkölcsük az, de hitük sokat változott. De ez az én vizsgálódásomon kívül esik. Hitük tartalmának bírálatába nem bocsátkozom.

III.

(A nazarénusok kis száma és nagy buzgósága.- Meddig terjed az én elbeszélésem? - Mit jelent a nazarénus szó? - Pál apostol bűnpöre.)

De bírálták hitük tartalmát mások. Egyházi és világi hatóságok, katonaság, lelkészek, sajtó, emberei. Sokat irtak, sokat beszéltek róluk, de engem se írás, se beszéd ki nem elégitett és az én érdeklődésem kellő kielégülést, kellő megnyugovást nem talált.

Ismertették és tárgyalták tanaikat; dicsérték és kárhoztatták erkölcsüket; kicsinyelték vagy magasztalták az erőt, mely a felekezet lelki buzgalmában rejlik s a jövődőt, melynek a felekezet eléje néz. De sem a dicsérők, sem a kárhoztatók nem ismerték a felekezet belső életét. Nem ismerték kisdéd egyházaik s tanaik keletkezésének s kifejlődésének történetét.

Intézkedtek is már dolgaikban a világi és egyházi hatóságok. S intézkedéseiket hol az elfogultság és hatalom rideg parancsoló szavával, hol a keresztyéni szeretet atyai intéseivel hajtották végre. A nazarénus a hatalom parancsoló szavaitól meg nem ijedt, a szeretet szavaival a szeretet szavaival válaszolt, de hitét és vallási meggyőződését el nem hagyta. Ugy szerette hitét, mint életét s jobban szerette, mint az életnek kényelmeit.

Honnan meríti a vallásnak e bátorságát s a meggyőződésnek e nagy erejét?

Talán a hívők sokaságából? Nagyjainak hatalmából? Multjának történetéből a nagy és fényes emlékeiből? Erős intézményeiből vagy vérré vált szokásaiból?

Egyikből se.

A nazarénusok kevesen vannak. Nagyjaik sincsenek, mert ők mind szegények s közülök még se a tudomány, se a művészet, se a kormányzás és törvényhozás, se a nagy vagyon magaslatára nem emelkedett senki. A felekezet története csak tegnap kezdődött. Vallási intézményei alig vannak s a már meglévők is egyszerűek és kezdetlegesek. Még szokásaik se lehetnek erősek, -hiszen az a nemzedék, mely az új hitet megalkotta, ma se halt ki még egészen. Még ma is lehetnek élők a legelső hívők seregéből.

És az ő hitük mégis erős, önérzetük mégis teljes s számuk lassan ugyan, de napról-napra szaporodik.

Én e titoknak mélyére akarok hatolni. Keletkezésük történetét s fejlődésük első folyamatát meg akarom ismertetni. Kisérem őket a felekezet bölcsőjétől fogva s igyekszem egyéni és családi életük rejtelseibe behatolni. De menten attól az elfogultságtól, melyet más vallásom, másféle miveltségem s másféle társadalmi állásom szülhetne.

Különös gonddal fogok irni Hencsey Lajosról. Arról az ifjuról, ki a legszentebb hitnek rendíthetlen erejével csüngött az új felekezet tanain; ki hitelvekké dolgozta föl a homályos sejtelmeket; ki egyházat alkotott a hívők kicsiny, de lelkes seregéből s kinek buzgósága soha meg nem apadt. Ki éjjeleit s nappalait, ifjúságának minden örömét s végre életét áldozá föl

nagy gondolatainak s a jövő élet és a más világ ábrándos képeinek. Kegyelettel emlékezem meg az ápoló kezeiről, melyek a szegény fiu szenvedéseit megkönnyítették s a sirról, mely nem honának földjén, hanem távol idegen országban fedi porladó hamvait. És megemlékezem a jó öreg szülőkről is, kik bizalommal, jó remény fejében bocsájtották el gyermeküket, kinek arczát többé nem láthatták soha.

A történet, a melyet e könyvben elbeszélék, az utolsó szóig hű a valósághoz. Az emberek, a kiket megnevezek, élő emberek voltak mind. Harmincz év előtt, mikor történetem egyik-másik részét írni kezdtem, még éltek közülök néhányan. Talán ma is élnek még. Akkor is bizalommal hívtam fel őket, hogy ha soraim kezükbe jutnak, tegyenek tanuságot soraim igazságáról. S ha tévedtem volna valamiben: igazítsák ki a tévedést.

Történetem a magyar függetlenségi harcz végével véget ér. A kor, a melyről írok, a mult század negyvenes éveinek kora. Az események fonalát tovább kísérni szemeimmel nem állott módomban. Tovább kísérni most már nem is vállalkozom. A kised társaságot, melyből állott kezdetben a nazarénus felekezet s mely az atyafiak szent gyülekezetének méltán nevezhető magát, szétszórták az élet viszontagságai s én a tagokat az ország különböző részeiben és más országban s a tengeren túl is nem követhettem többé figyelő szemekkel.

De felhivok mindenkit, a ki olvassa e sorokat s lelkesül a történeti igazság teljességeért s a kit e titkos felekezet támadásának részletei érdekelnek: vegye föl az általam elejtett fonalat, kövesse az általam megjelölt nyomokat s legyen munkás abban, hogy a nazarénusok történetét levezethessük napjainkig. Egy kis darab ez a mivelődés egyetemes történetéből; egy kis mutatvány a magyar népszellem erőkiemléteiből. Megérdemli a nemesen gondolkozók fáradozását.

*

Mielőtt történetem elbeszélését megkezdéném: a nazarénus szóval kell tisztába jönnünk.

A magyar felekezet tagjai kezdetben a nazarénus szót és elnevezést nem ismerték, önmagukat ekként soha nem nevezték. E nevet a világ adta rájuk.

A hozzáértők, a tudósok azt állítják, hogy a nazarénus név a nazir szótól származik. E szó a héber nyelvben fordul elő s közhasználatú és valóságos jelentése magyarban annak felel meg, melyet nyelvünk a jött-ment, jövevény, kóbor szavakkal jelez.

Senki ezen meg ne ütközzék. A szót gúnyként szokták alkalmazni, tehát jelentése édes és gyöngéd nem lehet.

A régi héber világban nazir szóval jelezték mindazokat, kik családjuk, községük, felekezetük vagy nemzetségük kötelékéből kiváltak s más családba, más felekezetbe vagy más nemzetségbe léptek át. Nazir szóval jelezték a hontalanokat, a bujdosókat, a szakadárokat, a foglalkozás nélkül csavargókat, a tüzhely nélkül valókat és a jövevényeket. E szó: nazir, jelentett igazságot is, jelentett csufszágot és megvetést is.

Nazireusnak vagy nazarénusnak nevezte a zsidó, a ki Samariában telepedett meg, vagy samariabeliekkal szoros viszonyra lépett. Nazarénusnak nevezték Zakariás papnak fiát: Keresztelő Jánost, mikor Judea pusztáin tanított s a Jordán vizében keresztelt. Nazarénusnak nevezték Józsefet, mikor kis fiával Jézussal Egyiptomból visszatérve Galileában megtelepedett. Nazarénusnak nevezték magát az Üdvözítőt is, mikor a pusztában bolyongott, mikor rokonai megvetették s mikor a Golgotán keresztre feszítették. Nazarénusnak neveztek a középkor homályos századaiban száz meg száz apró felekezetet s még napjainkban is nem egy németországi s más országi titkos felekezetet neveznek e névvel.

Nazarénusoknak nevezték az ős keresztyéneket is az első két század folyamán mind a szent földön, mind Rómában. Semmisse bizonyítja ezt jobban, mint Pál apostolnak nagy pöre, a mint leírják ezt a szent könyvek.

Nevezetes pör ez. A mai igazságszolgáltatás is sokat tanulhat belőle. Igaz, hogy a mikor lefolyt, a jog Rómában akkor már magas fokra fejlődött.

Ananiás főpap vádolta Pált eretnekséggel és közcsendháborítással. Pál azonban római polgár volt, a zsidók bírósága ellen kifogást emelt, s azért áttették ügyét a római bírósághoz. Rómának cezáreai helytartója akkor Felix volt, neki kellett első fokon bíraskodni.

Ananiás nem bízott magához. Nem hitte, hogy Pál apostol nagy elméjével, lánglelkével a nagy igazságaival meg tud birkózni. Ügyvéd után nézett.

Volt Jeruzsálemben egy híres ügyvéd. Római jogász, a neve volt Tertullus. Ezt fogadta meg a főpap vádló ügyvédnek s vitte magával Cezareába Felix helytartó elé.

Gyönyörű volt a bűnügyi tárgyalás, de nem írom le. Nem tartozik ide. Hanem az igenis ide tartozik, hogy a vádló ügyvédnek első szava is az volt a helytartó előtt Pál apostol ellen:

- Ime, ez az ember a nazarénusok felekezetének főembere!

Vád is volt, gunyolódás is volt e szóban. De e jelenet azt is bizonyítja, hogy akkor az első keresztyéneket a törvényszékek és hatóságok előtt is nazarénusoknak nevezték.

A magyarországi nazarénusok maguk közt ezt az elnevezést nem használják. Kezdetben legalább nem használták. »Atyafiak« és »szent gyülekezet« ezek maguk közt a legszokottabb elnevezések.

Ma a közéletben atyafi alatt a testvérnél távolabbi vérrokont értenek, de hajdan csupán csak az édes testvért értették. Még pedig az apul-anyul való testvért, a melyet latinul carnalis és uterinus frater néven neveztek.

Legjobban szeretik magukat a magyar nazarénusok »igaz keresztyének«-nek nevezni. Hitvallásuk könyvében, melyet Hencsey Lajos 1841-ben írt s melynek eredeti kézirati példánya kezeim közt van, e nevet vették föl: »A bűnökből megtért, szentélet-követő, Krisztusnak szent keresztségét a hitnek megvallása után felvett keresztyének«.

Hosszú név. Én ezt nem használom. Maradok a nazarénus szónál. A világ így ismeri őket. Nálam e szó nem gúnyt jelent.

AZ UJ IDŐ KEZDETE.

I.

*(Denkel János és Kropacsek János haza jönnek Helvéciából. -
A mesterlegény. - Fröhlich Henrik Sámuel.)*

Az 1839-ik év nyarán két lakatos legény jött haza a szabad gondolkozású Helvéciából. Az egyiknek neve Denkel János volt, a másiké Kropacsek János.

Idegen hangzású nevük daczára mindkettő magyar fiú volt, bár jól tudtak németül. Hol születtek és hol nevelkedtek: nem tudom. Némi jelekből azt hiszem, mindkettő Tolnávármegyei volt, bebizonyítani nem tudám.

Az 1838-ik év tavaszán, a nagy árvíz után már Pesten voltak s itt mesterségüket tanulták és gyakorolták. Ez évnek végén Bécsbe mentek. A czéhrendszer akkor még teljes virágzásban volt s ez megkövetelte a kézműves legényektől, hogy bizonyos számú évet vándorlásban s más meg más remekes mester oldalán mesterségük tanulásában töltsenek el.

Ennek a szónak: legény, a magyar nyelvben több jelentése van. Egyik jelentése nőtlen állapotú férfit jelez. Ha fiatal: ifju legény; - ha öreg: agglegény.

- Másik jelentése szabad, szilaj, bátor ifju férfit jelent tizenhét éves kortól a huszonöt éves korig. A katonaságnál a közembert értik alatta. - A kézműiparban azt a segédet értették alatta, a ki már jól értette mesterségét és csupán a szakmabeli iparműveket készítette s egyebet a háznál és műhelyben nem dolgozott.

A czéhrendszer fejlesztette ki ez elnevezés igaz értelmét. A tanuló gyereket, a kezdő fiút inasnak nevezték. Az inas mindenféle cselédszolgálatot teljesített a háznál és a műhely körül. Parancsolt neki mindenki s ő engedelmeskedni tartozott mindenkinek. Lassanként dolgozni kezdett az iparosmunkában is, a mint esze, ügyessége s testi ereje nőtt. Mikor már egész darabot tudott készíteni a tizenöt-tizenhat éves korát elérte: akkor a czéh rendszabályai szerint bizonyos ünnepélyességgel felszabadították. S akkor legénynyé lett. Ha pedig a legény már több éven át legénykedett s esze, szakbeli tudása, józansága s megbízhatósága nyilvánvaló volt s a műhely felügyeletét, a munka kiosztását, a kész darab átvételét a mester vagy özvegye rábizta: a neve öreg-legénynyé változott.

Denkel és Kropacsek efféle legények voltak.

Akkor a kézműiparos-legény erős bilincsekkel volt kötve mesterségéhez. Nehezen ismerték el tudományát és ügyességét, de ha vándor éveit kitöltte s nagy nehezen valahol megtelepedhetett s remekes mesterré válhatott: örömet, büszkeséget s biztos kenyeret látott abban, ha magát egész életén át iparának, czéhének, városának szentelhette. Ma a szabadság korát éljük. Ma, hogy valaki mesterré és munkaadóvá lehessen, nem szükség neki szakmájában tudni semmit. S azért ma gyakran nem annyira az iparoslegények, mint inkább a munkaadók vándorolnak.

Denkel és Kropacsek büszkék voltak arra, hogy vándoridejük egy részét ne csak saját honukban, hanem külföldön töltsék el. De Bécsnél s Ausztriában se állapodtak meg, ott sem maradtak sokáig. Pár hónapi tartózkodás után Németországba Münchenbe s onnan Svájcba, Zürich kantonba mentek át.

Vajjon hol álltak munkába, kiknél dolgoztak, meddig maradtak itt: nem tudtam kipuhatolni. Sok jelből azt látom, idejük legnagyobb részét Zürichben és környékén töltötték el.

Itt már akkor Fröhlichnek ábrándos vallási tanai nagyban elterjedtek. A hatóságok ismerték és üldözték e tanokat, a mi azonban egyáltalán nem szolgált akadályul abban, hogy ezek mind szélesebben ne terjedjenek.

II.

*(Denkel János nazarénus. - Hencsey Lajos kora és származása. - Növekedése. -
A kézműiparosok osztálykülönbsége. - Az öreg Hencsey, a falu kovácsa. -
Az öreg számtartó.)*

Fröhlich. Egész nevén Fröhlich Henrik Sámuel. A nagy hitjavítók példáját követve, latin neve is volt. Kezeim közt levő egyik eredeti levelében a Samuelis Henricus Hilarius nevet használja. Hol élt Svájcban, mit tanított, mit művelt és mit szenvedett: erről később elmondok egyet s mást. Akkor, a mikor vele a magyar nazarénusok felekezetének mind máig legnemesebb apostola, Hencsey, legelőször találkozott.

Denkel és Kropacsek szintén találkoztak Fröhlichhel, de mielőtt találkoztak volna, tanait és vallásos ábrándjait már másoktól megismerték s megkedvelték.

Kik és hol vezették be e két iparos legényt a titkok szentélyébe, nem tudom. Fröhlichhel való találkozásuk részleteit se ismerem. Denkel hanyag volt a leírásban s elmulasztá napjainak történetét hűségesen följegyezni. Igaz, hogy közönséges iparos segédtől, vándorló mesterlegénytől rendes napló vezetését, emlékirat szerkesztését megkivánni nem lehet, nem is szokás. De Denkel még se volt épen közönséges iparos legény. Kropacsek névtelen ember maradt, hatása nem volt, emlékezete is elenyészett s történetünk folyamában alig találkozunk vele valaha.

Azonban Denkel Jánossal együtt ő is bevette az új hitet s elfogadta az új tudományt, de ő csak közönséges hívő maradt, míg Denkel jogot nyert arra, hogy »elfogadja azokat, a kik a megtéréshez jönnek s megkeresztelje azokat, a kik hitvallásuknál fogva arra méltók és érdemesek«.

Mind a kettő nazarénus lett, de Denkel János egyuttal tanító is.

A mint Svájcban haza jöttek s Pesten munkába álltak: Denkel rögtön megkezdette kortársai előtt s különösen műhelybeli pajtásai előtt az új tudomány hirdetését.

Denkelnek nem volt nagyobb általános miveltése, mint a minővel az ő korában az iparos segédek birni szoktak. Írás, olvasás, elemi számvetés - ennyiből állott elméleti tudománya. Társai fölött minden deréksége abból állt, hogy a német nyelvet jól beszélte, külföldön járt, aránylag szélesebb világbeli ismeretet szerzett, affélét tudniillik, a minő az ő gondolkörébe beleillett és belefért; - de leginkább abból állt, hogy a szentírásban gyakori, sőt mindennapi olvasás által meglehetősen jártassággal birt.

Az ábrándos kedély, a mély költői lélek, az ihletettség ama bizonyos neme, mely a hittérítőknél oly bámulatos hatalmat és befolyást szokott biztosítani, nála majdnem teljesen hiányzott. S azért valószínű, sőt én bizonyosnak tartom, hogy ő a nazarénus felekezetet se megalapítani, se elterjeszteni nem lett volna képes.

Van erre más okom is.

Fröhlich, ki a helvét, német és francia földön új tanaival mozgásba hozta a vallásos kedélyeket, tudományosan mivelt elme volt. Ő tehát a szentírást és annak tételeit nem a gyermekhit ábrándos melegével, nem a tulvilág képeiben elmerült érzések kegyeletével, hanem a rideg ész sivár okosságával fogta föl és bonczolgatta. Neki sikerült a társadalom alsó rétegeiben sok léleknek megrendíteni hitét, de nem sikerült a hitnek új világát megalkotni.

Ehhez egyéb is kell, mint ész, tudomány, okosság.

Denkel Fröhlich tanítványa volt, habár nem is közvetlenül. De ő se Fröhlich elméjével, se a tudományosan mivelt elme érveivel nem rendelkezett. Kezdetleges és töredékes eszméket hozott magával, melyek új hit alapjait, új felekezet vallását, új egyház keretét alig képezhették volna.

De a gondviselés egy ifjút vezetett eléje. Egy ifjút, kinek gazdag költői lelkületét megtermékenyítették a töredékes eszmék. Kinek magas képzelete csakhamar elmerült a szentírás rejtelmes és csodálatos világában. Kinek nemes ábrándjai csakhamar a siron tuli élet üdveivhez tapadtak s kinek egész lényét ama nagy gondolat karolta át: az új hitért élni és meghalni.

Ez ifjú volt Hencsey Lajos, - a magyar nazarénus felekezet valódi megalapítója.

Ez ifjú élete meghatott engem. Valahányszor nevére gondolok, mindannyiszor mély kegyeletnek szomorú és mégis vigasztaló érzete fog el. Oly igénytelen társadalmi helyzetben, oly fiatal életkorral s minden vagyon, család, miveltség és jutalom nélkül - oly egyszerű, tiszta és nemes lelki nagyság, mint az övé, mindenkor méltó arra, hogy fölötte eltűnjünk, belőle bátorságot merítsünk s emlékét az utónemzedék számára elevenen megtartsuk.

El fog veszni munkája nyomtalanul. Tanait a feledékenység felemészti. Felekezetét el fogja nyelni az időnek folyása vagy a lelkek ridegsége, vagy rokonirányú új hitalakulás rengetege. De nevét és nevének emlékét őrizzük meg mi. És ha sirját, melyre talán egy testvér s néhány hű barát emlékezik még, idegen ország messze földjén meg lehetne találni, ha sirja fölött a letelt ötvennyolc év hagyott volna még nyomokat: megérdemlenék porai, hogy a helyet, a hol nyugosznak, innen a hazából egy darab emlékkő jelölje meg.

Hencsey Lajos 1820 táján született, valószínűleg Szent-Péter-Urban, Zalavármegyében, Keszthelyhez mintegy 20 kilométernyire fekvő kis faluban.

Születésének se helyét, se évét bizonyosan nem tudom. Bizonyos, hogy atyja, az öreg Hencsey történetünk idején Szent-Péter-Urban lakott és ott a községnek kovácsa volt. A részletesebb adatokat, úgy hiszem, ma is meglehet még szerezni. Én tizennégy éves korom óta nem jártam ezen a vidéken, akkor nem jutott eszembe a közelebbi adatokat és értesüléseket megszerezni.

Az öreg Hencseynek két fiával fogunk megismerkedni. Az idősebb fiú: Lajos, a fiatalabb: Imre. Elbeszélésünk folyamán Hencsey Imre is nagyban fog szerepelni. Ő még ma is élhet, noha közel lehet a 80-ik életévhez. Hogy meghalt volna s ha él, hol lakik: nem tudom.

Szent-Péter-Ur a Balatonba szakadó Zala folyó s a Murába ömlő Nagycsatorna közt középen a vizválasztón fekszik Zala-Apáti közelében. A vidék hullámos, hegyes, gyönyörű erdőkkel koszorúzott s forrásokban, kutfejekben, apróbb patakokban felette gazdag. Szőlők, gyümölcsösök, szántók, kaszálók, gesztenye-erdők a kisdud falvak váltakoznak az utazó előtt. Az éghajlat enyhe, a tenyészlet buja. A nyár melege nem oly rekkenő, a tél hidege nem oly csikorgó e vidéken, mint a rónán vagy a Balaton partjain. Nagy angol kertnek minden szépsége, minden változatossága megvan itt gazdagon, csupán a természetnek ingyen adományából.

Hencsey Lajos e vidéken növekedett a jellemében szülőföldjének szelid és regényes bája visszatükröződött. Ugy növekedett, mint a parasztyerek. Nyáron mezitláb; inge, gatyája, kalapja s kis vászontarisznya: ez volt minden ruhája. Télen bocskort vagy csizmát s melegebb gunyát kapott.

A gyerek nagy szorgalommal végezte az elemi iskolákat s mind ama csekély ismeretet mohón szívta magába, a melyet a községi mestertől szerezhettek. A mester ur kiszolgált vén huszár káplár volt. Részezes, nyers hangú, de mindig jókedvű. Írásból, olvasásból, a kétszerkettőből s a templombeli katolikus imák és szertartások csekély ismeretéből állt minden tudománya. Csak télen tartott a vén huszár káplár iskolákat; nyáron nyulászott, verebészett vagy napszám-ba járt dolgozni magának is, másnak is a földjére. Az öreg Hencseyvel gyakran kiment az erdőre, neki a szénégetésnél segíteni s a napokat és az éjszakákat a tűz mellett elpipázni és elbeszélgetni. Puha kenyér, szalonna, valami hideg sült, tele csutora természetesen nem hiányozhatott.

A kis fiu már tizenegy éves korában apja műhelyében a kovácmesterséget tanulta. Később ugyan lakatos lett, de itt szerzett ügyessége nem volt kárba vesztett fáradság, mert hiszen a kovácmesterség is vassal és kohóval bánik, mint a lakatosság. Jó kovácsból mindig lehet jó lakatos. De megfordítva már nehezebb. A lovat jól patkolni: ezt a tudományt kevés lakatos tudja elsajátítani.

Vannak kézművességek, melyek lassu eszűvé, egyoldaluvá, félszeggé teszik az embereket. Irhás, tobak, kapczás, gelencsér, kőmives iparban alig található eleven és vidám elmék, míg a szabók és fodrászok általában, szücsök, molnárok és mészárosok gyakran virgoncz észjárásuak s mindig van valami sajátságos miveltségük.

A magyar csizmadiák és kovácsok általában a higgadt, komoly, tekintélyes elemet képviselték a kézművesek társadalmában. Nemes ember is volt köztük tisztos számmal. De megszokták már a tekintélyt legénykorukban, mert a csizmadia és kovácslegények karjuk és derekuk erős munkája után általában izmosak és jól fejlődtek s azért legjobban szeretnek a szücs, mészáros, molnár és ácslegényekkel társalogni; a szabó, sütő és vargalegényeket félvállról nézik; - takácscsal, saruvargával, német szabóval nem sietnek barátkozni. Ezek rendszeren gyöngébb izmuak.

Alig szükséges megjegyezmem, hogy én a mult időkről, a mult század első feléről, az 1848 óta majdnem egészen kihalt társadalmi szellemről beszélek.

Akkor a jobbágyfalvakban az uraság után a tisztelendő ur és azután a telkes gazda következett a tekintélynek lefelé vezető lépcsőin. A falu kovácsa épen oly tekintélyben részesült, mint akármelyik telkes gazda; gyakran a kántorral és jegyzővel állott egy rangban, de néha még ezeket is megelőzte. A takácsok és saruvargák rendszerint zsöllérek voltak s a zsöllérekkel állottak egy sorban. Utánuk már nem következett más, mint a nyájörzök, kanászok, juhászok. Ezek után jöttek a cigányok. A cselédség nem volt külön osztály; a cselédet együtt számították gazdájával.

Kovács minden faluban volt legalább egy. Ezer lélekszámnál nagyobb faluban kettő-három is. Ezek közül egyik mindig a község hivatalos, szegődvényes kovácsa volt. A neve volt »a falu kovácsa«. Nem volt szabad egy faluban se a kovácsnak hiányozni. Lovat patkolni, kocsit és szekeret vasalni, ekét és talyigát rendben tartani mindenütt s mindig szükséges volt. Lakatosok csak nagyobb, népesebb községekben és városokban laktak. De azért lakatosmunka kis faluban is volt. Ezt is a kovács végezte.

Minden kovácsnak remekes mesternek és czéhbelinek kellett lenni. Különben kontár volt a neve s becsülete semmi. Az érczczel dolgozó rokon iparosság emberei gyakran egyesültek egy

czéhbe. Kovácsok, lakatosok, szegkovácsok, szerszámkovácsok s néha még a kolompárosok, rézöntők, bádogosok is. A drótozó tótot és kolompáros cigányt nem vették czéhbe. Ezek különben is faluzó, kóborló iparosok voltak. A kovács sohase járt vásárra eladni. Neki nem volt vásári portékája, a mit eladhasson. Ő csak a maga műhelyében dolgozott, mint a borbély vagy az ügyvéd. Tekintélye se engedte volna a házalást és vásározást. Faszénnel dolgozott s nem köszénnel. A faszenet is maga égette az erdőn.

Az öreg Hencsey, mint a falu kovácsa, meglehetősen tekintélynek örvendhetett. Ötleteit, jó tanácsát szívesen hallgatta a falu népe. Műhelyének kisdud pitvarában szívesen gyűltek össze a rokonok, komák, szomszédok, jó barátok s előljáró uraimék. Kaszinók, olvasó egyletek, ujságok még nem voltak akkor. A társaságot jó kedvvel és vidám adomákkal tartotta az öreg kovács. Itt beszélték meg különösen azt, kinek mit ér a lova. Cserében, alkuban, vásárban mit lehet érte várni. A kovács tudja azt legjobban, a ki a patkolásnál minden lónak erejével, erkölcsével közletről megismerkedik.

A kis Hencsey Lajos szorgalmas volt a hallgatók közt és az apai tekintély nagy arányokban s mélyen vésődött lelkületébe. Később, mikor már ifjává vált s éjjel-nappal arról álmodozott, miként alakítsa át a világot, miként nemesítse az erkölcsöket s hozza közelebb hozzánk az eget és annak üdvösségeit, még akkor se mert apjához közelíteni.

Az öregnek a szomszéd falukból is voltak tekintélyes, jó ismerősei. Gétye, Nemesszer, Vörrü, Igricze apróbb falvak egy-egy puskalövésnyire fekszenek Szent-Péter-Ur mellett. Innen is voltak gyakran látogatói még nemes emberek is.

Volt különösen egy jó barátja, nekem messze távoli rokonom, Magyarai Kossa Sándor. Ugy emlékszem legalább, Sándor volt a keresztnéve. Az ő fia volt az a rég elfeledett költőnk, a ki a múlt század ötvenes éveiben Magyarai névvel látta el divatlapjainkat költeményeivel. Irt néhány kedves népdalt is.

Mint pápai diákgyerek látogattam meg egyetlen egyszer az öreget. Már akkor nyugalmazott számtartó volt a pacsai uradalomban. A belga király nyugalmazta, mikor megvette az uradalmat. Megvette utóbb a Rummy-család igriczei szép birtokát is. Most már úgy tudom, a Rummy-család magyarországi ága is kihalt. Az ősi kuria akkor is uratlan volt Igriczén s az én nyugdíjazott öreg rokonom ebbe vonult be, hogy itt töltse el utolsó éveit. Itt látogattam meg én is 1855-ben.

Az öreg számtartó a régi szabásu magyar emberek egyike, még pedig kedves példánya volt.

Szive és udvara a vendégeknek mindig nyitva állott. Tudott a szépért, dicsőért, hazafieszmékért lelkesülni. A nagy alkotmányos harcokban Deák Ferencz és Csányi László táborában küzdött. A nagy államférfi és a dicső vértanu egyaránt szerették. Szerette és ismerte a hazai irodalmat, Lisznyay Kálmán költőnkre azonban nagyon haragudott. Szentül hitte, hogy fiát Lisznyay birta rá a versírásra. Fiát pedig rossz poétának tartotta s abban a vélekedésben volt, hogy a rossz poétát, részeges asszonyt és vörös lovat nem szabad megtűrni a békességes társadalomban.

III.

*(A számtartó ismerte Hencseyt. - A zalamegyei pártok. - A kis Hencsey sir. -
Felszabadul és vándoruttra megy. - A zalai nép hitbuzgósága. -
Hencsey Pestre ér. - Denkellel megismerkedik.)*

Az öreg számtartó sok lovagias kalandnak volt tervezője, végrehajtója s központja. Ifju korában Veszprém vármegyében, ha szavaira jól emlékszem, Ajkán is lakott. Legnagyobb és legszomorubb kalandja itt történt. Ő és egyik legjobb barátja egy nőbe voltak szerelmesek. A nő egyiket se tünteté ki határozottan. Mind a két ifju lelkén Kisfaludy regeköltészetének hatalma uralkodott. Mind a két ifju azt hitte, hogy e nő nélkül élni nem képes. A sors döntött köztük. Hosszu viták után egy éjjel együtt kimentek a rengeteg Bakonynak egyik szakadékos völgyodujába. Ő visszajött reggelre, de barátját azóta sohase látta senki. Megkérte a lány kezét s a lány meg is ígérte, de az esküvő napját akkorra halasztotta, a mikor az eltűnt jó barát elő fog jönni. Ez történt 1820 körül. Vőlegény és menyasszony régóta porlanak már, de az esküvő napja máig se következett be. A jó öreg számtartó azzal végezte a történet elbeszélését, hogy arról a vidékről ő is elszármazott s Ajkát azóta nem is látta többé soha.

Sok érdekes dolgot tudnék az öreg számtartóról beszélni, de ő nem volt nazarénus, kalandjai korrajzom keretébe nem valók. Fia is élhet még, noha már agg korban s a kalandok hősei közül is lehetnek még életben.

A számtartó jól ismerte az öreg Hencseyt. Igricze alig négy kilométernyire van Szent-Péter-Urtól, de Pacsa sincs messze. Szent-Péter-Urban kis nemesség lakik. Ez a nemesség a nagy alkotmányi harczokban a két nagy párt örökös ostroma alatt állott. Igriczen akkor Rummy Károly lakott, az udvari párt egyik megyei főembere, ő a szent-péter-uriaikat sehogy se akarta befolyása alól kieresztteni. De Csány is közel fekszik, a hol a későbbi nagy vértanu Csányi László lakott s ő is kezét tartotta a közeli szomszédságban lakó nemességen. Az öreg számtartó Csányi bizalmasa volt s gyakran megfordult Szent-Péter-Urban a nemzeti szabad- elvü párt érdekében. A két párt engesztelhetlen haraggal nézett egymással farkasszemet. Zalában a pártok neve nem is az volt, a mi szerte másutt az országban. Másutt udvari, konzervatív, csökönyös vagy pecsovics volt az egyik párt neve s haladó, nemzeti, szabadelvü a másik párté. Zalában az egyik Legénypárt volt, a másik Atyafipárt. Csak 1843 óta nevezték az egyiket Forintos-pártnak, a másikat Deák-pártnak.

Az öreg számtartó kedvelte a falu kovácsát Hencseyt. Gyakran találkozott vele vadászatok alkalmával is. Néhányszor ott találta a szénégetőn s órákig elbeszélgetett vele. Tőle tudom azt, a mit Hencsey Lajos gyerekkoráról tudok.

A kis Lajost a plébános ur is tanította írásra, olvasásra s egyéb elemi ismeretekre. Szelid kedélye, eleven tanulékony-sága kedvessé tették még a plébános ur előtt is. Nagy kitüntetés volt ez akkor a falusi gyerekek közt.

Később a gyermek valahogy hozzájutott a szentíráshoz. Valaki oda adta neki az uj szövetségi szent könyveket. Szinte gyanakszom, az öreg számtartótól került oda ez a könyv. Ő volt egyedül kálvinista a vidéken. Katholikus falusi népnél nem igen szokott lenni biblia.

A gyermek örömét le nem írhatja senki. Minden szabad idejét az olvasásnak szentelte. Lelkének egész erejével csüngött a szentírás szavain és csodálatos történeteiben. Ama kisdedek közé élte magát, kikről azt mondotta az üdvözítő: övék a mennyeknek országa.

Megható eset történt egy éjszakán.

Anyja, az öreg Hencseyné, egykor nagy beteg volt. Egy szobában háltak apa, anya s a gyermekek. A kis Lajos gyerek felébredt, hallotta anyja nyögését és jajgatását s hangosan el kezdett zokogni.

Fölébredt erre az öreg kovács is s haragra lobbant, hogy ily kamasz fiu még sirni is tud, mikor senki se bántja. Ráivallt:

- Mi bajod, miért sirsz?

A gyermek züpögve felelte:

- Azért sirok, hogy Krisztust a zsidók keresztre feszítették.

Az apa még mérgesebb lett. Megbolondult ez a kölyök. Még haragosabban szólt hozzá:

- Mi közöd neked ehhez?

A gyermek szeliden felelt:

- Ha Krisztus urunk most is élne, elmennék hozzá és megkérném, hogy édes anyámat gyógyítsa meg, hiszen a Kananeabeli asszonynak leányát is meggyógyította.

Az öreg kovács elhallgatott. De másnap mégis azt mondotta a fiunak:

- Fiam, téged az isten nem teremtett kovácsnak, légy te lakatos, a napokban beviszlek Keszthelyre.

Ekkor lehetett Lajos 15-16 éves.

Az öreg kovács megtartotta szavát. Valószínűleg azt hitte, hogy fia nagyon gyenge szívü, mint tul a Dunán a pulyákat és gyámoltalanokat szokják tisztességesen nevezni; gyenge szívü ember pedig fakó szekeret vasalni, rossz lovat patkolni és a mesterséggel járó egyéb goromba munkát teljesíteni nem való. Meglehet, a czéh tekintélyét is féltette a jámbor lelkü gyerektől.

Hencsey tehát ezentul a lakatos mesterséget tanulta. Megtanulta ezt is s meglehetősen ügyességet szerzett tűz, kalapács és ráspoly körül. Ezután csakhamar felszabadult s szabadulóját az öreg kovács nagy ünnepélyességgel tartotta meg.

Következett a vándorlás ideje.

Kevés kis ruháját batyuba kötötték; apjától, anyjától sirva elbucsuzott, testvéröcsését Imrét szorgalomra, kegyes életre intette s azzal neki indult az országnak s elkezdé a nagyvilágot megismerni.

Vasut nem volt akkor. Pénze kevés; kocsira, lóra ugy se tellett volna, de meg a vándorló legénynek gyalogszerrel illik az utakat jární. Ment hát gyalog.

Szándéka volt Pestre menni. De mielőtt ide ért volna, Veszprémben és Fehérváron megállapodott kevés ideig. Veszprémben alig volt pár hétig, alig keresett pár forintot, de Fehérváron néhány hónapot töltött munkában. Kinek műhelyében dolgozott: nem tudom.

Itt is, mint mindenütt, hol hosszabb ideig tartózkodott, szorgalmasan eljárta a templomba. A szertartások titkai, a zenének és ékes beszédeknek gyönyörei eltölték lelkét. Valószínűleg ekkor még alig gondolt arra, hogy ő egykor, szük körben ugyan, de erős elszántsággal, meg fogja a fennálló egyházak erős hitalapjait rengetni.

Vallásos lélek volt már ekkor is. De a hitben még talán nem buzgóbb, mint vidékének és környezetének buzgóbb hívői.

Nem ismerek vidéket és népet az országban, mely hitében buzgóbb volna, mint az ugynevezett belső Zala. A római egyház hive a nép, kevés zsidóval keverve. Protestánsok nem laknak e

vidéken. Csak a magasabb műveltségű emberek ismerik ezt az egyházat. A nép csak a római katolikust tartja keresztyénnek. Minden más vallás pogány vallás ő előtte. Nem gyűlölségből hiszi és mondja ezt, hiszen a gyűlölködésre nincs is alkalma s jámbor papjai közt is alig akad, a ki izgatná. Hanem hát így nevelődött kis gyerekek korától fogva mindenki.

Kegyessé, áhítatos, templomba és búcsukra járó nép ez. Szent-Péter-Ur közelében ott van Zala-Apáti, Magyarországon a legrégebb keresztyén egyház, melyet már a honfoglaló Árpád hadai is e vidéken találtak. - Ott van a közeli szomszédságban Búcsu-Szent-László, ferenczi barátok zárdájával. Jeles búcsujáró hely. Van egy kutja, melyet szent kutnak nevez a nép s melynek vizéről azt hiszi, hogy az minden betegséget gyógyít. Magam is voltam ott 1855-ben egy búcsujáró napon. Oly vidéken születtem s növekedtem, a hol csak Kálvin magyar hivei laknak. S hozzá pápai diák voltam; búcsut, búcsujárást soha nem láttam, tehát látni akartam itt. Elnéztem az oda sereglő áhítatos népet reggeltől estig. A templomban, a templom körül, a kut mellékén, a mint térdelt, imádkozott, könyezett, fogadta a barátok áldását s imádkozott buzgón a szűz anyához a keresztre feszített szent fiához. Férfiak és asszonyok, öregek és fiatalok egyiránt. Szegények és jobb módúak vegyesen.

Meghatott ez a tünemény.

Van valami az egyszerű ember mélységes hitében, a mi fenségesebb a költészetnél, hatalmasabb a zenénél s ragyogóbb, mint az építészet remekei. Még a hazának szentséges szerelme se tud oly mélyen hatni a szívek rejtekeibe, mint a hit. Valami megnyugtató, kiengesztelő, megnyugtató erő ez, a melyet igazán nevezhetünk áldásnak és üdvösségnek.

Ily nép közt nevelődött Hencsey Lajos.

Különösen szeretett Fehérváron a szent-ferenczrendi szerzet templomába járni. Midőn később már állandóan Pesten tartózkodott, de utjártában Fehérváron keresztül ment, soha el nem mulasztotta e templomot meglátogatni.

Erre egyébiránt más oka is volt. Pesten egy könyv jutott kezébe, melynek czime volt: »Az út, igazság és élet, vagyis a Megváltó szelid lelke szeretetben és igazságban«. E munka 1839-ben jelent meg Pesten, Beimel nyomdájában. Szerzője egy ferenczrendi szerzetes: Gasparich Kilit atya volt.

E munkát Hencsey csaknem annyira kedvelte, mint a szentírást. A szentírás mellett ez volt neki mindennapi olvasmánya. S lelkében a szerző iránt a tisztelet és vonzalom élénk érzete sarjadzott föl.

Csodálatosak a végzet titkos utai.

Egy szegény barát vallásos könyvet ír, - egy igénytelen lakatoslegény azt véletlenül elolvassa, a két ember érintkezik egymással s a lakatosból vallásalapító s a barátból szabadságharcunk egyik névtelen hőse s egyik dicső vértanúja lesz. És Gasparichot saját vérének lángolása mellett a lakatoslegény példája tette hőssé és vértanúvá.

De ne előzzük meg a történetet.

Gasparich 1841-ben lett Fehérváron hitszónokká s ez időtől kezdve egygyel több oka volt Hencseynek a ferenczrendiek templomát el nem mulasztani, valahányszor Fehérváron keresztül ment.

Pestre 1839-ik évi augusztus vagy szeptember hóban jött véglegesen. A lakatoslegények szállóján alig volt pár napig, alig jelentkezett a czéh mesternél, csakhamar munkát kapott. Pecznik János lakatosmesternél állott műhelybe, kinek lakása és műhelye akkor a Kerepesi-úton 5-ik szám alatt volt. A ház ma már nem áll fönn.

Történetünk színhelye ettől kezdve leginkább Pest és Buda. Az új felekezet itt szerző az első híveket, itt alapította az első gyülekezetet.

A híveket név szerint fogom megnevezni; néhányának utca és házszám szerint is tudom akkori lakását, - de őket és utódaikat fölkeresni nem voltam képes, mert én a régi Pestet egyáltalán nem ismerem s az újat is csak kevésbé. Utcák a nevet, házak a számot azóta sokszor változtatták és a lakók még többször változnak. S ha valakit, ki a város múltjában s jelenében jártasabb, érdekel a felekezet s a benne és általa szereplők élete: ám vegyen fáradságot magának s a szereplők közül keresse föl azokat, a kik még, vagy a kiknek utódjai még föl-találhatók. Sok homályra világ derülhet és az eseményeknek sok fontos részlete jöhet köztudomásra.

Kevés sikerrel biztat a fáradság. Hatvan év elmúlt azóta s a kis városból világváros lett azóta.

Pecznik János műhelyében dolgozott Denkel János is, Hencsey és Denkel itt találkoztak s itt ismerkedtek meg egymással. Ismeretségük csakhamar bizalmassá, viszonyuk lelkes barátsággá vált. Több is lett, mint barátság, Közös cél és a lelkiületükben mélyen gyökeredzett közös hivatás érzete feloldhatatlanul kötötte őket egymáshoz.

Denkel kezdetben csak külföldi élményeinek elbeszélésével mulattatta Hencseyt, de az új hit ügyét nem merészelte rögtön előhozni. Környezetében, az egész nagy városban, sőt az egész országban is egyedül önmaga volt az új hitnek vallója; - bátorság kellett annak kimondásához s még nagyobb bátorság a hitnek terjesztéséhez.

Nem az élet s nem a halál bátorsága; - hiszen erre minden hős lélek egyszerűen el van szánva. Hanem az a bátorság, mely szembezáll gunnyal, üldözéssel, kacajjal, megvetéssel és utca-sárral. Mely készen van arra, hogy ébren és álmai közt, családjá és ismerősei társaságában is örökké zaklassák s lelkének csak akkor legyen nyugalma, mikor sötét zugban félrevonulva, istenéhez fohászkozik.

E bátorságnak nem nagy foka volt meg Denkelben, az új tanítóban.

E bátorságra azonban Hencseyvel szemközt nem volt nagy szükség. Mihelyt ismeretségük bizalmassá vált, Hencsey maga átvitte a beszédet vallásos dolgokra. Örömmel emlékezett szentírási olvasmányairól, éles észrevételeket tett a vallásos romlottságról s gondolatainak feltárásában mindennap közlékenyebb lőn.

Denkel végre elhatározta a szent dolgok közlését s Hencseynek a nagy titokba beavatását.

IV.

(Denkel beavatja Hencseyt. - A szent csók. - A kézműves legények szombatja és vasárnapja hajdan. - A szálló. - A nazarénusok óvatossága.)

Az 1839-ik év november havának 20-án havas, fergeteges idő volt, kimenni s az utcákon járkalni alig lehetett kedve valakinek. A napi és esti munka bevégezte után Denkel és Hencsey egyedül maradtak a műhelyben. A szerszámot helyre rakták; az üllőkön, ráspolyozó padokon s a padlón levő szemetet, vasszilánkot, ráspolyport egy sarokba összesöpörgették; kezüket, arcukat megmosták; a kohó tüzeit eligazították, befőttek s nehéz bőrkötényüket letették. S homályos fagygyugyertyájuk fényénél elkezdtek beszélgetni. Lelkük ábrándjait cserélték ki.

Denkel előadta az új tudományt. Elbeszélte, miként vándorolt Kropacsekkal Bécsbe és onnan Svájcba; miként ismerkedett meg az új felekezet tagjaival, az új hit tételeivel s ennek Svájci apostolával, Fröhlichkel. Közölte Hencseyvel a feladatot, melyet magára vállalt, melynek

teljesítését Hencseyvel kísérli meg s melynek sikere kétséges. Attól függ ez a siker: lesz-e igaz és lesz-e szent ember elegendő, ki számot vetvén önmagával és a világgal és a világnak minden bűnével és nyomorúságával, magát a szent és kegyes életre elhatározza s készen áll a megváltót követni életben és halálban és földi szenvedésekben és a tulvilág elmulthatatlan örömeiben.

Mert az igazságnak szenvedés az ára.

És a ki magát istennek és önnön keble sugalmainak szolgálatára felajánlja: legyen készen arra, hogy ő a világot és a világ őtet el fogja taszítani magától s az a küzdelem, mely köztük bekövetkezik, a siron innen a világnak győzedelmével, de túl a siron a jobb lelkek diadalával fog bevégezni. Oh, de a diadal sok könnybe, sok fájdalomba s az örömeire szánt hosszú életről való végleges lemondásba fog kerülni. Az élet megmaradhat hosszúnak, de gyönyörűségei nem lesznek vagy csak ritkán és rövidnek lesznek.

Igy beszélt Denkel. Mintha pap lett volna, mintha szentegyház szószékéről beszélt volna.

Minden e korbéli nazarénus kifogyhatatlan a kegyes elmélkedésben s a szentírás idézeteiben. Mintha valami jámbor hivalkodás ösztönözné őket minden szavukat szentírásbeli szóhoz kötni s ezzel a szent könyvekben való jártasságukat bizonyítani. Még egymáshoz intézett leveleik is telvék kegyes oktatásokkal, idézetekkel, szent példák magyarázatával s buzdításokkal és vigasztalásokkal.

A magasabb tudományos műveltségű s bölcselkedő elme gyermekesnek találja e gondolkodást, mely tele van homálylyal és bánattal. A ledér, léha és anyagiasság lelkek kinevetik a hitbeli ábrándokat vagy eszelősöknek tartják az ábrándozókat. S ilyen a nagy tömeg s kivált a nagyvárosi tömeg.

Hencsey lelke azonban készen volt már ez ábrándokra. Most kezdett tisztán látni, mint ő hitte s később hirdette is.

Az eszméket, melyek eddig nyomtalanul suhantak át lelkén, mint a szellőfuvalom, most kezdi megérteni igazán. Jézus iránti végtelen szerelme s mélyen érző szívének magas vágyai most kezdtek határozott alakot öltetni. Észrevette most már a világot, a mint szeretetlenségével, és a társadalmat, a mint könyörtelen anyagiságával már-már agyonnyomja a szellemet. Kezdte látni az igazságot kényszerforgalomban s rendszabályok közé besajtolva, a bűnöket pedig szabadon játszódva. És kezdte látni, hogy Jézusnak tudományát, a vallásnak gyógyító erejét mértékkel mérik, mint a hogy a vásári cikket s minden mértéknek megvan a maga ára. Kis pénz és nagy pénz, test szerint való gyönyörűség és világi javak sokasága.

Mindez szemébe tünt és föltámadt kebelében a fájdalom, mely többé el sem hagyja soha. Áthatotta lelkét a nagy gondolat: lerázni a világ nyomasztó súlyát és elmenekülni oda, a hol megkönnyül a lélek és elvezetni mindenkit oda, a hol az ő nézete szerint a Megváltó tudományának tiszta forrása csörgedez.

Hencsey alig múlt ekkor még husz éves és ifju lelkének egész erejét elhatározta e gondolatnak áldozni fel. Szűk és füstborította műhelyében úgy érezte magát, mintha szentegyházban, istennek oltára előtt állana. Künn a vihar zugott, szélvész csapkodá a műhely ablaktábláit, bent homályosan pislogott a fagygyertya sercsegő lángja s a kohónak haldokló szikrái villantak egyet néha-néha. A két ifju némán nézte egymást s némán küzdött tolongó érzelmeivel.

Azt írja e jelenetről Hencsey:

»Az én szerelmes Atyám erőtlennek alkotott engemet. A mint az én atyámfia Denkel János felvilágosítá az én háborgó lelkemet, elakadt az én nyelvem és erőt vett rajtam a némaság. Szomorú lett az én lelkem és szemeimre könnycseppek borultak. Oda mentem az én atyámfiához és nyakába borultam és őtet megcsókoltam és ő is megcsókolt engemet. Azután erősnek éreztem magamat.«

E csókkal jutott be Hencsey 1839 november 20-án a megtérők gyülekezetébe. E csók történeti jelenség e kis felekezet életében. A mint Hencsey később megkeresztelkedett és a téritő, az apostol szerepét magára öltötte, minden új hívőt e csókkal avatott fel. Elmaradhatatlan szertartássá tette az üdvözlő-csókot az új felavatásoknál és midőn híveihez később buzdító és bátorító leveleket írt, leveleit is mindig ezzel végezte: »üdvözöllek ama szent csókkal.«

Egyébként is ős keresztyén szokás ez. A vétkező nő sűrű könyhullatással csókolgatta Jézus lábait. Judás csókkal árulta el Jézust. Mindakét jelenet azt bizonyítja, hogy a csók szokásban volt már Jézus környezetében is. Pál apostol egyenesen utasítja a hívőket: köszöntsétek egymást szent csókkal. Péter apostol szintén erre int: köszöntsétek egymást szeretetből való csókolással. A katolikus egyház is alkalmazza a szent csókot bizonyos ünnepek közt. Régebben a halálra ítéltet is utolsó csókkal adták át a kivégzés helyén a bakónak. A rokoni és baráti csók Magyarországon is általános szokás utrakeléskor, hosszú távol lét után vagy ritka találkozás alkalmával. Férfiak, nők egyaránt gyakorolják. A nők inkább, mint a férfiak. Ma azonban mégis csökkenőben van már ez a szokás. Utóbb Fröhlich is Hencsey példáját követte Magyarországra küldött leveleiben. Kovács Józsefhez latinul írt leveleit mindig ezzel végzé 1844-től kezdve: *Accipe osculum sanctum a fratre tuo.* Magyarul: fogadd a szent csókot atyádfiatól.

Hencsey ezentul nem habozott. A cél tisztán állott előtte, az irányt magának határozottan kijelölő a lelkének erejét napról-napra fokozá nem a tudomány, nem a lángelme, nem a társak baráti részvéte és buzgósága, - hiszen társa Denkel Jánoson kívül még nem is volt, - hanem fokozá egyedül a nagy és szent hivatásnak eleven és mélységes érzete.

De fokozta a szentírás is.

A mily gyorsan a napok és éjszakák következtek egymásra: oly gyorsan és olyan hévvel fogott a szentírás tanulmányozásához.

Az iparoslegények szombaton szokták megkapni heti bérüket. A heti munkabér vagy szakmányos hetibér volt, vagy darab szerint való hetibér. Szűcsök, csizmadiák, magyar szabók, esztergályosok, kések, bádigosok s egyéb kézművesek és sokan: az egy mértékben s egyféle módon készült iparmű után darabszámra fizették a legényeket. A ki többet tudott vagy többet akart dolgozni: az többet keresett s nagyobb hetibért kapott. A lakatos mesterségben nem volt szokás s nem is igen volt lehetséges a darabszám szerint való hetibér. Hiszen megrendeléseknél csaknem minden műdarab, minden kulcs, minden závar más meg más volt. Pecznik János, ha vidáman ment a mesterség, a szálláson, élelmezésen és mosáson felül hetenként tizenkét forintot fizetett Hencseynek váltó pénzben. A mai pénzürték szerint ez tíz korona és nyolcz fillér.

Szombaton este a legények el szoktak menni borozni vagy sörözni a kocsmába. Minden számosabb tagu, nagyobb iparágnak volt a vándorló-legények s a műhely nélküliek, az úgynevezett faczér legények számára szállója, melyet a nyugati népek nyelvén nálunk is herbergnek neveztek. A czéhbéli mesterek és a legények tartották ezt fenn hetibérük kis részéből. A messze utról jött, pénzéből kifogyott s műhelybe még el nem jutott vándorló legény itt nappali és éjjeli tanyát s egy kis ellátást s némi hitelt is kapott, ha vándorló-könyve rendben volt. A czéhek atyamesterei szokták itt a rendet föntartani, nagy ritkán ellátogatott ide a czéhmester is a maga nagy tekintélyével. Az ilyen szállók közelében szokott lenni egy-

egy kocsmá, a hol rendszerint a szálló kézművesei, mesterek és legények rendes, sőt törzsvendégek szoktak lenni. A mesterek hétköznapokon is, a legények azonban csak szombaton este és ünnepnapon.

Nagyobb városba az ország minden részéből, sőt idegen országokból is szoktak jönni vándorló legények. Pest már elég nagy város volt hatvan év előtt is arra, hogy lakatos-szállója népes legyen. A sok messze földről jövő legény hozta a sok ujságot szakmabeli tudományából is, de a népek és fejedelmek életéből is. Németek, lengyelek, csehek, olaszok rendszeren voltak a pesti nagyobb szállókon. Sok tudást lehetett a szállókon a nyelvekből is gyűjteni. Hencsey is legénytársain és mesterein kívül itt sajátította el annyira-mennyire a német nyelvet. Szülőföldjén senki se tudott németül beszélni, csak néhány zsidó. A német nyelvet ott ma is zsidó-nyelvnek mondják s annak hiszik is.

Vasárnapon és ünnepnapon délelőtt, sok helyütt még délután is templomba kellett menni a kézműiparos legénynek s ott az isteni tiszteleten végig jelen lenni. Erre föl kellett öltetnie ünneplő ruháját, melyet rendszeren új ruhának neveztek, akár új volt, akár avult. A ruha színe fekete vagy sötétkék vagy sötétbarna volt s ékszer rajta nem lehetett. Csak a molnárlegények viselhettek galambszürke posztó-ruhát vagy világoskékét.

Mindezekre nézve a czéh szabályai s az atyamesterek szigorú törvényt tartottak.

Hencsey szorgalmasan eljár az isteni tiszteletre, de kocsmába és lányos házakhoz sohase ment. Vidám pajtásai sohase tudták erre rábirni. Templom után haza ment műhelyébe s belemerült a szentírásba.

Az üdvözítőnek rövid, de dicső földi pályája, beszédeinek hasonlíthatatlan bája és szenvedéseinek folyton megújuló emlékezete mélyen hatották át lelkületét. Ébren és álmai közt a szentírással foglalkozott s az egyszerű iparos legényben, kinek lelkét világi tudomány be nem tölté, csaknem rajongássá vált a hittérítői vágy. Lassanként elveszté szemei elől a földet, a zsidongó várost, az örök harcban élő társadalmat; vagyoni vágy, ifjúi vér pezsgése, női szívvvel való ismerkedés óhajta lassanként elhervadtak lelkében: - csak egy világot ismert, a hitnek világát és csak egy tudományt, mely Jézusról és az ő tanítványainak bujdosásairól szólt.

Mindenek előtt legfőbb vágya volt a keresztségben részesülni. A hitvallásról szóló könyvében a keresztséget a választottak szentségének nevezi. Míg ezt meg nem nyerheté, míg a szentek gyülekezetébe végleg be nem léphetett, addig se jogot, se hatalmat nem érzett magában a térítésre.

Mindenki tudja, hogy a nazarénusok a gyermekek keresztségét érvénytelennek, semmisnek tekintik. Ők csak a felnőtteket keresztelik meg és csak akkor, a mikor hitüket megvallani képesek is, képesek is.

De a keresztelkedésre való ajánlkozás nekik nem elegendő arra, hogy valakit megkereszteljenek. Mindenek előtt válogatást tesznek az emberekben s olyanokat, kiknek gondolkozásuk, életmódjuk, családi és társadalmi viszonyaik előttük ismeretlenek, egyáltalán nem tartanak arra méltóknak, hogy őket a megtérők gyülekezetébe befogadják.

Ez nem azt teszi, hogy ők azokat, kik valamely gonosz cselekedetet követtek el, ne vennék föl vagy ha már tagjai a gyülekezetnek, kizárnák a gyülekezetből. Hanem hát ők maguk között följobbvalót e világ szerint nem ismernek s papi és világi hatóságot meg nem tűnnek. Ők a társadalomnak rang, miveltség, vagyon és foglalkozás szerint való osztályozását se fogadják el. Alaphitük az egyenlőség. Minden óvatossággal élnek tehát arra nézve, hogy közöttük az egyenlőséget és testvéri viszonyt semmi meg ne zavarja s azt hiszik, e céljukat leginkább úgy érik el, hogy a mint maguk között életmódban és gondolkozásban figyelmesen alkalmazkod-

nak egymáshoz, mindazokat, a kik közük akarnak lépni, ez alkalmazkodásra teljesen be kell előbb gyakorolniok.

Első foka a belépésnek megtérni. Hencsey úgy írja hitvalló könyvében: »a megtéréshez jönni«. Ez nem egyéb, mint ajánlkozás a keresztségre s a szent gyülekezetbeli tagságra.

V.

*(Az első nazarénus keresztelés Magyarországon.
- Ennek helye és ideje. - Hencsey fölveszi a keresztséget.)*

A megtérőt heteken, hónapokon, sőt néha éveken át tanítják úgy magányosan, mint isteni tisztelet alkalmával a gyülekezetben. A keresztségen és urvacsorán kívül, miként a kálvinisták, minden szentséget tagadnak; minden szertartást, intézményt, egyházi rendet s kötelező szokásokat mellőznek; minden ékes templomot s istentiszteletre szánt különös épületet kárhóztatnak. Külső jelek, fogadások és cselekmények nem voltak elégségesek arra, hogy a megtérő igazi hitvallásáról bizonyosak legyenek. Ugy vélték tehát, hogy naponkénti érintkezés, oktatás és vallásos társalgás után kell meggyőződést szerezniök arról: vajjon a megtérő elfelejtette-e már az idegen vallási szokásokat, emlékeket, szólásokat s gondolkodást, melyet egykor a gyermeki lélekbe szülők és tanítók, mindennapi látások és hallások beváltak s melyek a gyermeki kortól kezdve folyton erősödtek? Vajjon teljesen meggyökereztek-e már lelkében az új hitvallás tételei s üdvözítő igazságai?

E meggyőződésre el kellett jutniok. Az együttlakásnak és mindennapi érintkezésnek kétségtelen bizonyítékot kellett arra nyújtani, hogy az új hit a megtérőnek vérévé vált. Hogy a megtérő az új hittől várja lelkének nyugalmát a siron innen s az örök üdvöt a siron túl.

Csak akkor részesítették a keresztség szentségében.

Hencsey 1840. évi május 8-án vette magára a keresztvizet. E nap nevezetes nap volt. E napon kezdődik Magyarországon a nazarénus felekezet.

E felekezet e napon tartott rendes isteni tiszteletet Magyarországon. Eddig csak ketten voltak hívők: Denkel és Kropacsek. Két ember pedig még nem gyülekezet, nem szentegyház. De e napon már hárman, sőt négyen voltak együtt s alkották meg kisdud gyülekezetüket, mely az ő álmadozásuk szerint arra volt hivatva, hogy az új vallást az ország széles határai közt elterjessze. Ők legalább azt hívék, arról ábrándoztak, hogy bennük és általuk vettetett meg az új anyaszentegyház szegletköve.

A Kerepesi-út 5-ik számú háza s Pecznik János pesti lakatos műhelye volt az ünnep színtere.

Négyen voltak együtt e műhelyben. Denkel a tanító; Kropacsek a hívő s amannak svájci utitársa; Hencsey Lajos, a ki most volt a keresztvizet magára veendő és végre Béla József, kit már Hencsey vezetett be az új tudományba. Róla még sokszor lesz szó történetünk folyamában. Rá még nagy szerep vár itthon is, de a tengeren túl is. Most már megengedték neki, hogy a keresztelésnél jelen legyen, noha még arra nem találták méltónak, hogy a keresztségre bocsássák.

Valami ünnep volt e napon.

Megvárták, míg a legények és inasok eltávoztak hazulról vagy elfeküdtek erre-arra. Megvárták, míg a Kerepesi-út elcsöndesedett s ajtót és ablakot bezárva, késő éjjel tartották az isteni tiszteletet.

Fehér asztalkendőt tettek a kohó mellett való kis asztalra s erre egy kancsó vizet. A csöbör az ülő mellett tele volt hűtő vízzel. A faggyúgyertyák égtek függő tartókban a falakon.

Az ünnep énekkel kezdődött. A kálvinisták templomi zsoltárkönyvéből énekeltek el egy éneket. Most már a nazarénusoknak maguknak is vannak énekeik s énekes könyveik; - akkor még Svájcban is és Denkel utmutatásai szerint itthon is a kálvinisták könyvét használták.

Ezután egyszerű és buzgó imát mondtak együtt mind a négyen, melyre őket Denkel tanította.

Az ima bevégezése után Denkel az új-szövetségi szentírásból olvasott föl egy részt s erről tartott a híveknek vallásos előadást.

Mikor ezt elvégezte, Hencseyt a keresztség elfogadására hívta fel. Hencsey leölté dolmányát, mellényét és nyakraalóját. Inge nyakát megoldozta s kétfelé lehajtá. Feje, nyaka, vállai meztelenek voltak.

A felhívásban e szózatot intézik a hívekhez:

- Térjete meg és forduljate el minden álnokságaitoktól és tinatek az álnokság nem leszen romlásokra, mert meg vagyon írva: nem gyönyörködöm a halálra valónak halálában, hanem hogy megtérjen és éljen.

Ekkor lényegileg az apostoli hitvallás tételeit kérdezte egyenkint Hencseytől.

- Hiszed-e, hogy egy isten vagyon, ki teremtette a mennyet és földet, ki mindenhol jelen vagyon és tud mindeneket?

Hencsey meghajtott fővel, de erős hangon felelte:

- Hiszem.

- Hiszed-e, hogy Jézus Krisztus Istennek fia és hogy öröktől fogva való?

Hencsey felelte:

- Hiszem.

- Hiszed-e a Szentlélek Istent, ki megszentelt minket, ki oktat minket, ki vezérel minket és a ki minden jó erkölcsöt nevel bennünk?

- Hiszed-e a közönséges keresztyén anyaszentegyházat, mely irtózik a bűntől és hajlandó az isteni parancsolatoknak megtartására?

- Hiszed-e az örök életnek megnyerését?

Hencsey felelte:

- Hiszem.

Ekkor Denkel megfogta Hencsey kezét s oda vezette őt a hűtő vízhez. Hencsey a hűtő víz fölé hajolt. Denkel kezébe vette a kancsót, Hencsey fejére önté a vizet s egy lassu imával beavatta őt a választottak szentségébe.

Ennek megtörténte után a három megkeresztelt között kenyérrel és borral kiosztatott az urnak szent vacsorája. Béla József sóhajtvá és könyező szemekkel nézte e szertartásokat. Ő még nem volt méltó ezekre.

Az urvacsorának vétele után kezébe vette Hencsey a szentírást s felolvassván a tékozló fiuról szóló elbeszélést, gyönyörü beszédet tartott arról, miként pazarolja az emberi nemzetség istennek áldásait s a megváltás üdvét és miként pazarolja önnön lelkét, melyet elmerit a világi örömök undokságaiba a helyett, hogy azt az örökké való örömök megnyerésére tisztává és alkalmassá tenné.

Éjfél rég elmult már, mikor a hívők kisdud gyülekezete szétoszlott, mikor Kropacsek és Béla haza távoztak.

De valamennyien, még Denkel is, azt gondolták s azt mondták Hencseynek:

- Most már te légy a mi tanítónk!

HENCSEY TÉRITŐ MUNKÁJA.

I.

(Béla József. - Kovács József és felesége. - A zalavármegyei mozgalom. - Hogy lehet szilaj kortesből nazarénus?)

Hencsey rövid időre eltávozott Pestről. Célját egyelőre elérte s élénk vágyat érzett most lelkében apjának és anyjának meglátogatására. Haza ment tehát Szent-Péter-Urba, hol azonban csak junius végéig maradt.

Ez időt is eredménynyel használta fel. Szorgalmasan irt Béla Józsefnek, hogy őt az új hitben oktassa s napról-napra jobban megerősítse.

Béla Józsefről már előbb is megemlékeztem. Ő is lakatoslegény volt s Hencseyvel egykoru. Liptóvármegyében Hradeken született és növelkedett. Tudott magyarul és tótul beszélni. A német nyelvet Pesten és Ausztria fővárosában Bécsben sajátította el. Mikor Pesten a Kerepesi-úton a Magyar Nemzeti Színházat építették: akkor ő is Pecznik János műhelyében dolgozott. Ez a műhely szállította a Nemzeti Színházhoz a lakatosmunkák nagy részét. Béla volt Hencseynek legmélyebb tisztelője s legengedelmesebb, mondhatni rajongásig ragaszkodó barátja, ki Hencseyt elkísérte mindenüvé, elkísérte még külföldi útjára is s haldokló ágyánál az fogta föl utolsó lehelletét. De utolsó áldását is.

Hencsey új híveket is szerzett ama néhány hét alatt, míg otthon tartózkodott. Az új hívek: Kovács József és neje Pap Novák Anna, kik Szent-Péter-Urhoz nem messze, Nemes községben, Keszthelynek is szomszédságában laktak.

Ezt a községet ma nem e néven ismerik. Van ott egy kis község, melynek a neve Boldogasszonyfa. E mellett volt egy szőlőhegyi község Nemesfalu névvel. E két község ma már egyesült s most Boldogasszonyfa nevet visel. A helybeliek sokáig Nemes-Boldogasszonyfának nevezték az egyesült falut. Itt laktak Kovács Józsefék s velük együtt néhány kismemes.

Minden térítés közt ezt tudom legkevésbé megmagyarázni. Itt nagy lélektani nehézséget látok magam előtt.

Kovács József nemes ember s közbirtokos volt. Kisded birtokán mezei gazdasággal s ezen kívül szőlőmiveléssel foglalkozott. Hencsey gyakran fölkereste leveleivel s ő ennek viszonzásul hűségesen följegyzett mindent, mi Hencsey életére s a kisded felekezet ügyeire vonatkozott. Adataimnak nevezetes részét az ő jegyzeteiből merítettem.

Kovács iskolázott ember volt. A gimnáziumi tanulmányok bevégeztével azonban félben szakította az iskolákat s haza ment kisded gazdaságára. 1836-ban megnősült s a szemrevaló csinos Pap Novák Annát vette feleségül. Németül egy szót se tudott, de latin nyelven képes volt írni, olvasni és beszélni. Később, mikor Hencsey közbenjárására Fröhlichhez levélbeli érintkezésbe lépett, ő latin nyelven írta leveleit Fröhlichhez, valamint ez is ő hozzá. Fröhlichnek Zürichben és Strassburgban kelt néhány latin levele innen került az én kezembe.

Természete szilaj és indulatos volt. Nagyon csekély szó elég volt arra, hogy kedélyállapotának nyugalmit a hirtelen kitörő harag lobogása váltsa föl. Gyakran tettelegességre ragadta el indulatja s helytelen tettei miatt nem egyszer idézték bíró elé. Egy alkalommal el is ítélték több hónapi fogságra, melyet ki is töltött, mikor már a nazarénusok közé tartozott.

Zalavármegyében ekkor a megyei pártélet rendkívül élénk volt. Minden tisztujítás és minden követválasztás nagy izgalommal folyt le. Gyakran erőszakos cselekmények háborították meg az alkotmányos élet folyamát s az 1843-iki követválasztást hullák és véres tetemek nagy sokasága bélyegezte meg.

Nem akarom ez életet bővebben ecsetelni, nem akarom részleteit elsorolni. Deák Ferencz nagy államférfiúi alakja volt e mozgalmas élet jelszava. E miatt történelmi jelentőségű volt Zalavármegye ekkori közélet. Figyelt rá az egész ország s a múlt század 40-es éveinek hírlapjai híven megörökítették a részleteket.

Kovács mind e mozgalmakban részt vett s bár kisnemes volt, de elevenen érdeklődött a közdolgozók iránt, tehát tetemes részt vett bennök. Természetesen nem a zöld asztalnál, nem is az ország színe előtt, nem is vezérszereplésben, hanem mint a legszegényebb zalai nemesek egyike, elvegyülve a nemesek tömegében. E tömeg, mint minden sokaság, sokszor öntudatlanul, sokszor ittasan s csaknem mindig tulhajtott eszmék mámore között vállalkozott valamely elvnek megdöntésére vagy támogatására. Sőt nem is elvnek, hanem csak valamely elv mögött izzó érdekek vagy szenvedélynek.

És ez embert, a ki iskolázott volt, a ki kedvelte a szilaj korteséletet; az indulatos, családos, nemes és birtokos embert egy szegény, iskolázatlan kézműiparos ifju, egy vándorló legény megnyeri az új hitnek, mely örök lemondást követel s a szelid életnek, mely ég-föld távolságnyira áll a kortesvilág szilaj élményeitől.

Megnyer az új hitnek oly embert, a ki a régi hitre se ad semmit, nem azért, mert régi, hanem azért, mert hit. A ki a hit bensőségei fölött sohase elmélkedett, a kinek szíve a hit borongó érzéseit nem ismeri s a ki az egész hitvallásban csak az egyházat s annak is csak külsőségeit vette észre eddig.

Hencsey ennél nagyobb diadalt soha nem aratott. Az ő ábrándos lelke és szelid, vallásos kedélye soha jobban ki nem fejthető erejét és hatalmát, mint a mikor e félmivelt és elszilajult lelket a hitnek enyhe igájába befoghatá. Igaz, hogy gyermekkorától fogva ismerhette Kovács Józsefet, de mégis csak néhány nap alatt hajtotta végre e csodálatos térítést. Minő kár, hogy társalgásuk részletei nem állanak rendelkezésünkre.

De a mi keveset tudok e részletekből: el kell mondanom.

Kovács József pinczéjébe a szelelő lyukon át bebotlott egy rókakölyök s ezt Kovács elevenen elfogta. Heteken át tartotta s magához és feleségéhez szelidítette. De végre is mit csináljon a rókával? Megbizta feleségét, vigye be a rókát Keszthelyre s ott a piaczon az uraknak adja el.

Az asszony a rókát bevitte s eladta. Azután sietve indult hazafelé. Boldogasszonyfa Keszthelyhez hat vagy hét kilométer távolság, gyalogszerrel másfél óra járás, sietett, hogy délre még idején haza érjen.

A hol a keszthelyi út a páhoki úthoz ér, ott a keresztutnál van egy csárda, vagy legalább volt ez előtt hatvan évvel; Csali csárdának nevezik. Mikor a csárda közelébe jutott: elért egy lassan ballagó ifju embert.

Az ifju tisztos fekete ruhában volt, fején bolyhos selyem czilinder kalap. Ez különösen feltűnt a menyecskének, mert ilyen kalapot csak előkelő urak viseltek abban az időben.

Viseltek bizony Pesten a kézműves legények is. A selyem czilinder kalap ugyan akkor is költséges volt s iparos legény nem is vehetett újat, de az uraságok czilinder kalapját, ha már letették, akkor is meg lehetett az ószeresektől venni néhány filléren. S ezért a legtöbb iparos legény ilyet viselt.

Ilyen volt a Csali csárdánál is annak az ifjunak. Az az ifju pedig senki nem volt más, mint Hencsey Lajos. Épen akkor ment haza Pestről.

A menyecske a czilinder kalap után valami vidékbeli urnak gondolta az ifjut s mikor mellette elment, tisztességesen köszönt neki.

II.

*(Hencsey megfeddi a menyecskét. - Kovács Józseffel megismerkedik. -
A páhoki esperes arczul üti Hencseyt s elkobozza irásait. - Istennek végezése.)*

Az ifju szerényen és szives szelidséggel fogadta és viszonzta a menyecske köszöntését.

Utjuk együtt haladt, a mint a Csali csárdánál letértek az országutról s neki váltottak a nemesfalui szőlőhegynek. Hencseynek is ez volt legegyszerűbb útja Szent-Péter-Ur felé. Beszédbe ereszkedtek. Kérdezte az ifju a menyecskét, honnan jön, hova megy, mi járatban van?

A menyecske elmondta keszthelyi útját s hozzátette:

- Nagy nehezen mégis csak el tudtam adni a rókát, de nagyon olcsón. Az uram azt mondta, hogy egy váltó forintot legalább hozzak érte, én pedig nem kaptam érte többet, tiz váltó garasnál. Meg se merem az uramnak mondani. Majd azt mondom, egy váltó forintért adtam el.

Hencsey erre megállt s szelid komolysággal feddőleg nézett a menyecskére. De nem csak nézése volt feddő, hanem szava is.

- Asszony, testvérem az Ur Jézusban, bűnös gondolat ez a te szivedben. A mit a te uradnak akarsz mondani: az hazugság. Hazudni nem szabad senkinek, semmiért. Hát az asszonynak az ura előtt hogy volna szabad hazudni, a kivel egy test, egy lélek, mivelhogy így rendelte az isten!

A nő elcsodálkozott ezen a beszéden. Jobban megnézte a fiatal embert. Így beszélni csak a pap szokott s a pap is csak a szentegyházban. Most már tudni akarta, ki ez a fiatal ember? Megkérdezte egyenesen.

Hencsey megmondta. Röviden elbeszélte, hogy Pestről jön, szülőit akarja meglátogatni Szent-Péter-Urban. Az asszony emlékezett, hogy hallotta már apja-anyja hírét-nevét. Kérdezte: milyen messze van Pest? Mióta utazik?

- Ötödik napja.

Az asszony részvétellel kérdezte tovább.

- Nem éhezett e hosszú utazás alatt?

Az ifju kivett táskájából egy könyvet s rámutatott:

- Imé, lásd, van nekem a kenyéren kívül más eledelem is!

- Hisz az könyv; - micsoda könyv az?

Hencsey megmutatta az asszonynak a könyv czimlapját: »Uj Testamentom, azaz, a mi urunk Jézus Krisztusnak Uj szövetsége«.

- Ez a könyv, édes testvérem, a szentírás. Ebben vannak istennek igéi, Jézusnak tanításai, melyek a kenyérnél jobban táplálják lelkünket és testünket.

Kovács Józsefné katolikus nő, soha se látott szentírást, de értelmes és fogékony lélek volt. Hencsey nyomban elkezdte neki a szentírást a maga felfogása szerint magyarázni. Hallgatta az asszony figyelemmel.

Nemsokára azonban hazaértek. Az asszony bemutatta az ifjút férjének. Kovács József jól ismerte a szent-péter-uri nemeseket s az öreg Hencseyt is. Épen déli idő volt. Szent-Péter-Ur oda egyenes vonalban is jó tíz kilométer távolság, vagy három óra járás gyalogszerrel. Az ifjút ott fogták ebéden. Ebéd alatt s kevés ideig ő még ebéd után is Hencsey csak a szent dolgokról beszélt. Új hajnal hasadása, új napnak támadása, új hitnek és boldogságnak elkövetkezése sugárzott ki beszédéből, szemeiből, egész lelkéből.

De sietett haza szülőihez.

De beszéde csodálkozást, figyelmet, rokonszenvet és tünődést támasztott a kis nemes emberben. Megtetszett neki e különös fiatal ember. Tisztességesen meghívta, hogy házáat el ne kerülje ezentúl, hanem inkább minél előbb meglátogassa. Hencsey megígérte, hogy harmadnapra visszatér.

Mikor eltávozott, az asszony akkor számolt be a róka áráról s elmondta hűségesen a Csali csárdánál lett találkozás történetét, az ifju feddő szavait s a feddés okát.

Nagy töprengés vett erőt Kovács József lelkén. Istennek különös embere lehetett az a fiatal ember. Mi köze van annak ahhoz, hogy egy ismeretlen menyecske, a kit az előtt sohase látott, igazat mond-e az urának vagy nem? Nem lehet az lakatos legény. Valami kegyes zárándok vagy valami »küldött« ember lehet az. Sohase látott ő olyan lakatoslegényt a világon, a ki szentírással járja be a világot.

Ez a gondolat aludni se hagyta. Másnap kora hajnalban azt mondta feleségének:

- Lelkem, az a fiatal ember nem Hencsey volt, nem is szent-péter-uri volt. Valaki más lehetett az.

- Hiszen édes uram, megígérte, hogy harmadnapra visszatér. Majd megtudjuk holnap igazán.

- Nem úgy van az lelkem. Nem tudok megnyugodni ezen a dolgon. Ugorj át Szent-Péter-Urba, nézz be Hencseyékhez, tudd meg igazán, a kovács fia volt-e az az itt járt ember s mondd meg neki, hogy ígéretéről el ne felejtkezzék. Délre még vissza is jöhetsz.

Igy történt.

A menyecske később sok időre már mint özvegy a hatvanadik életéve felé ballagó idős nő beszélte el e jelenetet. S hozzá tette, hogy boldogult férje féltékeny volt, de őt mégis addig sarkalta, míg csak át nem ment Szent-Péter-Urba. Hencseyvel szemben sohase jutott eszébe a féltékenység.

Másnap csakugyan eljött Hencsey, de nemcsak maga jött. Magával hozta Imre öcscsét is, a ki szintén kovácslegény volt apja műhelyében.

E fiura is nagy szerep vár a nazarénusok történetében s elbeszélésünk folyamán még sokszor találkozunk vele.

Julius elejéig volt ekkor Hencsey az édesapjánál. Szorgalmasan dolgozott a műhelyben, de tanítgatott is a vidéken köröskörül. Boldogasszonyfára még két vagy három izben ellátogatott. Kovács Józsefekben volt valamelyes fogékonyság az új hit iránt, de azt hiszem, annak fölvételére mégis inkább egy szomorú külső esemény birta őket.

Hencsey térítő működése ugyanis nem maradt titokban. Különösen Kovácsék nem győztek eleget beszélni a szent érzésű derék fiatal emberről. Híre utóbb eljutott a páhoki esperes-plébánoshoz is.

Az esperesnek Bertalan volt a neve. Java korabeli, tüzes természetű, lelkes pap volt, hirtelen lobbanó, heves indulatu.

Valaki egyenesen följelentette nála Hencseyt, mint oly embert, a ki naponként olvassa a szentírást és a falubeli népeknek veszedelmes tudományokat hirdet s azokat is a szentírás megszerzésére s olvasására buzdítja.

Nem tudom, honnan ered s minő korból, de tudom, hogy túl a Dunán az egyszerű falusi katolikus népnek a szentírást olvasni nem szabad. A papok legalább úgy tanítják: nem szabad. Sok indokot s köztük jó indokot is hoznak elő tanításuk igazolására.

Az esperes magához hivatta Hencseyt s kérdezte tőle, mi igaz abban, a mivel a följelentés vádolja?

Hencsey a szerénység alázatosságával, de szilárdan s habozás nélkül vallotta meg, hogy ő Krisztus evangéliomát naponként olvasgatja s a népnek naponként hirdeti. Megvallotta azt is, minő vallást tart ő olyannak, mely mindenben az evangéliomra van fektetve. Kifejtette az esperes előtt az új hitnek elveit.

Az esperes elképpedt e vakmerőségen. Meg nem foghatta, hogy az ő hiveinek világi romlottsága hogy terjedhetett ennyire! Valóságos pártütést látott Hencsey munkájában az egyház ellen.

Ebben igaza is volt.

De ki is kapta Hencsey a kegyes káromkodás igéiből a maga részét. A pap tüzes volt, indulata is fölgerjedt s harsány hangon beszélt lelkére, hogy mi sors vár rá, ha a veszedelmes uton tovább is megmarad. Könyveinek és írásainak elvétele, az egyháznak átka, börtön, kín és üldöztetés e világon s ördög és pokol és ennek örök szenvedése a másvilágon. Csak győzte hallgatni két fülével.

De nemcsak a szavakat kellett meghallgatnia, hanem testi bántalmat is kellett szenvednie. Mert egyszer a pap, mikor tüzes intéseit Hencsey lassu fejcsóválással fogadta, úgy ütötte őt arczul jobb felől és bal felől, hogy mind a két szeme szikrát hányt tőle.

Hencsey azt írta: »kitombolta magát rajtam a fekete arczu pap«.

A lakatos legény fiatal volt és erős. Ha elragadja az indulat, összetörhette volna a papot. Jó nehéz utazó bot is volt a keze ügyében, de a mikor a pap arczul ütötte, hátra lépett s az ajtó sarkához támasztotta botját. Ugy lépett megint vissza a pap elé, előbbi helyére, üres kézzel. Nem szólt vissza, nem feleselt, szeliden és szó nélkül tűrte el a testi bántalmat is. De nem is ijedt meg se a paptól és börtöntől, se az ördögtől és pokoltól.

- A mi üdvözítőnk többet is szenvedett.

Hanem attól igenis megijedt, hogy könyveit és írásait elveszik tőle. El még a szentírást is.

Sietett haza.

Írásait, leveleit egy ládába elzárta, de bibliáját nem merte otthon hagyni. Volt egy nagybátyja Káptalan Tótiban: Hencsey Ferencz, apjának testvérje. A szentírást egyenesen oda vitte el.

Ez a falu Badacsony hegye és Csobáncz vára közt fekszik, gyalogszerrel majdnem egy napi járóföld Szent-Péter-Urtól. Mig oda járt s bátyjánál tölté az időt, eltelt néhány nap.

Alig távozott hazulról: Bertalan esperes a káplánnal vagy a mesterrel együtt azonnal ott termet Szent-Péter-Urban s szoros kutatás alá vette az öreg Hencsey házát. Vele volt az esperessel saját testvéröcscse is, a ki véletlenül akkor is ott volt a szobában, a mikor az esperes Hencseyt arczul verte.

Az öreg kovács nem sokat törődött a dologgal. Természetesnek tartotta az esperes jogát a házkutatásra. De az öreg kovácsné mégis csak anya volt s szép szóval és sűrű könyeivel kérte a papot, ne vigye el fiának irásait.

- Az én Lajos fiam nagyon szereti irásait.

Mintha csak olajat öntött volna a lobogó lángra, haraggal kérdezte az esperes:

- Hol vannak azok a könyvek, melyekből fia olvasni szokott?

- Nem tudom, aligha aládájában nincsenek.

- Vegye elé őket, hadd nézzem meg.

Az anya megtagadta.

- Nem vehetem elő; azt sem tudom, hol van a kulcsa.

Erre a »sátán« a ládát feltörette s az irásokat elvitte magával. Mikor e jelenetet írja le Hencsey: akkor már »sátán«-nak nevezi s nem »fekete arczu« papnak az esperest.

Írásait nem kapta vissza soha. Maga is kérte személyesen, Kovács Józseffel is kérette, ki az esperesnek jó embere volt, de azért irásai oda vesztek.

S most történt az az esemény, mely Kovács Józsefekre oly megrendítő hatása volt.

Hencsey, arczul üttetése után hét vagy nyolcz nap mulva, átment Kovács Józsefékhez, hogy az esperesnél történt jelenetet elpanaszkodja.

A kemény természetü nemes ember ökle összeszorult, mikor azt hallotta, hogy a pap mily kegyetlenül verte arczul az ifjut s hogy ez mily bárányszelidséggel türte el a bántalmat. Rászólt az ifjura:

- Aztán nem volt fokos a kezében édes öcsém?

- Kezemben volt a nehéz botom, de hogy az ördög meg ne kísértsen, azt is letettem a kezemből az ajtó sarkába. A pap testvérje, ki ott volt a szobában, még ki is nevetett.

- No édes öcsém, most már hiába beszélsz; nem fogadom el a te hitedet. Nem én!

Az ifju térítő nagy szelidséggel felelt:

- Lelki betegség szól belőled, édes testvérem az Urban. A haragot és boszút a megtisztított léleknek ismerni nem szabad. A mi Urunk Istenünk végez el mindent. A pap és testvérje megérzi az ő kezét nemsokára. Meglásd, édes testvérem az Urban!

Alig mondotta ki e szavakat: hirhozó jött a faluból Boldogasszonyfáról. Lihegve nagy sebten nyitott be Kovácsékhoz.

- Tudja-e nemzetes uram, mi történt? Borzasztó eset történt. A páhoki főtisztelendő ur életét elvette az isten. Délelőtt testvéröcscse halt meg, agyonütötte egy gerenda, mely leesett a háztetőről, délben pedig a főtisztelendő ur esett le holtan a karosszékből!

Hencsey és a Kovács-házaspár elképedve hallotta e hirt.

Hencsey felsóhajtott:

- Adj uram istenem nekik bocsánatot és örök életet.

Kovácsné elkezdett imádkozni.

Férje, a szilaj nemes ember még e napon kijelentette Hencseynek, hogy ha a testvérek elfogadják: ő is belép az új hitvallók gyülekezetébe.

III.

*(A csodában való hit. - Hencsey levelei Kovácshoz. -
Nipp Anna meleg szive és meleg hajléka. - Új hivek.)*

Csodáról beszélt mindenki.

A Kovács-házaspárnak új hitre térését nem tudták megmagyarázni az emberek.

Egészséges és fiatal mindakettő. A lelkek kétségének, a hit igazságai fölött való tünődésnek, a szívek ábrándos bánatának közel és távol semmi nyoma. Az egyház külső ragyogása se bántja a szemeket s dobzódó hatalma se szül messze vidéken semmi elkeseredést. A mérhetlen vagyonu magyar egyházfejedelmek innen messze laknak. Az érsekek, püspökök, főapátok, nagy káptalanok márványpalotáit, fényes cselédségét, szépasszony történeteit, udvari tékozlását senki se látja és senki se érzi e vidéken. Ezek fölött nem elmélkednek itt az emberek. Itt csak szegény falusi jámbor lelkészek és kolduló barátok, kegyes zarándokok és remeték láthatók. A főpapok ezüstös kocsiját, hatlovas büszke fogatát s aranyos szerszámaikat nem bámulhatja meg a nép s nem hasonlíthatja össze Jézus szamarával, mely meg van kötve Betfagéban s melynek féke csak kőcsmadzagból áll.

A lelkek semmiféle járványos betegségét se ismeri a kor és a közszellem. Ily betegség látható ok nélkül is meglepheti az egyes embert, a mikor már a tömegeket is meglepte. Kovács Józsefnek van miből élnie. Kis gazdasága egész idejét elfoglalja. Nem is nyájörző, hogy a mig állatai legelésznek, ő a fa árnyékában mélán üldögéljen s lelke, melynek kényszerű foglalkozása nincs, messze kalandozzon. Könyveket se olvas s idegen gondolatok nem verhetnek agyában gyökeret. Mi az oka tehát a nagy elhatározásnak, az új hitre térésnek? Külső jutalom nem kecsegteti. Maga a téritő is szegény iparos legény. A ki maga is bánalomra és üldözésre számít ezen a világon.

A nép csodát látott, istennek büntetését s az emberi dolgokba való közvetlen beavatkozását látta a páhoki papnak és testvérjének szomorú esetében. Homér korának néphite, a Mózes korabeli zsidóság hívő képzelete, de Jézus korában is a galileai nép kegyes ábrándjai száz efféle csodát láttak. A szent könyvek s a hellenek remekkori iratai bizonyítják ezt. Csodák sohase történtek. De csodákat mindig látott a bennük mindig hitt a nép. Ma is lát, ma is hisz. Az agy és a lélek ma is olyan, mint évezredek előtt.

Alsó-Páhok közvetlen és igen közeli szomszédja Boldogasszonyfának és Nemesfalunak. A mi az egyikben történik, olyan, mintha mindegyikben történt volna. Mintha szélnek szárnyán repült volna: úgy terjedt el a hír, hogy a páhoki esperes megbántotta a jámbor, becsületes vándorló legényt, a legény istenhez imádkozott s az isten nyomban példás büntetéssel sújtotta a papot és testvérjét. A hír nagyított is, torzított is s elszállt Keszthelyre s azon túl végig a Balaton partjain.

Hencsey fontosnak tartotta Kovácsék megtérését, de elbizakodottá nem tette őt ez eredmény. Mindig attól félt, hogy Kovács visszaesik előbbi gondolkozásába s azért legszebb leveleit mindig hozzá intézte a távolból.

Másoknál is megkísérlé Hencsey itt szülőföldje tájékán az új ige hirdetését, de július első hetében már Pesten volt. Itt voltak lélek szerint való testvérjei, a mint a vele hívőket szokta nevezni. Tőlük sokáig távol lenni nem tudott.

Július 8-áról már ekként ír Pestről Kovács Józsefnek:

- Kedves atyámfia!

- Kegyelem és békesség nektek az Istentől, a mi atyánktól és az Ur Jézus Krisztustól. Hálákat adok az én Istenemnek mindenkor, valahányszor rátok emlékezem. Nagy örömmel könyörgöm értetek, hogy ti az evangéliomnak tudományában részesek lettetek s az első naptól fogva mind ez ideig elhívén elhittétek, hogy a ki elkezdette bennetek a jó dolgot, tudniillik az Isten, el is végezi mind az Ur Jézus Krisztusnak eljövételéig.

Ezután Kovács Józsefet és nejét hosszasan intvén a szent életre, imádkozásra és alázatosságra, ekként végzi levelét:

- Reményelem pedig az Ur Jézus Krisztustól, hogy én rövid idő múlva ismét elmegyek tihozzátok és hogy akkor az én szívem is nagyobb örömben legyen, legyetek szorgalmasak, hogy igazabb állapotban találhassalak benneteket. Mily nehezen esett most is énnekem, hogy oly sietve kellett tőletek elválnom, de enged az Isten annyi időt, hogy levelemmel bátoríthatom elbágyadt lelketeket.

- Tudjátok meg, és akarom, hogy tudotokra essék a titok, hogy ha az előbbeni életbe visszaestek, kétszer gonoszabb élet lesz a jutalmatok. Azért is úgy öltétek föl a szent léleknek ama bátoros fegyverét, hogy inkább készek legyetek halált szenvedni, hogy sem ezen ti dolgotokat többé elhagyni.

- Maradok igaz atyafiúi szeretetben levő szolgátok!

Ime, csaknem szóról-szóra közlöm Hencsey levelét, hogy nyájas olvasóm közvetlenül is ismerhesse az egyszerű iparos legény gondolkozását.

Július 14-én már ismét írt nekik s e levélben különösen inti őket a hitelenség ellen. Biztosítja őket, hogy rövid időn hozzájuk fog menni s azután így folytatja:

- A többi atyafiak is mindnyájan szívből szerető csókkal köszöntenek benneteket, óhajtanak titeket megismerni. Örvendünk és hálákat adunk érettetek a mi Urunk Jézus Krisztusnak, hogy a szent atyafiságban társaink kívántatok lenni.

- Írj nékem - végzi levelét - sorsod felől, édes atyámfia, mentül előbb és leveledet az én jó apám összetenné a maga levelével s mindkettő együtt egyszerre eljöhethetne.

E levélben már új társakról, új atyafiakról is szól s azok nevét közli Kovácsékkal. Az új atyafiak: Trulársz József, Klein János és özvegy Nipp Anna.

Mind Trulársz, mind Klein iparos legény volt s mindkettőt már Hencsey avatta be Denkel segítségével az új hit titkaiba. Megkeresztelve azonban még egyik se volt, ép úgy, mint Béla József.

Özvegy Nipp Anna áldott jó öreg asszony volt. A Terézvárosban lakott s ott volt műhelye is a Nagymező-utcában 1097 szám alatt. Nem tudom, most melyik ház ez. A mai házszámozás utcák szerint van s nem városrészek szerint. E nő vagy kovácsnak vagy lakatosnak volt özvegye s mint ilyen, önálló műhelyben legényekkel és inasokkal űzte a mesterséget. Nem volt gazdag s a ház nem az övé volt.

E jó asszony ama néhány éven át, a melyet gyakran betegeskedve is még e földön töltött, az új felekezet tagjainak valódi jóltevőjük volt.

Hencseynek többször eszébe jutott már, hogy az új felekezet tagjai, eddig még csupán szegény vándorló mesterlegények, alig lesznek képesek az új hitet fentartani.

Lelküknek alig lesz annyi ereje, hogy minden vagyon, család, hajlék és támasz nélkül elszántan szemébe nézzenek a kétes jövőnek, ha pedig hitük köztudomásra jut, a világ üldözéseinek s gúnyos kaczejának is.

Hivei eddig még mind a római katolikus egyház tagjai közül valók voltak. Ez az egyház államegyház volt akkor nagy kiváltságokkal s óriási hatalommal. Rendelkezésre állott, ha kívánta az állam minden ereje. Hivei közül más törvényes egyházba átlépni is igen nehéz volt; azt pedig épen meg nem engedte volna, hogy törvény által nem védett, senki által el nem ismert, egészen új felekezetbe térjenek át. A páhoki esperes eljárása már fájdalmasan intő, sőt ijesztő példa volt arra, mit lehet várni.

Kellett a hivek számára valami kis segítségről gondoskodni, habár az csak erkölcsi lenne is. Talán valami otthonról először is, hova a hívő nyugodtan mehessen s hol fáradt fejét békén hajthassa le.

Mint említettem már, az iparos legény heti fizetése csekély volt. Legföljebb tiz-tizenkét váltó forint, de ennél kisebb is, öt-hat váltó forintig.

Egy váltó forint mai pénzünk szerint 84 fillért tett. A heti bér tehát a mai pénz szerint öt koronától tiz koronáig s néhány fillérig emelkedett. - Ebből kellett a munkabíró iparos legénynek ruházkodni, ebből került ünnepnapra költsége, ebből kellett a czéh pénztárába teljesíteni a havi és negyedéves fizetéseket; ebből kellett a kórházi költségeket fizetni s ebből kellett gyűjteni a vándorlásra és remekelésre. Öt vagy talán tiz korona heti fizetésből! A műhely tulajdonosa, a munkaadó mester nem adott egyebet, mint ágyat a műhelyben, ételmezt saját asztalánál s szerszámot a munkához. A hol ételmezés nem volt: ott természetesen nagyobb volt a hetibér.

Az atyafiak kisdud gyülekezetének nem volt helyisége, a hol a biztonság érzetével istentiszteletre összejöhetett volna. Nem volt pénze, hogy ily helyiséget bérelhetett volna. Nem volt köztük szelid női arc, érző gondviselésszerű női lélek, ki örömeiknek és bánatuknak részese, arcuk redőinek elsimitója s a férfilélek ama titkainak hű letéteményese lett volna, a melyekhez sem szülő, sem vallás, sem hű barát hozzá nem fér.

Hencsey talált végre ilyet. A tisztos öreg asszony, a jó özvegy Nipp Anna már augusztusban hajlandónak mutatkozott az új vallás föl vételére. Klein János volt a legénye. Ennél Hencsey az esti órákban csaknem naponként megfordult s a jó öreg asszonynak feltűnt az ő mindig komoly s inkább szomorú, mint vidám arca; - feltűnt szerény, becsülettudó magaviselete s egyszerű ékes beszéde.

Kiváncsisága végre teljesen fölkelte s Hencseytől szíves jó akarattal kérdezte a gyakori odamenetel okát. Hencsey őszintén megvallotta ezt s gyermeki bizalommal tárta föl lelkét az özvegy előtt.

Az özvegy szemei megteltek könnyel s Hencseyt arra kérte, tartson társaival egy isteni tiszteletet az ő házában s engedje meg, hogy ő is jelen lehessen ott.

Hencsey belenyugodott s a legközelebbi vasárnapon teljesíté az özvegy asszonynak óhaját.

Az isteni tisztelet bevégeztével kijelentette a nő, hogy a gyülekezetnek ő is tagja akar lenni.

Ezzel nagyon sok volt nyerve.

Ezentul Nipp Anna hajléka valóságos menedékhelye lön a hívők kised seregének.

Eddig a hívők, Kovács Józsefet és nejét kivéve, valamennyien az iparos osztályhoz tartoztak s csaknem mind vándorló legény volt. Szegény fiúk, kiknek táskájuk már tele volt, ha abban egy-két huszas kongott. Kik utaztak városról-városra, fagy és hőség, nélkülözés és fáradtság által üldözve s kiknek nemcsak a csalódás bánatával, hanem sokszor az éhezés és hajléktalanság gyötrelmeivel is küzdeniök kellett, ha egészséges karjuk, égő munkavágyuk valamely városban munkát nem talált s ha ekként hiven ápolt vérmes reményük - legalább egyelőre - meghiusult.

Pesten már voltak rendezett szállók s Budán is. Itt a vándorló legények hajlékot és ellátást találtak. De fizetés és pénz nélkül itt is csak néhány napig; - ha pedig napjaik leteltek, hátukra kellett venni batyujokat s odább menni egy várossal. Így kívánta ezt a szokás, így parancsolta a czéhartikus, de sok helyütt a városi rendőrség is. S ily esetekben nem kérdezték: van-e pénzünk egy falat kenyérre, ha éheznek s fődélre és egy kéve szalmára, hova fejüket lehajthassák, ha elfáradtak vagy az éjszaka sötétsége rájuk borult?

Pest még akkor nem volt Magyarország fővárosa. Inkább Buda és Pozsony volt az. De már hatalmasan emelkedett s munka akadt bőven. De azért gyakori eset volt, hogy a vándorló legény hamarjában nem talált műhelyre. Az meg épen gyakori eset volt, hogy a többnyire osztrák származású s német ajkú mesterek a magyar fiuktól megvonták a munkát. Pesten léte alatt maga Hencsey is két ízben volt munka nélkül hosszabb ideig.

Ily viszonyok közt, ha volt jótékony lélek, ki megkönyörült a szegény iparos legényen s volt enyhe hajlék, hol a vándor ifju nyugton hajthatá le fejét s bizalommal várhatta be, míg két keze munkájával biztosíthatja a napokat s megalapíthatja a jövőt: az ily jótékony lélek bizonyára a magasból szerzé az ihletet és az ily hajléktól nem vonhatta meg áldásait az ég.

Ilyen lélek s ilyen hajlék volt Nipp Annáé, a jó öreg özvegy asszonyé!

IV.

(Hencsey megírja az új hitvallás könyveit. - Nipp Anna szobája. - Kovács József a börtönben. - Az 1841. febr. 7-iki istentisztelet.)

A nazarénusok több éven át nála imádták istenüket s nála gyűjtöttek egymástól buzdulást és bátorságot. Ha jött ifju messze földről, nála talált enyhelyet s nála verte le sarujáról az uti port s ha műhely nélkül maradt a segéd: nála talált meleg szobát s egyszerű ellátást, míg ismét munkába állhatott. És ha végre testi szenvedés és léleknek bánata elgyötörték az ifju idegeit: az ő hajlékában s az ő ápolása mellett üdülhetett föl a szenvedő.

Jézus apostolainak és evangélistáinak írásai sok jó és kegyes lélekről tesznek említést, a kiknél a megváltó s hivei mindig meleg szívet és édes vendégszeretetet találtak. Nipp Anna hasonlított ezekhez.

És az ő háza, a Nagymező-utcai 1097-ik számú ház még más okból is nevezetessé vált a nazarénusok történetében.

A gyülekezet tagjai lassanként föl kezdtek szaporodni. Hencsey látta, hogy minden hívővel minden nap együtt nem lehet. Vette észre azt is, hogy a hívőknek a szentírás tételeibe elmerült lelke lassanként külön irányokban kezd megindulni, más meg más hittételeket kezd foganni. Ha ő e folyamatnak útját állani nem képes, a kis gyülekezet hitbéli egysége lassanként szét fog töredezni. A hol ő jelen volt s a mikor jelen lehetett: ott és akkor meg volt az egység. De ő halandó ember s az ő napjai megszámlálvák s neki nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki hívek lelki életét is szíven kellett hordozni. Ugy látta tehát, elérkezett az idő arra, hogy az új hit elveit megállapítsa, egybegyűjtse s a gyülekezeteknek követendő tudományul rendelkezésükre adja. Eddig nem volt se könyvük, se írásuk.

A ki jelentkezett arra, hogy hívő lesz: annak meg kellett szereznie az újszövetségi szentírást. Még inkább annak, a ki megkeresztelkedett. Ha nem volt rá pénze: adományul nyerte a gyülekezettől. Az angol társaság már akkor olcsón terjesztette a Károli Gáspár-féle magyar bibliát. Ezt használták.

Ám a szentírás nagy erdő. Sok történelmi és tudományos ismeret kell ahhoz, hogy ennek szavait, mondásait, hitbéli és gondolkozásbéli egységét valaki tisztán fölismerje. Efféle ismerete nem volt a szegény vándorló iparos legénynek. Ő csak írni, olvasni és számolni tudott, csak az elemi oktatás kis tudományában volt jártas. Vezető nélkül könnyen eltévedhetett elméje a szentírás titkai közt.

Azért Hencsey az 1840-ik év vége felé már elhatározta az új hitvallás szövegezését s megírását. S elhatározásának véghezvitelét rögtön meg is kezdé, - még pedig oly hévvel és buzgósággal, hogy a következő 1841-ik év végére már az egész munkát befejezhetette. Pedig nagyon el volt foglalva. Mindennapi kenyerét műhelyben kellett megkeresnie. Sokat utazott s minden napon irt egyik vagy másik hívőnek levelet.

Az éjszakát, a pihenés idejét s az ünnepnapokat fordította nagy művére.

Az egész munkát csak egyes levelekben, egyes kisebb részekben, cikkekben írta meg s a mint egy-egy cikk készen volt, lemásolás végett azt társainak azonnal átadta. Kinyomatásról szó sem lehetett. Erre pénzük se volt, de ezt akkor a sajtóviszonyok se engedték volna meg. Különben ő maga se akarta, hogy ekkor már napvilágra jöjjenek cikkei. Nem ok nélkül sejtette, hogy a törvényesen fennálló s történelmileg szervezett egyházak ellenző törekvései az ő kisded gyülekezetét készek és képesek volnának már bölcsőjében elnyomni.

Cikkei később postán vagy vándorló legények által szétküldve bejárták az országot. Hívei mindenütt leírták és tanulták és megtanulták ezeket. Cikkeit később magával vitte a külföldre is. Itt akarta kinyomatni. Sok jeltől úgy látom, rendszeres könyvet töredékes irataiból csak Svájcban alkotott.

Műve három részből áll. Minden részt könyvnek nevez.

Az első könyv szól: Az Bűnökből megtért - Szent élet követő - Krisztustól hagyott szent keresztséget hit után felvett - Keresztényeknek - Élő tárgyaikról.

A második könyv szól: Az Ujraszületésről - Keresztségről - Urvacsoráról és az Imádságról.

A harmadik könyv szól: Az Külső és Belső Kereszténységről és az Hit után való Keresztségről.

Mind a három könyv főleg a római egyház hittanaival vitatkozik s vitáihoz az érvek forrásait az evangyélislisták és apostolok irataiban keresi.

Sem célom, sem feladatom Hencsey művének tartalmát ismertetni. Igazságainak se ereje, se gyöngesége most engem nem érdekel. Minden hit egyenlő értékű, míg a lélek bensejében él s igazán él. Én csak azt akarom láthatóvá tenni, miként támadhat és terjedhet el új hit a mi korunkban s a mi társadalmunkban. Hencsey új hitének egyes tételeiről csak annyiban emlékezem meg, a mennyiben az én munkám céljaihoz szükséges.

Hencsey minden cikke, az új hitvallásnak összes könyvei özvegy Nipp Anna házában készültek. Vajjon meg van-e még e ház s van-e most lakója, a ki emlékezni tudna a hatvan év előtti emberekre? Emlékszik-e még valaki a régen porló özvegy asszonyra s az ifjú hittérítőre, a ki még előbb hunyta le szemeit örök álmra, mint az a kegyes öreg nő?

Két szobája volt Nipp Annának. Az egyik az ő mindennapi lakószobája, mely az udvarra nézett s a diszesebb ünnepi szobája, melynek két ablaka volt a Nagymező-utcára. E szobában volt néhány szentkép a legolcsóbb fajtából. Jézus képe, azután a Szűz Anya képe hét törrel átvert szívvvel. S még néhány egyházi szentnek kezdetleges művészetű képe. Szentelt barkák, feszületek, imádságos könyvek, naptárak, a terézvárosi templom bucsunapjairól mézes bábszivek. A mint szokásban volt s van ma is kegyes jámbor katolikus asszonyoknál.

Ebben a szobában írta műveit, leveleit Hencsey Lajos. Ezt a szobát engedte át erre a célra neki Nipp Anna. Ebben volt a kis gyülekezet istentisztelete is.

Mikor Nipp Anna nazarénussá lett: a szent képeket ki akarta tenni e szobából. Hencsey azt mondta, csak hadd maradjanak ott. Csak a hét törrel átvert szívet nem szeretete.

- Édes néném az Ur Jézus Krisztus szerelmében - így szólt Nipp Annához - azt a képet nem tudom jóvá hagyni. Csak az isten látta Szűz Mária fájdalmas szívét, más senki. Az Ur Jézus anyja nem mutatta az ő szívét senkinek. Nem is az a szent fájdalom, a melyet törrel okoznak. Gyarló ember gondolta ki azt a képet.

Ezt a képet ki is tették a szobából s más Szűz Anya-képet tettek helyére.

Attól a hitvallástól, melyet Hencsey megállapított, sokban eltérnek ma már mind a magyarországi, mind a külföldi nazarénusok hittételei. A katonáskodás és fegyverviselés ellen például Hencseynek se könyvében, se leveleiben egy szót sem találtam. A fegyver önkényes használatát általánosságban nem helyesli ugyan, sőt tiltja is, de arra is erősen int, hogy külső cselekedeteinkben a törvényes többség parancsainak és rendelkezéseinek ellenszegülni nem szabad. Isten előtt az létszen felelős s nem az, a ki a kényszerűség előtt meghajlik.

Folytassuk azonban a történetet.

Béla József az 1840-ik év őszén vette föl a szent keresztséget. Ő volt ezután Hencseynek leghivebb társa s leghasználhatóbb tanító segéde.

Kovács Józsefet novemberben vagy decemberben a zalaegerszegi törvényszék mint büntető bíróság börtönbüntetésre ítélte. Mi volt vétke, mivel vádolták, nem tudom. Zalavármegye jegyzőkönyveiben meg lehet találni. Csak annyit tudok, hogy vétkét előbb követte el, sem mint Hencseyvel s az új hittel megismerkedhetett.

Az ítélet negyedévi börtönre szól s Kovács 1840. évi december 5-én kezdte meg büntetésének elszünetését.

Hencsey csak ujév táján tudta meg, hogy hiva és barátja börtönben van s rögtön abban hagyván munkáját, a zord és viharos idő daczára is gyalogszerrel sietett Pestről látogatására.

Pesthez Zala-Egerszeg nincs közel. Gyalogos embernek jó öt napi út. Télben, fergegetes, hófúvatos időben, a Bakony erdején keresztül nem kis áldozat megtenni ez utat. De mi volt e kis kényelmetlenség Hencseynek, mikor ő egy szenvedő hívének lelkét erősíthette meg ezáltal.

Székes-Fehérvár, Veszprém, Sümeg felé vezetett útja s január 10-én Egerszegre ért. Rögtön felkereste a várnagyot s megkérte: engedje meg, hogy Kovács Józseffel beszélhessen.

A várnagy kemény ember volt s csak úgy félszakosan nézte az ifjut.

- Ki vagy te, mi vagy te? Mije vagy te Kovácsnak? Apád, anyád vagy fiad neked az a Kovács?

- Testvérem az Ur Jézus Krisztusban; meg akarom lelkét vigasztalni.

- Hohó kölyök! Ezt az atyafiságot a vármegye nem ismeri. Pap se vagy, barát se vagy, a ki lelkeket vigasztal. Eredj pokolba!

Hiába beszélt Hencsey. A kemény nyaku várnagy kinevette s utóbb már meghibbant eszűnek is nézte s kikergette a vármegye házából.

Három napig ögyelgett az ifju Zala-Egerszegen, míg végre megtalálta azt a csizmadiát, a ki az alispánnak, Kerkapoly Istvánnak lábbelijét szokta készíteni s a kinek pártfogása végre oda segíté, hogy beszélhetett Kovács Józseffel.

Ez a találkozás, a szeretet csókjai, az összeomló könyvek, a mennyei vigasztalásnak édes szavai soha ki nem mosódtak Kovács emlékezetéből. Megigérte Hencseynek, hogy a mint kiszabadul: nejjével együtt Pestre megy, részt vesz a szentek gyülekezetében s ha méltónak tartják, részesül a keresztségben és urvacsorában.

Hencseynek nem volt ideje, hogy kitérjen utjából Szent-Péter-Ur felé szülőinek látogatására. Sietnie kellett Pestre vissza. Nagy gyülekezetet hívott össze február hó 7-re, a hol a hívők közül többnek fel kellett venni a szent keresztséget.

Föl is vette Trulársz József, Klein János és özvegy Nipp Anna. Mindannyi az »urnak szent vacsorájában« is részesült a keresztség után.

Ez ünnepen sokan voltak jelen az új hívek közül is, kik azonban még a keresztség föl vételére nem voltak elkészülve. Ilyenek voltak: Ihász György, Magyar Ferencz és nővére Magyar Francziska, Kertész András, Denkel Terézia, Likhardus József, Hegner József, Vajdenhof Fülöp, Fülöp János és felesége, Halna Ferencz és felesége, Bámer József és végre Vidkovszki.

Ezek mind iparosok voltak s később, midőn a keresztséget föl vették, többé-kevésbbé befolytak az új hitvallás terjesztésébe.

Denkel Terézia, Denkel Jánosnak, a tanítónak volt nővére, folyton Pesten lakott és élete együtt folyt testvére életével.

Ihász György később külföldre is kiment, Ausztriába. Ő különben Sopron vidékén ténitett.

Kertész András erdélyi származásu volt s ténitési székhelyül Lippát és környékét választá. Egy darabig Nagy-Szebenben is tanított s ott a Gärtner nevet vette föl.

Vajdenhof Fülöp olajmolnárlegény volt Brájer Jakab budai olajmalmában. A leglelkesebb ténitők egyike lett s szülőföldjén Békés vármegyében s a szomszédos vármegyékben hirdette az új tudományt, Sok jel mutat oda, hogy Csongrád vármegyében is az ő nyomdokán terjedt el a nazarénus felekezet.

Bámer József a legkiválóbb tanítványa Hencseynek. Nagy szerepe lesz még a külföldi ténitések körül is. Még sokszor fogunk róla beszélni.

Likhardus erkölce utóbb meglazult. Pár év mulva a szent gyülekezet kizárta kebeléből.

A Magyar testvérek, Hegner, Fülöp és Vitkovszki, valamint Halnák is szerényebb szerepet játszottak. Időnként még visszatérünk rájuk.

V.

(Kovács József megvigasztalása. - Fölveszi a keresztséget. - A szent gyülekezet tagjai szétoszolnak. - Hencsey térít a szőlőhegyeken. - Az öreg Hencsey a szénégetőn.)

Hencsey nem feledkezett meg pillanatra se börtönben szenvedő hivéről. A mint az isteni tiszteletet, keresztelést és urvacsorát elvégezte, még ugyanazon az estén, február 7-én irt Kovács Józsefnek a zalaegerszegi börtönbe.

- Oh bár meggyőzhetném - írja a többi között - a te hervadozó lelkedet Istennek ama hathatós beszédével, a melyben megmondotta, hogy semmi kinzó szerszám nem fog az ő hiveinek ártani.

- Vajha meg tudnád gondolni az Istennek rajtad való elvégezését a lélek szerint elhinnéd, hogy az Isten csak hozzád való szeretetét akarja megmutatni. - Mi pedig tégedet annál inkább fogunk szeretni, mert e naptól fogva társa lettél ama sok szenvedéseket kiállott régi szent embereknek. Kérlek azért tehát a mi megtartó Ur Jézus Krisztusunkra, hogy még gondolatban is az Istenhez való szeretetben meg ne csüggedj!

Vajjon miként hatottak e szavak a szenvedő lelkére ott a börtön mélyén, a sötétben, az éhség és nélkülözés és meggyaláztatás szomorú tanyáján, az orvosok, gyilkosok és mindenféle gonosztevők társaságában?

Kovács Józsefet én személyesen nem ismertem. Mikor ezelőtt harmincz évvel megérlelődött bennem a gondolat: a nazarénusok történetének első napjaira világosságot hinteni: ő már nem élt, csak özvegye élt. De úgy emlékeztek meg róla, mint holtig-talpig becsületes, jámbor, derék falusi gazda emberről. Nem is volt a törvénnyel többé semmi baja.

Ugyane hó 25-én ismét ir neki Hencsey Pestről egy buzdító levelet, melyben érinti, hogy ha márczius 5-én kiszabadul, rögtön menjen Keszthelyre a postára, ott már akkor majd másik levele fogja várni.

E levélben arra is kéri, hogy minél előbb jöjjön Pestre, az atyafiak már óhajtva várják, ne hallgasson test szerint való atyafiaira, kik otthon vannak és torzsalkodnak ellene, hanem inkább hallgasson Istennek fiaira, kik őt Pesten várják.

- Azt a tüzet pedig - folytatja, - mely benned hitvestársaddal együtt meggyulladt, hiában való beszédek által eloltatni ne hagyj, hanem inkább te gyujtsd meg másokban a kegyes élet szövétnekét. Azért is jó volna, hogy ha Pestre jönnél, mert ha netalán az Isten néked is adna juhokat, az itt való tapasztalás után jobban el tudnád Isten segítségével a szent élet legelőjén vezérelni.

- Tisztelnék az atyafiak mindnyájan; szerető csókkal maradok igaz atyádfia az Ur Jézus Krisztusban.

E levélnek meglelt foganatja. Kovács József nejével együtt elkészült az utra s Hencseynek megírta, hogy május hó közepére Pestre megy, óhajtana akkor a szent keresztséget is fölvenni, de óhajtana az urvacsorával is élni.

Hencsey örömmel egyezett bele s a keresztelés ünnepét május 16-ára tűzte ki.

Kovács József e napon csakugyan elért Pestre és pedig nejével, született Pap Novák Annával együtt. E napon tizenhatan vették föl a keresztséget. Ők ketten ugyanis s ama tizennégy új hívő, kikről főntebb emlékeztünk.

Voltak az isteni tiszteleten ujonnan megtértek is, kiket azonban Hencsey még keresztségre nem bocsátott. Ezek közül Rajki János, Bámer Ferencz és özvegy Véber Katalin pesti lakosokat említhetem föl. Bámer Ferencz testvére volt Bámer Józsefnek. Ő is, Véber Katalin is állandó pesti lakos volt. Rajki János azonban itt csak vándoridőt töltött s később Pestről eltávozott.

Kovács Józsefék két hétig maradtak Pesten. A szent atyafiak adtak nekik nagy szívesseggel szállást és ellátást. Özvegy Kovács Józsefné idős korában már nem emlékezett tisztán vendégszerető gazdáikra, csak arra, hogy azok részint a Király-utcán, részint a Kalap-utcán laktak.

Ezután a gyülekezet tagjai nem sokáig voltak együtt.

Junius első napjaiban Hencsey Kovács Józsefekkel együtt hazaköltözött Zalavármegyébe. Béla József és Kertész András szintén utra indultak. Amaz Szegzárdra, Tolnavármegyébe, emez Erdélybe.

Hencsey hazamenetelének két oka volt. Édes apja öreg volt már, a mesterséget nehezen folytathatta s bár Imre fia még otthon volt, de már annak is vándorolni kellett mennie s azért Lajos fiát haza óhajtotta. De Hencsey ezen kívül a térítés munkáját a Balaton vidékén is meg akarta komolyan kezdeni s Kovácsnak a munka folytatását meg akarta könnyíteni.

Utközben Székes-Fehérváron meglátogatta Gasparichot, a barátot, azonban ekkor még az új hitet neki elő nem merte hozni. Az összes társalgás közte s a szerzetes között ennek műveire terjedt, melyeknek szebb részeit Hencsey könyv nélkül tudta már. A szerzetes nagyon megörült ennek.

Béla József junius 13-án indult utra. Utrakelését a következő sorokban adta Hencsey tudtára:

- Junius 12-éig vártam Kovács levelére, de mivel az nem jött, tehát 13-án elindultam. Az én elindulásom is nagy örömet hozott szívemnek, mert Pestről az atyafiak átjöttek Budára, Vajdenhof lakására. Tartottunk gyülekezetet. Volt tanítás, éneklés és ima. Ezt az Ur Isten utra valóul ajándékozta nekem. E kincscsel méltán dicsekedhetem. Az atyafiak közül jelen voltak Fülöp János feleségével, Halna feleségével, Bámer József, Vidkovszki, Magyaráné s ezeken kívül öreg nénénk Anna.

Irja ezen kívül, hogy Hencsey kéziratának egy részét Denkel Teréziának átadta s ő majd átadja azoknak, kiknek azt le kell írni.

E kéziratok Hencseynek az új hitvallásról szóló iratai voltak. Ezeket az írni tudó hívő atyafiak többszörösen leírták. A maguk számára is, de az ujonnan megtérők számára is, a kik esetleg maguk nem tudták volna leírni.

Béla Józseffel egyidejűleg Vajdenhof Fülöp is Békés-Csabára, szülőföldjére távozott. Hencseynek ő is rögtön megírta, minő címmel s hova küldje neki leveleit.

Ihász és Rajki szintén elhagyták Pestet. Ihász Sopronba, Rajki Pozsonyba távozott. Rajkihoz csatlakozott később Likhárdus is.

Igy oszlott szét egyidőre a kised gyülekezet. Búcsuzásuk megható volt.

- Kedves szeretett társam - írta Béla József Hencseynek - a te elmeneteled sűrű könyhullatásomra esett énnekem. Szomoruan köszöntjük egymást az atyafiakkal. De él az Isten és a mi megváltó Idvezítőnk, és vigasztalásunkra szolgál, hogy te csak test szerint váltál el tőlünk, de lélek szerint velünk vagy!

Minő becses volna az, ha minden levél, melyet társaihoz intézett Hencsey, rendelkezésünkre állana!

Az 1841-ik év eltelt a nélkül, hogy a gyülekezet tagjai ismét összejöhettek volna. Ama nagy elhatározással búcsuztak el egymástól, hogy kiki rendithetlen buzgalommal fogja terjeszteni az új tudományt.

Alig vetettek számot erejükkel. Alig voltak elkészülve a nehézségekre, melyek utjuk elé fognak tornyosulni. Alig hitték, hogy a mai társadalom minden ziláltsága daczára is oly erős szövődéket képez, melynek megbontása majdnem határos a lehetetlenséggel. Talán nem is gondoltak mindezekre. Ábrándos és buzgó lelkük talán csak a hajnal színeit látta, a mely majd rájuk derül. Szent fogadást tettek önmagukban. Egyik se akart Pestre visszatérni a nélkül, hogy azt a vigasztaló hirt ne hozza társainak, hogy az üdvösség útja ismét megnyílt néhány együgyü lélek előtt s az új tudomány ismét megvilágítja néhány hívőnek lelki szemei előtt istennek országát.

Hencsey az egész nyarat és őszt otthon töltötte s napi műhelybeli foglalkozásán kívül szorgalmasan igazította czikkeit és szorgalmasan dolgozott - mint egyik levelében írja - az urnak kertében, melynek gyomlálása ő reá is, mint egyik méltatlan szolgára rá bízott.

Munkája nem volt egészen eredménytelen.

Volt Keszthelyen egy fazekas-mester, másként gelencsér, Majcza Ferencz nevű. Ez maga is megtért, felesége is. Később a férj meghalt s özvegy felesége átengedte lakását szent gyülekezet tartására. A kiket a környékben Hencsey és Kovács megtérítették: időnként itt tartottak isteni tiszteletet.

Főleg a szőlőhegyi falvakban szereztek hiveket.

Kovácsék fészke, Nemesfalu is szőlőhegyi falu; nem egymás mellé épített lakóházakkal, hanem szétszórta szőlőhegyi hajlékokkal, melyekben állandóan ott laknak a tulajdonosok. Többnyire kis vagyonu emberek és családok, a kiknek a hajlékon, szőlőn és szőlő lábán kívül alig van valami más birtokjuk. Boruk, gyümölcsük elég terem, eladásra is jut. Nyáron Somogyvármegyébe mennek át arató munkára. Őszszel, tavasszal eljárnak napszámba szőlőmunkára, télen erdei munkára. Kenyerük, ruházatjuk megvan, a tél nagy részét munka híján elmélkedésben, szomszédokkal való társalgásban, jámbor mulatozásban töltik el. A térítő szava könnyen lelkükhöz fér.

Ilyen szőlőhegyi falvak Keszthely közelében északon Tomaj és Cserszeg, keletre Gyenes, Diás, Vanyarcz s még tovább Badacsony hegyétől keletre Kis-Örs, Ábrahám. Az ábrahámi szőlőhegységben seregesen akadt hívőre Hencsey.

Oka az, hogy a közel szomszédságban van Nemes-Káptalan-Tóti falva, hol Ferencz nagybátyja lakott, kinél sokszor megfordult s kinek beszédei után a jámbor szőlőhegyi egyszerű nép őt már jó hírből ismerte. A páhoki pap esetét is mesés változatokban regélték itt az emberek.

Első híve Ábrahamban Kenyeres Juliánna asszony lett, Károly Péter felesége. Ez asszony monoslói származású kálvinista nő volt, megtérítette utóbbi férjét és sok ismerősét. Nem volt már fiatal asszony, 1796-ban született, tehát 45-46 éves volt Hencsey térítése idejében. Nagyon kegyes, beszédes és szentírásismerő asszonynak mondják. A többi hívő közül Tóth András kékfestőt s Horváth Ferencznét, születési neve szerint Csigó Sárát említem föl. Tóth András tanítóvá is lett a nazarénusok közt, de később hitetlenségben találták s a gyülekezetből kirekesztették.

Apjának és anyjának alig merte Hencsey az új hitre térést ajánlani. Imre öcscse, mint felszabadult iparos legény, vándorolni ment s a nyár óta már Szegeden volt műhelyben. A család kebelében tehát nem volt tér.

De nem is igen lehetett. Apja, a falu öreg kovácsa, bár hajlott és gyengülő korban, még mindig nagy szellemi felsőbbséget gyakorolt a fia fölött. Megállapodott falusi észjárása, elmés ötletei s határozott modora előtt meg kellett hajolni az ifju szelid lelkének, költői kedélyének s vallásos ábrándjainak. Mindezt az öreg üres, hiába való érzékenykedésnek tekintette. A sok imádkozásról, könyvolvasásról, szentírás magyarázatról és kegyes beszédről úgy vélekedett, hogy az csak paphoz, baráthoz, öreg uri dámához illik, de paraszthoz, lakatos legényhez életre való emberhez nem illik. Ha valami effélet fiánál észrevett: kinevette vagy jól összeszidta őt. De fia eszejárásán valami dicsérni vagy méltányolni valót nem talált.

Az öreg eszejárásának ismertetésére maga Hencsey ír le egy esetet szeptember 11-én kelt s Kovácshoz intézett levelében.

Künn voltak az erdön szemet égetni. A rokolányi erdőszélben égettek szemet a Csányra vezető ut közelében. A szénégető-gödröt és katlant egész nap, egész éjjel szemmel kell tartani. Az eltakart tűznek kilobbanni nem szabad, mert akkor kialszik s a faág nem szenesedik meg. Éjszakára két embernek kell ott lenni, hogy ha az egyiknek szemét elnehezíti az álom, ébren legyen a másik.

Egyedül voltak az erdön az apa és a fiu. Az ég csillagos, de a lombtól alig lehetett látni. Az erdő némaságát nem zavarta hang. Csak a gétyei, nemesszeri, rokolányi kakasok hangját lehetett hallani a közeli és távoli szomszédságból. Az erdőnek és az éjszakának sötétségében némán bámulta apa és fiu a szénkatlan kupaczából gomolygó, alig látszó füstöt.

Végre megnyilatkozott a fiu szive és szája. Elmondta apjának a pesti szent gyülekezet dolgait. Elmondta az uj tudományt, megismertette a hívők kegyes életét s elárulta a rendíthetetlen elszántságot, mely szívüket eltölti. Lerajzolta a jövődőt, melynek az uj egyház eléje néz. S beszéde végén, bár burkoltan, arra kérte apját, legyen ő is tagja az uj gyülekezetnek.

Az öreg kovácsnak is fölengedett kissé a lelke. Se gúny, se harag nem támadott szívében. A jó gyermek szelid és okos beszéde, mély vallásossága meghatotta őt is. Az éjszaka, az erdő, a magányosság bizonyos elandalodásba vitték őt is.

De azért megmaradt a kemény elméjü öregnek s azt felelte:

- Már fiam, mind elhiszem én, hogy nektek igazatok van. De lásd, én már úgy vagyok a magam hitével, mint anyáddal. Ismerek én anyádnál sokkal szebb és sokkal jobb asszonyt eleget, de én már ezzel öregedtem meg s azt a szomszéd menyecske kedvéért el nem hagyom.

Hencsey soha nem szólt többé apja előtt az uj hitről egy szót se.

VI.

(Hencsey utazni készül. - Kovácsnét megint feddi a nem igaz-mondásért. - Utra kél. - Kalandja a dőzsölőkkel. - Fölkeresi a barátot.)

Szorgalmasan el-ellátogatott Hencsey az egész idő alatt, míg otthon volt, Nemesfaluba Kovácsékhoz s ezek is gyakran átmentek hozzá Szent-Péter-Urba és pedig hol együtt, hol külön; egyszer Kovács, másszor pedig neje.

Hencsey ilyenkor kifogyhatatlan volt az oktatásban és a szentírás magyarázásában. Gyakran együtt töltöttek egész napokat és éjszakákat s Hencsey az erdőkön keresztül mindig elkísérte vendégeit a Zala folyó partjáig, a szent-györgyvári átjáróig, a honnan már nem messze esett Kovácsék lakása. Kovácsékba egész lelkét, egész buzgalmát s minden tudományát át óhajtotta ültetni.

Tudta, hogy örökké nem marad szülőföldjén. Erős vágyat érzett Pestre menni az atyafiakhoz s meglátogatni országszerte mind azokat, kik az ő lelkével rokonok, az ő tudományában részesek.

Ezen kívül volt egy nagy terve, melyet hiven ápolt kebelében, melyet közlött szülőivel s melynek végrehajtását szülőinek ellenzése daczára is elhatározta. E terv abból állott: kimenni Svájcba, meglátogatni Fröhlichet, meghallani annak tudományát s közölni vele írásait. Ez írásokat kinyomatni óhajtotta s a hívők birtokába akarta juttatni. De tudta, hogy nálunk Magyarországon a sajtóviszonyok a kinyomatást meg nem engedik, sőt hitte azonban, hogy Svájcban megengedik.

Szegény fiu! Ugy aggódott hite miatt Magyarországon, hol pedig se őt, se utódait az állam folytonosan soha nem üldözte s úgy vágyakozott a szabad helvét földre, hol pedig Fröhlich a vallásüldözés borzasztó kínjait szenvedte át, a melyeket gyöngéden szerető hű férj s lelkiismeretes apa csak átszenvedhetett. Magyarországon csak annyi korláta volt a szabadságnak, a mennyire az osztrák befolyás ide kiterjeszkedhetett. A magyar hatóságok hite miatt nem bántottak senkit.

Tervének végrehajtását akkorra halasztotta, a mikor Imre öcscse vándor útjáról hazatérhetett s a mikor ez apja műhelyét átveszi s ő szülőinek engedelmével nyugodtan távozhatik. De százszor megfordult agyában, vajjon visszatér-e még ő valaha hazájába s lehajthatja-e még fejét a szülői ház enyhe árnyékában?

Szegény ember utazása sok viszontagsággal járt abban az időben. A gyalogjárás sok idővel jár. Nélkülözés, betegség, rossz emberek, balsors mindig fenyegetik az életet és az egészséget. A ki erősen tud képzelegni: az előtt az ismeretlen jövőre még akkor is tele van balsejtelmekkel, a mikor azt ragyogónak látja. A bánatos lélek borút lát még a déli nap verőfényén is. Hencsey pedig bánatos lélek volt. Tévelygőknek látta az emberi lelkeket s boldogtalannak a világot.

Ezért sietett egész lelkét Kovácsba és nejébe átönteni. Hogy szülőföldjén legyen valaki, a ki tanítson, buzdítson és erősítsen, ha ő vissza nem tér.

Eszembe jut itt egy kicsinynek látszó dolog, mely azonban Hencsey jellemére ragyogó világot vet.

Egykor Kovács József és neje Hencseyt meglátogatta. A férj bement a műhelybe Hencseyhez s a nő künn az utcaszínen álldogált és várakozott. Vasárnap volt s egy ember jött a misére Vörrüből, a szomszédos kis falucskából.

Látván az ember a nőt magánosan álldogálni, közel ment hozzá, jó reggelt kívánti neki s beszédbe ereszkedett vele. Beszéd közben kérdezte a nőtől: hová való s mit keres itt? Kovácsné félt az igazat megmondani s azt mondta, Boldogasszonyfára megy, de az útját nem tudja s szeretné, ha valaki útba igazítaná, - ezért ment be az ura kérdezősködni a házba.

Ez hazugság volt. Ártatlan és kicsiny, de mégis hazugság. Nem is volt rá semmi szükség. Nem is szülte más, csak a női önérzet. Miért tudja meg azt az idegen, ismeretlen ember, hogy ő, habár férjével is, egy ifju látogatására jött ide?

Hencsey később megtudta ezt s e miatt rendkívül elszomorodott. Hogy egy néne, mint ő nevezé; - Krisztusnak egy igaz követője, mint ő hitte; a szent gyülekezetnek egy tagja, kit ő tanított és keresztelt meg - akármely kicsiny vagy nagy dologban hazugságra vetemedjék s az igazat, ha kérdezik, ne merje megvallani: e ténnyen lelke felháborodott.

Rögtön irt Kovácsnak s levelében a többi közt erről így emlékezett:

- És arra is kérlek, hogy a feleségedet minden kitelhető szeretettel intsd meg, hogy mindig, minden lépésével igazságban járjon, mert különben nem illik az atyafiakhoz és ők méltatlannak tartják istennek gyülekezetében. Csak az fáj nékem, hogy ő miért hazudott? Miért mondta, hogy Boldogasszonyfára akart menni, holott én hozzáam jött? De én ezért neki még egyszer szivemből megbocsátok, mert tudom, hogy azt félelem miatt tette és te ne bántsd meg goromba szóval, csak ezután legyen tiszta életű!

Ime ilyen erkölcsi fogalmai voltak Hencseynek!

Ugyanez év őszén Kertész András visszatért Erdély felől Pestre s Zalavármegyébe is ellátogatott Hencseyhez. Innen Kovácsékhoz ment s ezeknél akart néhány napot tölteni s itt urvacsorával is élni. Hencseynél nem tehette, mert ott csak ketten voltak nazarénusok, de Kovácséknál már hárman lehettek. Azt azonban még se akarta, hogy habár csak egy napig is munka és szolgálat nélkül ingyen legyen Kovácsék terhére. Be akart ama néhány napra hozzájuk szolgálatba állani.

Erre nézve így ír Hencsey Kovácsnak:

- Legyen hála a mi minden bajunkat felismerő szent Istennek, hogy ezen atyánkfiát a mi lelkünknek serkentésére hozzánk elküldeni méltóztatta, a kit is édes atyámfia, a mennyire tőlünk kitelik, a régi keresztyén atyafiak szokása szerint becsületben tartunk. - Erre nem szükség, hogy tanítsalak, mert bizom, hogy az Urnak ama lelke, ki felszabadított a törvénynek átkától, meg fog téged tanítani, miként cselekedjél. A mint hallom tőle, nálad kíván ideig-óráig szolgálóként lenni, de kérlek, ne úgy nézzed, mint szolgát, hanem úgy, mint az Ur Jézus Krisztusban fölesküdt atyádfiát, hogy a mi Jónk meg ne bántódjék!

És később így folytatta levelét:

- Arra is kérlek édes atyámfia, mivel Andrásnak is szándéka van urvacsorát venni, a szolgát jó volna az alatt, habár csak papirosért is, Keszthelyre elküldeni, mert nem tanácslom, hogy annak szeme előtt történjék ez. Mert ugymond a példabeszéd, egy bolond akkora követ vethet a kutba, hogy száz okos se tudja kihuzni.

Minő gyöngédség s minő apróságig kiterjedő figyelem ez!

Az alatt, míg ezek itt történtek, a míg Kertész András pár heti tartózkodás után innen Pestre visszament, Béla József szintén elvégezte dolgait Tolnavármegyében. Sikerült neki különösen Szegzárdon Fekete Józsefet s nejét Bartha Borbálát megtéríteni.

Béla meglátogatta Gasparichot, a barátot is, Hencsey leveleit megmutogatta Gasparichnak s megkérte ezt, hogy levélczimét mind az ő számára, mind Hencsey számára írja föl.

Mind e dolgairól Béla József 1842. évi január 15-én Pesten kelt levelében értesíti Hencseyt. E levélben különösen kéri Hencseyt, hogy siessen Pestre, ne hagyja árván a gyülekezetet.

E levélben több érdekes dolgot is érint. Irja, hogy Kertész András végképen el akar költözni Pestről s le akar mondani a mesterség folytatásáról. Szándéka: Erdélybe visszamenni, - »dolgát Istenre bízni« s egyedül »az evangéliom hirdetésének élni«.

Irja azt is, hogy Lajos öcscsétől, Hencsey Imrétől sok és szép levelet kap Szegedről s ezekben igéri, hogy husvétra ő is Pestre akar menni, hogy a szent gyülekezetbe elvégre régi óhajta szerint bejuthasson.

Irja továbbá, hogy Denkel kapott levelet a svájci atyafiaktól s különösen szép buzdító levelet Fröhlichtől magától is.

Irja végre, hogy mind azok, kiknél Hencsey a jó magot elvetette, fölverték a keresztséget s beléptek a szent szövetségbe.

- Hála legyen az Izrael Istenének! Békesség van köztünk és egyenlő akarattal munkálkodunk, a mint régen és mindig óhajtottuk.

E levél vétele után Hencsey otthon maradni nem akart. Dolgait rendbe szedte, szülőitől és ismerőseitől érzékenyen elbucsuzott s a következő február hónapban már Pestre érkezett.

Utazása lassan ment. Mintha nehéz szívvvel vett volna bucsut szülőföldjétől. Egy napot Nemesfaluban töltött Kovácséknál. Keszthelyen is egész napja telt el. Ferencz bátyját is utba ejtette. Havas, szeles, fürgeteges, hideg idők jártak.

Sajátságos kalandja volt Vörös-Berényben.

E falu Veszprém vármegyében fekszik a Balaton partján. Ma már Almádi néven hírneves balatoni fürdőtelep fekszik a határán. Akkor nagy szőlőterületek foglalták el a hegyek és dombok oldalát.

A falutól kelet felé a szőlőgyepük mellett vezet a szabályozatlan út a Mezőföld felé. Az utra nézett egy szent-királyszabadjai kismemes embernek Horváth Jánosnak pinczés szőlője. A pincze előtt sajtóház, a tágas sajtóházban hatalmas tűz lobogott a katlan-sarokban. Bográcsban készült az illatos pörkölt, jó kedvű volt a gazda, több nemes barátjával hangosan mulatott. Az előző 1841-ik évben ritka nemes bor termett, a szőlőhegyi hajlékok tele voltak vidámsággal.

Hencsey hallotta a jó kedv zaját. Az ő szomorú lelke idegen volt ettől. Délután volt, egyébként is sietett, hogy mire este lesz és besötétedik, falut érjen s Litérre bejusson. Az utak nem voltak rendes utak, csak dülő utak, erdőkön is vezettek át, nem is ismerte őket jól, a Bakony is közel van már ide, bizony sietni kellett, hogy még világossal valami alkalmas éjjeli tanyát érjen. El akart surranni a mulató társaság előtt, nehogy valamiképpen észre vegyék.

Észre vették. Utána kiabáltak. Hívták be magukhoz egy pohár borra, egy falat enni valóra, egy kézszorításra.

Mit tegyen?

Ha elfut: utána iramodnak, elfogják, erőszakkal visszaviszik, velük kell átdőzsölnie az éjszakát. Ha szép szerivel szót fogad: akkor is ez lesz ugyan a vége, de akkor talán mégis könnyebben szabadul.

Bement a hajlékba, szerényen üdvözölte a kismemes urakat s elfogadta a kínált poharat, de egyuttal szólt is:

- Meg kell mondanom szerelmes atyámfiainak, hogy tudtotokra essék, hogy én se bort, se egyéb ártalmas csábító italt nem iszom.

Nagy kaczagással fogadták az egyszerű, de szokatlan nyilatkozatot. De egyiket-másikat mégis meglepte e kijelentés. A vendégek egyike a bizalmas szóban ütközött meg.

- Vajjon szép öcsém, hol őriztünk mi együtt csürhét, hogy te mindjárt csak úgy te-tu módra kezdted a beszédet.

Hencsey szeliden felelt.

- Istennek fiai vagyunk mindnyájan s testvérek az Ur Jézus Krisztusban. A jó testvérek pedig bizalmasan szólnak egymáshoz.

Igaz és édes szó volt ez ő tőle. Ismerték is a nemes urak ezt a hangot, hiszen kálvinisták voltak, a kik a szentírásban s annak magyarázatában eléggé jártasak. Köztük is szokásban van ez a felfogás istennek házában s a köztanácskozásban. De bizony nincs a pinczeszeren. Ott mulatni kell. Ott a jó kedv az első kötelesség. Adomák, vadászkalandok, követválasztási

esetek, családi patvarkodások és kibékülések, házasságok, hazafias és dévaj dalok, harsogó felköszöntések: ezekből áll a pinczeszeri mulatság, nem a szentírás igéiből.

El is rontotta dolgát ezzel Hencsey, valamint uti tervét is.

Most már épen nem eresztették. Velük kellett maradnia, velük enni-innia a mulatnia. Egész délután, egész éjjel, sőt még másnap se szabadulhatott. Ezt írta Kovácsnak Pestről:

- Sok nagy kitanulhatatlan végezése van az Ur Istennek. Egész testem elbágyadott ebben a nyers felebaráti szeretetben. Hát még a lelkem. Pedig ezek lélek szerint jó emberek, mégis úgy meggyötörtek engem!

Székes-Fehérvárott is töltött egy-két napot. Hosszu értekezése volt itt a baráttal. Az egyszerű áhítatos nagy léleknek a tüzes, szenvedélyes nagy lélekkal. A tanulatlan agynak a tanult, tudományos fővel. Fontos volt ez az értekezés nagyon.

Mielőtt azonban ennek lefolyását s eredményét elmondanók: meg kell ismerkednünk a baráttal tüzetesen.

Nagy alak volt. Sokat küzdött, sokat szenvedett. Vértanuként halt meg. Megérdemli, hogy megismerjük.

A TÜZES BARÁT.

I.

(Miért hívják a barátot barátoknak? - A tüzes barát sorsának jellemzése. - Hol és mikor született? - Szülői és testvérei.)

Miért nevezi s mióta nevezi a magyar ember a szerzetest barátoknak: nem tudom. Sok száz esztendő óta nevezi annak közbeszédben is, irodalomban is. Ha két férfi testvér gyanánt szereti egymást s teljes bizodalommal osztozik egymás örömeiben és bujában, segítőtje és szövetségese egymásnak életre-halálra: az a két férfi barátja egymásnak. Nem testvérek, nem rokonok, más-más szülők gyermekei, mégis szeretik igazán, mélyen, örökre. Ha jó barátok.

A magyar a szerzetest is barátoknak nevezi. Pedig a magyar nép sohasem volt vakbuzgó; sorsát, jövőjét, érzelmeit sohasé bizta szerzetesre; történelmi nagyjai közt, igazi nagyjai közt sohasé volt szerzetes. A nőszerzetest már nem nevezi asszonybarátoknak, pedig a nőszerzeteseket egykor talán jobban kegyelte, mint a férfinemen lévőket.

S minden szerzetest barátoknak nevez, csak valami jelző szóval különbözteti meg őket. Fehér barát, tarka barát, vörös barát, szürke barát, néma barát, fekete barát, fatalpu barát, cseri-barát, kopasz barát, kolduló barát: mind valamennyi más meg más szerzetnek a neve.

Ismer tüzes barátot is. De ez a szó: tüzes, nem külön szerzet neve. A hogy ismer tüzes asszonyt, tüzes lovat, tüzes nyelvet, tüzes angyalt, tüzes istennyilát, tüzes pallóst: ép úgy ismer tüzes barátot is. A lángszavu, nagy indulatu, gyors igéjü, fáradhatatlan barátot nevezi tüzes barátoknak.

Ilyet ismert egyet a magyar függetlenségi harcz 1848-ban és 1849-ben. Tul a Dunán nem is ismerték igaz nevéen. De a tüzes barát néven mindenki ismerte.

Különös férfiú volt ez, ki nagy szenvedélyei elől a sorsnak végzetes csapásai alatt félrevonult a világtól és csendes zárdának homályos rejtekében tölté viharos életének legszebb idejét.

Férfiú volt, kinek szívet megrohanta a szerelem s a mikor ez szerencsétlenné vált, kiolthatatlan gyűlölet származott belőle a világ ellen s minden ellen, a mi a földön szép, nagy és dicső. Ki eltemette magát, mikor még fiatal volt, de ifju lánggal támadott föl s rohant a nagy koreszmék küzdelmei közé s a csaták véres mezejére, a mikor már nem volt fiatal s fürtei már őszülni kezdettek.

Ki fásult lélekkel, kiégett szívvvel istennek ajánlotta föl életét és az életnek minden örömét s a ki mégis pártot ütött az ég ellen s vakmerően idézte önféjére a haragos végzet kegyetlen büntetését.

Ki vad szenvedélylyel ragaszkodott egyházához s mégis nazarénussá lett egy pillanatra. Ki gyűlölte a nagy eszméket s mégis szolgálta azokat. Ki kész volt megtagadni a hazát és mégis fegyvert fogott érte, mikor a haza veszedelmének ideje elérkezett; - ki pillanatonként talán gyűlölte a magyar fajt s mégis büszkén ment a bitó alá s fenséges önérettel vallotta magát magyarnak, mikor ez a nemzet elbukott s fölötte két nagy hatalomnak kérlelhetlen dühe tombolt.

Különös férfi volt ez, kinek élete ellenkezett korával; kinek szenvedélyei ellenkeztek eszméivel; kinek szereplő vágya messze-messze röpködött túl a zárda ama szűk körén, hova széttörhetlen lánczokkal volt lekötözve. Kinek lelkében nagy bűnök csirái fogamzottak meg, s a ki mégis dicsőséges nagy tetteknek végrehajtására volt hivatva. Kinek sorsát tragikussá tették életének kibékíthetlen ellentétei s a ki iránt csak akkor engesztelődtek ki a haragvó istenek, a mikor viharokkal teljes életét áldozatul megnyerhették.

És meg is nyerték.

Ki volt már használva ez az élet és tulajdonosa nem becsülte már semmire. Könnyen vetette el magától s talán gyermekkor óta az volt legbensőbb öröme, a mikor a vesztőhelyre kellett mennie. A bitónak megpillantása végtelen kéjjel töltötte el idegeit. Vidáman érezte magát, mint a vőlegény, ki szerelmesének karján lakodalomba megy. Ő volt a vőlegény és a halál volt rá a mosolygó menyasszony. Az összekelés gyorsan megtörtént. De a közönség könyező szemekkel nézte a szomorú menyegzőt. A közönség a leigázott magyar nemzet volt.

E férfi volt a tüzes barát. Név szerint Gasparich Márk Kilit, szent-ferenczrendi szerzetes.

Kevéssé ismerte őt a világ, míg élt és gyorsan elfelejtette, a mikor meg kellett halnia. A múlt század harminczas és negyvenes éveinek kortörténetében neve se fordul elő. Még a nemzet vértanui közt is alig emlékeznek rá. Sirját ma már senki föl nem földözheti. Szerzetes társai nem járulhattak oda s nem akadt hű barát, a ki e sirt egy árva emlékező jellel megmentette volna a feledékenységtől. Rokonai szegény földművesek messze távol Zalavármegye déli határán a Dráva mellett talán csak hónapok múlva hallották meg halála híret; hű barátai, honvéd bajtársai pedig akkor már föld alatt voltak - a sirban vagy a börtön fenekén. Vagy messze bujdosnak már, hová csak a kósza hír juthatott el az elhagyott hazából.

Homályos zárdákban jámbor, istenfélő szerzetesek emlékeznek meg néha a nevééről. Elbeszéli maguk között viselt dolgait, örök bánatát s őrző eszméinek ki-kitörő rohamait. És olvassák eszmékben dús könyveit és megsugják egymásnak a részleteket, melyek haláláról hagyományként szállanak egyik zárdából a másikba s az öreg szerzetesekről a fiatalokra. És keresztet vetnek magukra, valahányszor eszükbe jut, hogy a mikor halálra kellett készülnie, nem ő neki tartott szent szónoklatot a lelkész, hanem inkább ő intézett szép és igaz szót a lelkészhez, kit pedig az ő vigasztalására rendeltek melléje.

Én elbeszélem a zárdák némely titkát s megismertetem e férfi életét. Életét is, halálát is. A magyar nazarénusok története csonka lenne e nélkül s Hencsey működésének erejét, a lakatos legény varázsló hatalmát alig érthetnék meg, ha azt a befolyást, melyet a tüzes barát gondolkozására gyakorolt, legalább nagy vonásokban nem ismernők.

Adataim gyűjtésében egykor szerencsés is voltam s kevés ideig fáradhatatlan is. De adataim még se teljesek. Mégis közlöm a tüzes barát élete történetét, a mennyire közölhetem. Meglesz talán az az eredmény is, hogy közléseim nyomán mások figyelme is fölgerjed s talán e zaklatott élet lefolyását sikerül egykor egészben összeállítani s az utókor emlékezetének hiven átadni.

Czirkovlyánban született, Zalavármegyének muraközi járásában. E falu neve most Dráva-egyház. Perlaktól alig három kilométernyire fekszik kelet felé a Dráva árterének partján, buja termékenységű vidéken. Lakói horvát ajkúak s buzgó római katolikusok.

Szülői egykori jobbágyok, derék, munkás és józan mezei gazdák voltak. Öt gyermekükről tudok. Egyik a tüzes barát, eredetileg Márk néven. A másik: György, a ki 1871-ben halt meg. Nyolcz gyermeke maradt, kik mind kegyelettel emlegették vértanu bátyjukat. Volt még két férfi testvér: Boldizsár és Jakab, - a múlt század hetvenes éveiben még éltek, de azóta nem hallottam róluk. Volt egy nőtestvér is, Borbála, férje után Kutnyákné, szintén drávaegyházi

lakos. Él-e még, nem tudom. Ha él: a nyolczvanadik életév körül járhat. Szakasztott mása volt a vértanunak. Arcza, szemének tüze, lelkének rajongása, szellemének nyugtalan természete mind-mind a tüzes baráté. Könyv nélkül tudta azt a levelet, melyet a vértanu a siralomházból testvéreihez intézett. Mikor kis leány volt is: végtelenül szerette őt a tüzes barát.

Születésének idejére nézve egymástól eltérő két adat van birtokomban.

A Máriáról nevezett szent-ferenczrendi szerzet 1830-ik évi névkönyvében s ettől kezdve 1847-ig a szerzeti évkönyvekben akként van bevezetve, hogy 1810-ik évi április 7-én született. Ugyanez adatot nyertem egy öreg hitszónoktól is, ki szerzetes-társa s ismerőse volt, de ő tudását kétségtelenül az évkönyvekből merítette.

Halálos ítéletében s a hadi törvényszék előtt tett vallomásaiban, melyek 1853. évi augusztus hóban keltek, az van állítva, hogy 49 éves. Ezt ő maga állította s az irásokba az ő előadása után vették így föl. E szerint ő nem 1810-ben, hanem 1804-ben született volna.

A két évszám közül melyik felel meg a valóságnak: nem tudom elhatározni. Mindakettő hitelesnek látszó forrás s mindakettő az ő tudtával s befolyásával készült. Többnemű okból azt hiszem, inkább az az adat helyes, melyet halálos ítélete nyújt s így születési évének inkább 1804-et fogadom el. Volt egy gyermekkori jó ismerőse, Chernel Ignác, nagy miveltségű, előkelő uri ember. Ez utoljára 1848 őszén Nagy-Kanizsán látta a tüzes barátot. De meg se ismerte hamarosan, annyira tele volt redővel az arcza. Az pedig nem valószínű, noha bizony nem lehetetlen, hogy 38 éves egészséges és jól élő ember arcza tele legyen redővel. Van más körülmény is, mely nyom valamit. A tüzes barát 1831-32 körül rövid ideig kolduló barát volt. Ha 1810-ben született volna: 21-22 éves korában küldték volna ki kolduló barátoknak. Ezt alig lehet hinni. Ellenkezik az általános szokással.

Szülői és testvérei, mint említettem, horvát ajkuak voltak s a magyar nyelvet alig tudták beszélni. Falujuk határos a Dráván túl fekvő Varasdmegyével, a mely már a társországhoz, Horvátországhoz tartozik. Itt a bécsi osztrák udvar már évek óta szakadatlanul izgatta 1848 előtt a horvátokat Magyarország ellen, de ez az izgatás a muraközi horvát ajku magyarokra nem igen hatott. A tüzes barát különben sem engedte volna meg, hogy rokonai Magyarország ellen fegyvert fogjanak. Ő már 1847-ben lelke szerint igaz magyar volt s ez időtől kezdve gyakran megfordult szülőföldén.

Hogy azonban a magyarság iránt még se a legmelegebb érzés lakott szivükben: kitünik az a tüzes barát egyik elbeszéléséből. Elmondja, hogy mikor ő már a gimnáziumban jól megtanult magyarul beszélni, testvérei szintén kedvet kaptak e nyelv megtanulásához s azért megkérték apjukat, fogadjon a házhoz magyar cselédet, kitől majd a nyelvet együtt-lakás és közös munka közben elsajátítják.

- Jó apám - mondja a tüzes barát - ezt nem engedte meg, mert mint buzgó vallásos férfiú azt állította, hogy a míg ő él, a tisztességesen és becsületesen beszélni nem tudó magyarok nyelvével nem fogja bemocskolni házát és földjét, melyet ő annyi buzgó sóhajjal és fáradsággal szerzett.

Talán van valami tulzás a tüzes barát szavaiban. Az is igaz, hogy az öreg Gasparich a magyar nemes ember nyelvét s különösen káromkodó nyelvét gondolta olyannak, a mely bemocskol, de bizony a pusztá vallásosság még se elég ok e némileg gyűlölködő felfogásra.

Ilyen gondolkodású apa házában bizony a gyerekek is hasonló gondolkozásúak lehettek eredetileg. És a kis Márknak sokáig távol kellett lenni az apai háztól s nagyon elszokni annak légkörétől, míg benne tiszta öntudattá s lángoló önéretté válhatott az a gondolat, hogy ő magyar s hú fia a hazának a haláláig.

A kis Márk - ez volt keresztnéve, a Kilit nevet a zárdában vette föl - Drávaegyházán végezte az elemi iskolákat. És végezte úgy, hogy tanítója s plébánosa nem mindennapi tehetséget fődöztek föl benne s azért apját arra beszélték rá, hogy a fiut taníttassa, küldje tudós iskolába s neveljen belőle papot, orvost, barátot vagy jegyzőt, talán ügyvédet. Köztisztviselővé nem nevelhette, minthogy nem nemes ember volt.

A gondos apa szívesen hallgatott e rábeszélő szavakra s örömmel nyugodott meg, mikor a plébános ismeretsége s befolyása következtében a gyereket a szombathelyi gimnáziumba fölvtették. Itt valamelyik székeskáptalanbeli kanonok, ki a plébánossal barátságban állott, vette magához a gyereket a gondoskodott szükségleteiről a további kiképzetéséről.

Hogy hívták a plébánost s ki volt a kanonok: nem tudom. Általában a tüzes barát életében az a leghomályosabb rész, a melyet iskolában töltött. Kevés följegyzést hagyott erről ő maga is hátra.

II.

*(A tüzes barát kortársai. - Szerelme. - Mária eltűnik örökre. -
Gasparich kétségbeesése. - Regék és hagyományok.)*

Társainak is keveset beszélt ifju-koráról s ha beszélt is, régen elfeledték azt már utolsó szóig. Valószínűleg senki se él ma már társai közül. Ferenczrendi szerzetes, de semmiféle szerzetes se szokott naplót vezetni. Sok század óta alig volt szerzetes, a ki másról, mint legföljebb zárdája dolgairól jegyzeteket készített volna. Ha ugynevezett világi dolgokat, egyéni viszontagságokat jegyez föl emlékül: halála után jegyzeteit bizonyára megsemmisítik szerzetes-társai.

Mikor az esztergomi és pozsonyi konventben a hittant végezte, egyik tanuló társa s legbizalmasabb barátja Dank Agapusz volt. E nevet ösmeri a nagy közönség. Ő volt egyik szerzetes, ki 1849-ben az osztrákok által kivégzett magyar miniszterelnöknek, Batthyányi Lajos grófnak holttestét a szent-ferenczrendiek budapesti sirboltjába elrejtteni segített. Ő a tüzes barát ifjúkori életének sok rejtekébe be tudott volna világítani. Mikor én megismerhettem, ezelőtt negyven évvel, már a szerzet provinciálisa volt. Nem hittem, hogy közölje velem Gasparichra vonatkozó emlékeit, kísérletet se tettem nála.

Harmincz év előtt határoztam magam el arra, hogy a tüzes barát multját földeritem.

Akkor még élt két elaggott szerzetes, ki Gasparichsal egy napon lépett be, ezelőtt mintegy nyolczvan évvel, a szemináriumba. Az egyik Ambrus Ferdinánd Anaklétusz volt, a pozsonyi konvent tagja s gróf Batthyányi József házi káplánja, a másik pedig Magyar Ignác András, a szombathelyi zárdának egyik nyugalomba vonult egyházi szónoka. Ezek bizonyosan ismerték Gasparichot fiatal korában s úgy hittem, oly adatok birtokában vannak, melyek a tüzes barát megismerésére érdekesek és fontosak. Levélben fordultam hozzájuk. Öreg emberek voltak már, nem emlékeztek biztosan semmire.

A tüzes barát eredetileg déli szláv vérből eredt. Nagy mértékben megvoltak benne fájának és származásának erényei és hibái. Élénk, gyors elme; erős képzelet konok ábrándokkal s hirtelen fellobbanó s nagy szenvedélyekkel párosítva: ime a déli szlávok jelleme. Rokonszenvei és ellenszenvei végletekig menők. Büszke és önérzetes. Vágyai és érzelmei nem állanak arányban nyomasztó és szegényes társadalmi helyzetével s azért keresi a magányt, félrevonul a kisdud odujában vagy erdők sűrűjében önkeblét emészti s komor gondolatoknak s vakmerő ábrándoknak él.

A tanulás vágya, az eszmék szeretete és hatalma nem vonzzák őt eléggé. Mégis tanul s mégis elmerül pillanatonként a nagy eszmékben. Mert lelkének munka, foglalkozás és fáradság kell. E lélek csak önmagával foglalkozik s ha ebben elgyötrődött, kifáradt, akkor tér át a világra; akkor kezdi észrevenni a világot s felölelni a tudomány és bölcsélet vívmányait.

Azt írja Hencseynek 1842-ben:

- Mily boldognak kell neked lenni, édes fiam; te nem gondolsz egyébre, mint Istenre és előtted égen és földön nincs egyéb tudomány, mint a szentírás tudománya. Mikor én olyan fiatal voltam, mint te, az én lelkem örökké birkózott és mindig legnagyobb ellenségével, önmagával. Én csak magamat ismertem, semmi mást.

Ilyen lélek számára csak a szerelem volt még hátra, hogy vagy nyugodt legyen vagy őrjöngővé váljék.

Megjött a szerelem is.

A tüzes barát szerelme a suhancz kor szerelme. Minden részletén a homálnak köde lebeg. Ha elbeszélem: inkább fölingerli, mintsem kielégitené a kíváncsiságot és a képzeletet. Mégis elbeszélem úgy, a hogy az alaktalan hagyományból, Gasparich néhány töredékes jegyzetéből s Hencseyhez intézett néhány leveléből összeállíthatom történetét.

Mint 17-18 éves ifju találkozott egykor egy szép, fiatal leánynyal. A leánynak keresztneve Mária volt. Vezetéknevét nem tudom.

A leány apja herczeg Batthyányi Fülöp valamelyik vasvármegyei falujában szegény iskola-mester vagy községi jegyző volt, vagy talán mind a két hivatalt is vitte. A község nevét se találtam meg bizonyosra.

Az ifju már az első találkozásnál olthatatlan szerelmet érzett a lány iránt. Nem is szerelem, nem is a mindennapi szenvedélynek egyszerű fellobbanása volt az. Láz volt az, mely keresztül hatolt a csontokon. Őrjöngés, mely izzóvá tette az agyvelőt. Nem is lehetett az más. Hiszen az első találkozás akkora örvényt ázott az ifju szívében, hogy abban végre egész élete is elmerült. Élet, boldogság, nyugalom és minden. Van ilyen eset, noha szerencsére ritkán.

Ő maga így ír e szerelemről:

- A föld is mély és az ég is magas, de még sem oly mély, hogy az én szenvedésem elrejtethné és az ég sem oly magas, hogy az én kínos érzéseim oda föl ne hatolnának.

- Oh te leány, a te életed és halálad szült engem az örök kárhozatra. Miért jöttél te az én utamba? Miért nem tudtam én veled együtt elenyészni?

- Mikor én téged először megláttalak, miért nem vette el az Isten az eszemet, hogy örülten futkostam volna be utánad a világot és az én lelkem, mint a feneketlen örvény, örökké te körülötted forgott volna?

- Akkor nyerném én csak meg a boldogságot, ha elmém tőled soha el nem szakadhatna s ha még sem tudnék sem magamról, sem terólad semmit.

- Mit ér nekem a te halálad és mit ér nekem az én életem?

Mikor e sorokat írta, már régen szerzetes és meglett férfiu volt a tüzes barát, mikor pedig a lányt utoljára látta, akkor még csak gyermek volt. Minő mély szenvedélynek kellett annak lenni, melynek fénye vagy talán árnyéka ily messze eláradhatott.

Az írói nyelven ne akadjon fenn a nyájas olvasó. A tüzes barát szellemében erős költői ér lüktetett. Íróképessége pedig oly erős és szép, hogy az ő korában az ő írói nyelvét kevés magyar író érte el s talán csak Kölcsey multa felül.

Az 1838-ik évi pesti árviz alkalmával a szerencsétlenek mentésében és ápolásában tevékeny részt vett. Midőn látta a nyomorult, kiéhezett, elgémberedett, siró alakokat: lelkének régi sebje megint erősen kiujult. Még ott is a lány emléke rajzott lelkében.

- Ha most - írja ez időből - a sárból és a vízből, a jégthalmoknak fenekéről vagy összedőlt házak omladékaiból Máriának megtört testét kimenthetném! Ha százak és ezerek közt fölismerném őt vagy láthatnék hozzá hasonlatost! Lenne bár megaggva, vagy lenne hervasztó betegségnek rettenetes hatalmában: lelkeimmel melengelném föl és ápolnám őt. Ide hoznám e boltozatok alá s az oltárra tenném reszkető testét!

Száz meg száz változatban egész életén át ekként emlékezett Máriáról.

Az első találkozást csakhamar követte több is, Gasparich gyakran eljárt a leány szülőihez és mint jegyzeteiből következtetem, alapos reménye volt ahhoz, hogy a leány, a szülők beleegyezésével, oda ajándékozza neki kezét s szive hajlamait.

Hónapokig, vagy talán egész éven át tarthatott ez a viszony s az ifju ernyedetlen szorgalommal látott tanulmányai után s el volt szánva megérdemelni a leányt s méltóvá lenni ahhoz, kit az ég és a föld minden teremtménye között a legmagasabbra becsült.

Hanem hát valami véletlen, rá nézve valami borzasztó szerencsétlenség csakhamar véget vetett a viszonyoknak s a boldog jövődő ábrándképeinek.

A legközelebbi őszi szünidőt otthon töltötte Gasparich a szülői háznál. Mikor ennek leteltével Szombathelyre visszament s a leány szülőit meg akarta látogatni: nem találta otthon se a leányt, se a szülőket. Kérdezősködéseire azt a feleletet kapta, hogy pár hét előtt a faluból valahová elköltöztek. Hova, merre: erre felelni senki nem tudott.

Az ifju nem esett kétségbe, noha lelkén kinos aggodalmak nyilaltak át. Később ismét kereste Máriát s ismét nem találta. Várt hetekig. Azt hitte, hogy Mária szülői csak ideiglenesen távoztak el, s hogy késő őszre vagy télre vissza fognak térni. Gyakran megfordult a háznál s gyakran kérdezte a háznál levőket, de oly feleletet, mely megnyugtathatta volna őt, nem kapott.

A várakozás mindig kinosabb lett. A leányról, akihez lelkét és életét kötötte, még csak hirt sem hallott. Az epedés hatalma lassanként erőt vett rajta, buskomorság kötözte le lelkének ruganyosságát s szívzaggató fájdalmak cikáztak át forrongó érzelmein.

Bejött a tél - hidegével, fürgeteges zivatarával. De őt se tél, se zivatar nem gátolta. Napokon és éjszakákon át bujdosott s szökött önmagától s járt a faluban, honnan szerelmese örökre eltávozott.

Minden hiába volt.

Faggatódzásaira, örült esedezéseire mindössze annyit tudott meg, hogy a herczeg az ősz elején uradalmaikat meglátogatva, megfordult a faluban is s a tanitót és leányát kegyelmesen arra méltatta, hogy velük beszédbe ereszkedett. Azután a herczeg elment s utána egy hét múlva a tanító is eltávozott családjával együtt.

Most már mindent tisztán látott. Beteg képzelgésében legalább azt hitte, hogy tisztán lát. Izgatott agya s örült szerelmének rajongása a borzasztó lehetőségek egész seregét rajzoló le előtte. Lelke kinosan tévedezett az önkényes föltevészek között. A leányt se hűtlennek, se könnyelműnek nem tudta tartani. Ragyogó és szent az a leány. A szülők becsületességében se kételkedhetett. Minden gondolata abban állapodott meg, hogy a szülők bizonyosan el vannak téve láb alól, a leányt pedig valamely rideg, elhagyatott várban a herczeg játékszere gyanánt szigorú őrizet alatt elzárva tartják.

Mesékben, könyvekben ilyeneket hallott, olvasott. Beteg agya ily esetté alakítá át a leány eltűnését.

E rettentő gondolat súlya alatt Gasparich elfeledte kötelességeit, el a jó szülőknek hozzá kötött reménységét, elfeledte önmagát s ott hagyva a tanintézetet, szomorú bujdosásban töltötte a napokat és éjszakákat. Fől akarta a leányt keresni - szerelméért s fől akarta a herceget keresni - boszujáért.

Mi történt tehát a leánynyal voltaképen?

Itt a hagyományok mesések s részben hamisak és valótlanok. A tüzes barát jegyzetei nem nyújtanak eligazodást.

Az egyik hagyomány azt beszéli, hogy herceg Batthyányi Lajos az apa vitte volna el a leányt, a kibe azután beleszeretett fia s el akarta venni feleségül, de apja ezt ellenezte s a konok és indulatos fiú a leányt apja karjai között agyonlőtte.

A másik hagyomány úgy emlékezik, hogy az ifjú Fülöp herceg vitte el a leányt s annak lett barátnője, de néhány év múlva valaki orvul meggyilkolta s a gyilkos neve sohase tudódott ki.

Arról is beszéltek abban az időben, hogy az ifjú hercegnek egyik barátja, egyik osztrák gróf vagy egyik angol lord vitte el a szép leányt örökre, el is vette feleségül s boldogul élt vele késő korig.

Kisértetes mesék támadtak Vasban, Zalában, még Veszprém vármegyében is; a merre csak elterjedtek a herceg birtokai: mindenütt.

Még mikor én a nazarénusokról csak annyit tudtam, hogy ilyen nevű felekezet is van a világon s mikor Gasparichnak még neve se jutott el hozzám: már akkor is hallottam valamit e csodálatos és rejtélyes esetről.

Az én falum szomszédságában fekszik Enying városa. Ez is a herceg birtoka volt. Van ott egy görög építészetű gyönyörű katolikus templom, melyet a herceg építtetett. Sokszor elnéztem a templom remek homlokzatát. Arany betűkkel van rajta a herceg neve. Erről azt beszéltek, hogy vezeklésül, nagy bűnének engeszteléseül építtette ezt a herceg fiatal korában. Ezt is és Rómában egy fogadalmi kápolnát is. Egy szép leány erőszakos halálával hozták azt összeköttetésbe. Ezt hozták fől indokul arra is, hogy Fülöp herceg soha nem nősült, rideg agglegénységben töltötte el hosszú életét s hogy hosszú élete egész folyamán át soha se telt öröme semmiben.

Se nőben, se a közügyekben, se rengeteg vagyonában. Ugy élt s úgy halt meg, mint boldogtalan szegény ember.

Bizonyos, hogy a köznép együgyű meséinek, a mikor messze lakó nagy urakról van szó, századrésze se igaz.

III.

*(Minden mesének van valami alapja. - Lajos herceg és a szép asszony. -
A szép asszony rejtélyes halála. - Gasparich szenvedései. - Lemondása.)*

De a mesének mégis van valami alapja. Eredetének mégis volt valami oka. Térnek messzesége, időnek mulása, emberi képzeletnek játszó szeszélye, könnyelműség és rosszakarat száz alakba öltözteti, eltorzítja, módosítja, nagyítja, homálylyal vagy fénynyel környezi, a mi történt s ránk a történet már csak tündéri alakjában száll, a hogy elhinni semmiképen nem lehet, de azért mégis valósággal megtörtént valami eset, melyből a népmese a maga költészetét fölépíti.

Még a boszorkánynak, a tündérnek, a tatos lónak, a leányevő sárkánynak, a vasorru bábának is van történeti alapja.

Ha regényt írnék, ha a költészet paripáján száguldozhatnám be a képzelet világát s a száz éves multnak homályborította tájékait: akkor se apró, se nagy nehézség nem állaná utamat. Soha nem született lények helyett teremtenék költött alakokat, új étellel ruháznám fel a rég elholtakat, szavakat adnék a némák szájába, felnyitnám a beomlott sirok üregeit s a regevilág dalnokainak példájára életet lehelnék az élettelen kódarabokba.

De én megtörtént s régmúlt dolgokat akarok elbeszélni. Kötelességem, de jogom is azok titkait kinyomozni. Tévedhetek egyes részletekben. Ha vannak még, a kik emlékeznek, feladatuk a felvilágosítás és kiigazítás. Én csak annyit mondok bizonyosnak, a mennyit gondos nyomozás alapján jóhiszeműleg bizonyosnak tartok.

A tüzes barát alakja körül képződött regének valóságos történet volt alapja.

Batthyányi Lajos herceg 1790 körül nem a legbensőbb viszonyban élt nejével, Pergen Erzsébet grófnővel. Volt egy nagyon szeretett barátnője, Lázár kormányiszéki tanácsos és referendárius felesége. Csodálatos szép asszony. A bécsi körök ifjai rajongtak érte.

Lázár öreg ember volt, hunyt szemmel tűrte a barátságot. A nagyon szép méltóságos asszony szerette az élvezetet, a fényüzezt s a hatalmat. Utóbb ellenállhatatlan befolyást gyakorolt a hercegre s a nagy uradalmak tisztjeire. A herceg kegyeibe csak általa lehetett bejutni. Sok uradalmi tisztet elbocsátott, sok új tiszt tőle nyerte kényelmes és jövedelmes állását. Sok öröme, de sok keserűségnek is volt forrása a szép asszony hatalma.

Fülöp herceg 1781-ben született. Serdülő korában Fuchshofer jezsuita atyát, a Monasterologia híres íróját adták melléje nevelőnek és tanítónak. Ez is a szép asszony befolyására történt. A jezsuita atya is nagy tisztelője volt a szép asszonynak.

Volt Vasvármegyének a 18-ik század végén egy hírneves udvari embere. Mikos László kerületi táblabíró, később magas udvari méltóság, államtanácsos. Báróságot is kapott I. Ferencz magyar királytól. A magyar jogban való jártasságáról mesés hírek szárnyaltak. Minden előkelő család törekedett arra, hogy fia mellette legyen patvarista és juratus. Fülöp herceget is ő mellé adták 1800-ban s ő ott együtt juratuskodott egy-két évig Ürményi Ferenczcel, a későbbi fiumei kormányzóval s koronaórral és Chernel Ferenczcel, Sopronvármegye későbbi nagytekintélyű főszolgabírájával. A három ifjut meleg barátság kötötte egymáshoz.

Egykor egy elbocsátott s talán ok nélkül elbocsátott hercegi tiszt oda ment panasza Fülöp herceghez apja barátnője, a szép udvari tanácsosné ellen. Szivreható módon adta elő: milyen szerencsétlenség történt velem, éhező családjával. Átkozta a szép asszonyt. Orvoslást kért a fiatal uraságtól.

Ürményi és Chernel föllázadtak a szép asszony ellen. Mindent hallottak s tudtak is már s erélyes közbelépésre izgatták a herczeget. De a herczeg nem avatkozott a dologba.

- Édes apámat szomorítanám meg, ha Lázárné ellen tennék vagy szólnék valamit; - őt szomorítani vagy boszantani pedig nem akarom.

Az ifjak félig komolyan, félig dévajul azzal gyanusították, hogy ő is benne van a szép asszony varázsló hatalmában. Ez a gyanusítás később még erősebb lett.

Lajos herczeg aránylag fiatalon meghalt 1806-ban. Lázárné befolyása a herczegi udvarban megszűnt. De férjének se volt megfelelő vagyona. A szép asszonynak minden hatalomról, minden fényüzésről és sok élvezetről le kellett mondani. Boldogtalannak érezte magát, sokat sirt.

Sorsa meghatotta Fülöp herczeg szívet. Utóbb is szerény, de tisztességes évdíjat utalt ki számára központi pénztárából. Kétezer pengő forintot, a mi akkor annyi pénz volt, mint most egy államtitkári fizetés. De azt óhajtotta, hogy Bécset hagyja el. A szép asszony szót fogadott s Zalavármegyébe Reznekre költözött.

Reznek akkor Bernáth udvari ágens birtoka volt, a ki szép távolból szintén legyeskedett a szép asszony körül. Hajdan vár volt, de a mohácsi csata után a törökök ellen gyöngének találták s azért nem is erősítették meg. A régi vár köveiből új kastélyt építettek, a falu házsorain kívül nagy kertben, árnyas fák közé. E kastélyba vonult a szép asszony, multján busulni s ha lehet, azt elfeledni. Haszonbérben birta a birtokot s azt beszélték, Fülöp herczeg fizette a haszonbért.

Több éven át lakott már ott, a mikor 1817 körül egy szép reggel cselédei halva találták hálószobájában az élete delén levő, noha még mindig szép asszonyt.

Az asztal mellett feküdt pongyola-ruhában. Vére szétömlött a padlón. Mellén, csodaszép mellén volt keresztül löve. Ágya felbontva érintetlen. Asztalán kártya Napoleon-pasziánszra szétrakva. Pénzében, ékszereiben semmi hiány.

Nem rablók voltak a gyilkosok.

A vármegye kemény vizsgálatot teljesített. Azon az éjszakán viharos, esős idő volt. A kert fái zúgtak, a kastély ajtajai, ablakai dörömböltek a vihar csapkodásai alatt. A cselédek már lefekvőben vagy nyugodtak is már ágyaikban. A szép asszony egyedül kártyázott. Valaki megzörgette kertre néző ablakát. A szép asszony azt gondolta: valaki a faluból levelet hoz. Kinyitotta az ablakot s oda állt az ablak elé. Kívül egy puskadörrenés s a szép asszony visszaesett az ablak mellől szobája közepére. Kint a kertben felnőtt férfi csizmájának nyomai az ablak alatt. A nyomok a nagyvölgyi patak felől jöttek s arra is távoztak.

A vármegye sohase tudott egyebet kideríteni. Ki volt a gyilkos: sohase tudta meg senki.

A szép asszony halálának esetéből alakultak a rémes mesék. E mesékbe szövődött bele a két herczeg neve. De bele szövődött később a tüzes barát neve is. Ez előtt harmincz évvel némileg magam is hittem a mesékben.

A szép asszony közt és Gasparich eltűnt Máriája közt, mint most már tudom, semmi összefüggés nincs. Gasparich még a világon se volt a szép asszony lánykorában s mikor ez meghalt is: Gasparich alig lehetett idősebb 10-12 évesnél.

Keszthely körül egykor egész részletességgel beszéltek nekem, hogy a szép asszonyt egyik leánykori megcsalt imádója őrzöngő szerelmi boszúból lőtte agyon. A függetlenségi harcz idején; 1848-ban, az a hír terjedt el Zala-vármegyében, hogy Varasdon haldoklása közben utolsó gyónás alatt vallotta magára valaki a gyilkosságot. A haldokló az öreg Lajos herczegnek volt egykor uradalmi tisztje, kit állásából a szép asszony hatalma mozdított ki. A haldokló

utasította gyóntatóját, bontsák fel szobájának padlódeszkáit: ott megtalálják bűnének jeleit és bizonyítékait.

Senki se kereste. Régen porrá vált akkor már a szép asszony. Nem is emlékezett rá senki már. Csak Reznekem emlegetik még a rémes esetet.

A római fogadalmi kápolna se engesztelésül épült. Nem is Fülöp herceg építtette, hanem másodizbéli unokatestvérje, gróf Batthyányi Antal József, függetlenségi harczunk egyik hősének, Magyarország egykori külügyminiszterének, gróf Batthyányi Kázmérnak édes apja. Neje, Roggendorf grófnő, beszélte rá.

Bizonyos, hogy a lányt Gasparich elvesztette. S ő bizonyosnak tartotta, talán később meg is tudta, hogy a lányt valaki a herceg kíséretéből vitte magával szülőivel együtt.

Vajjon a leány önként és szívesen egyezett-e a viszonyok változatába; - vajjon kicserélhette-e érzelmeit s visszafojthatta-e, elnyomhatta-e az ifju kebel fel-feltoluló ábrándjait s a szüzi lélekismeret önérzetes szavát? Vajjon a suhogó selyemben, kárpitos termék illatos légében elfelejtette-e végkép a szenvedélyes ifjut, kinek szive megtörött utána? Vagy talán néha-néha visszaemlékezett ennek szerelmes szavaira, melyek egykor neki is oly édesek valának? Mindez érdekes dolog lehet a lélekbuvár előtt s hálás tárgy a regényíró számára; - mindez azonban az én elbeszélésem tárgyai közé igen kevésbé tartozik.

Fiatal diákgyerek életében mindennapi eset ez.

Semmi jelet se találtam arra nézve, hogy Mária valaha értesítette volna sorsáról Gasparichot. És semmi nyomot arra nézve, hogy valaha őt még életben látta volna.

Vajjon meddig élt s mikor és hol mult el Mária? Egyetlen megjegyzést találtam a tüzes barát írásai között, melyből azt sejttem, hogy sírját egyszer meglátogatta. Szelidültek-e e siron kínjai vagy ujjabb átkokban tört ki az üldözö sors és a haragos ég ellen: ki tudná azt most már?

Megjegyzése egy töredékes szövegü imádság után olvasható sárgult papiroson. Az imádság elhunyt szerelmesünk üdvösségét kéri istentől. A megjegyzés így szól:

- Sűrű fák közt korhadó kereszt; - elfeledték, mikor eltemették. Mit kerestem ott? Bolond voltam.

Hosszu bujdosás után egy napon Gasparich összetört lélekkel s lázban égő testtel tántorogva ment haza Czirkovlyánba a szülői házhoz. Szervedéseiről nem beszélt még anyjának sem. Beteg lett, ágynak esett, lelkét örült látások háborgatták s ha néha eszméltre jött, óhajtotta a halált, a mely neki nyugodalmat ad.

A halál nem következett be. Gyermekek volt még s ifju ereje megküzdött a testnek és léleknek szenvedéseivel. Gondos ápolás után visszanyerte egészségét.

De lelkének üdeségét nem nyerhette vissza. A nagy rázkódás eltompította őt a világ iránt s mintha a vágyak és ábrándok csiráit kiölte volna lelkéből, egyéb gondolata se volt, mint szerzetessé lenni, zárdába vonulni és életét istennek szolgálatára s meghiusult reményeinek eltemetésére használni.

Igy ír egy későbbi levelében:

- A világnak szerencsétlen szülőttei azon boldogtalan hitben lélekeznek, hogy az ő életük nyom valamit az örökkévalóságnak folyamában. De én azt kérdem magamtól és az emberektől, a madár repülésének marad-e nyoma a levegőben és a madárnak utját megjegyzi-e magának a levegő? És az örökkévalóságban az embernek nyomorult élete több-e, mint a madár röpülésének elmulandó nyoma? Én már boldogtalan gyermekkoromban tudtam ezt és a mióta élek, csak mindig jobban megtanultam!

Ily gondolatok közt határozta el megmásíthatlanul a zárdába lépést.

Miért lesz ma baráttá valaki? El se lehet szinte képzelni, honnan kerül a barátok ama nagy száma, mely egyik-másik országban feltűnő már? A tanító és betegápoló barátokat értjük. Mivelik a tudományt, van dolguk minden napra s egész életre, az élet csöndes örömeihez is eljuthatnak, pályájuk a korszerű ember felfogásával s életcéljával nem ellenkezik.

De miért léphet valaki fiatalon oly szerzetbe, melynek tagjai szegények, vagyontalanok, koldulásból élnek, semmit nem dolgoznak, hanem csupán elmélkednek és áhítatoskodnak? Egykor, régen, századok előtt, a vallásos rajongás korszakában fenséges tünet lehetett az az élet, mely egyéb célra nem tüzött maga elé, mint hogy istennek gondolatában örökre elmerüljön. Öreg embernél, törődött léleknél ma is érthető. De a fiatal lélek előtt ott van, ott tombol, ott tolong az egész élet minden vágya, minden szenvedélye, minden munkakedve, minden alkotó ösztöne. Mit csinál ezekkel? Miként szabadul ezektől?

Azt mondják: lemond, letér az élet országutjáról, félre áll.

Csak hogy a lemondás ifjú embernél a léleknek megcsönkítése. Mintha kivágnák belőle az erélyt. De lehető-e ez? Nem nő-e ki újra a kivágott rész?

Gasparichot a lemondás vezette. A méltatlanul kiállott rettentő szenvedésnek vagy harcban és boszuban kell kimulni, vagy a csöndes lemondás sivatagán elenyészni.

IV.

*(Hol tanult Gasparich? - A Barthodeiszky-ház Mihályiban. -
A tüzes barát Pestre kerül. - Kezd önmagával meghasonlani.)*

A lemondás érzete oly mélyen vésődött lelkébe, hogy fajának szenvedélyes vérmérséklete s egyéniségének végletekre hajló heve hosszú évekig nála tartósan soha ki nem tört s jelleme fölött zsarnoki uralmat sokáig nem gyakorolhatott. A mikor szenvedélyei később más alakban újra fellángoltak: azok akkor már a hosszú elfojtás után oly erőre emelkedtek, hogy azoktól már csak a halál menthette meg.

De ez sokkal később következett be. Betegsége s fölépülése után annyira képes volt a tudományokba elmerülni s föltétlen lemondása oly csodálatos szelidséget kölcsönzött gondolkozásának és magaviseletének, hogy a hol zárdában vagy magánházaknál megfordult, azonnal megnyerte magának az ismerősök szeretetét mindenütt. Szűk beszédű, alkalmazkodó, kedves és szelid ifjú emlékezetét hagyta magáról néhány uri családnál, a hol több időt töltött, a mint majd rá fogok térni.

Szerzetét a szent Ferenczrendi atyák zárdáját választotta. E szerzet szent Mária különös tiszteletére áll fenn s husz zárdája van Magyarországon. Szombathelyen is van, a hol a gimnáziumot végezte. Gyanitom, hogy itt jelentkezett először. 1827-ben október 23-án öltözött be barátoknak. Ha csakugyan 1810 áprilisban született: ekkor lett volna tizenhét és fél éves. Igazán suhancz koru még.

Semmi sem lehet bizonyosabb, mint az, hogy a mikor elhatározta a szerzetbe lépést, rendületlenül szánta el magát arra, hogy a zárda homályos falai közé fogja eltemetni ifjúságát, egész életét, szárnyuszegett vagy alaktalan vágyait s szétfoszlott reményeit. Alig juthatott ekkor még eszébe, hogy az a korszak, melyet át kell élnie, nagy eszméket fog szülni s hogy az eszmék áthatolnak még a zárdák falain is s az ő egyéniségét hosszú szunnyadása után is új életre ébresztik, cselekvési vágyát újra felköltik.

Szombathelyen nem maradt meg.

Az első évi hittan-folyamot mint klerikus 1830-ban a nagyszombati konventben végezte. Jó messzire szülőföldjétől, kinzó emlékeinek színhelyétől. Talán igyekezett is ettől távol lenni.

A második évi hittant az esztergomi s a harmad és negyedik évet a pozsonyi konventben végezte.

Sajátságos, hogy klerikus korában a magyar nyelvet rendkívüli szenvedélyvel tanulmányozta s a magyar irodalom akkori termékeiben egész lélekkel elmerült. Az illir-délszláv izgatás akkor még alig kezdődött s az ő lelkéhez soha el nem jutott.

Azt írja 1844-ben megjelent Szózatában:

- Magyar vagyok, annak érzem és tartom magamat, habár más ajku honpolgárnő tejét szivtam is, habár csak jó későn kezdém szorgalmam által magamévá tenni a magyar nyelvet.

Irályáról azt következtetem, hogy gróf Széchenyi István műveit előszeretettel olvasgatta. Mintha írásain az ő irányának nyomait fedezném fel. Kevesebb eszme, kevesebb tartalom, vallásosabb irány, de csaknem hasonló erő, hasonló szakadozottság, a közbeszorult mondatok bősége s ama gondolatalakítások mintegy erőltetett keresése, melyek az új eszmeáramlatok, az új gondolkodás biztos jelzésére az akkori irodalmi nyelvben még alig voltak eléggé kifejlődve.

Az iskolai tanulmányok elsajátításában talán középszerűen haladt előre. E tanulmányok leginkább vallásos tárgyak voltak. Ezek helyett örömmel olvasott történelmi műveket. Olyanokat természetesen, a minőket az ő idejében szerzetes és klerikus ifjú kézhez kaphatott. Szép ismeretekre tett szert így is, melyekkel miveltségi körök is szívesen látták őt kebelükben. Hiteles közlések után tudom ezt. Érdekes véletlenül jutottam e közlésekhez.

A soproni lyceumban az ágostai vallásuaknál végeztem 1859-ben a VIII-ik gimnáziumot. A német nyelv kedvéért kerültem oda. Volt egy kitűnő tanárom, Domanovszky Endre, a hírneves bölcséleti író. Nagy összeütközésbe jutottam vele. Ő is heves volt, én is hibás voltam, siettem ott hagyni Sopront s visszamenni Pápa-ra.

A mely napon összeütköztem vele: azt a napot már nem akartam Sopronban tölteni. Vasút nem volt, úri fogatra pénzem nem volt, Pápa messze fekszik, kimentem a vásártérre, vajjon kapnék-e Pápa felé menő alkalmi kocsit.

Egy jóképű magyar gazdaember azt mondta, ő Mihályiba való, rögtön indul, hajnalra haza akar érné, odáig szívesen elvisz egy vagy két forintért.

Mihályi! Emlékeztem, hogy ilyen nevű falu éppen Pápa közelében fekszik. Felrakodtam kocsijára.

Mulatságos csalódás lett a vége. Pápa közelében Mihályháza fekszik s nem Mihályi. Csak másnap tudtam meg, a mikor fuvarosom házában már jól ki is aludtam magamat. Pápához azonban nem sokkal jutottam közelebb.

Sebaj. Diágyerek ilyesmi fölött nem busul, ha kevés is a pénze. E véletlen nélkül sohase hallottam volna talán a tüzes barát hírére s nem írnam most e sorokat.

Itt megismerkedtem egy későbbi jó barátommal Lendvai Fekete Józseffel, ki mint királyi táblabíró halt meg itt Budapesten. Szülőhelye Kisfalud volt, a nagy Kisfaludy-nemzetség ősi fészke, e falu pedig csaknem össze van építve Mihályival. Ő elvitt engem látogatóba a mihályi Barthodeiszky-családhoz. Jó birtoku, magas miveltségi, előkelő, úri család volt ez s engem is szívesen látott. Kik vannak ma e családból Mihályiban, nem tudom. Negyvenkét éve múlt ennek s én azóta nem jártam e vidéken.

Itt hallottam igen sokat a tüzes barátról. A mit hallottam, abból sokat elfeledtem, de sok dolog eszembe is jut, a mint most a betüket papírra rakom. Gyerekkorát, ifju korát, Mária eltunte fölött való szenvedéseit, függetlenségi harcunkban való nagy dolgait s szomorú halálát itt jól ismerték.

A tüzes barát itt sok időt töltött. Neki is kellett kolostora számára alamizsnát gyűjteni, neki is kolduló barátoknak kellett lennie, őt is kiküldötték úgy is mint klerikust, úgy is mint ifju szerzetest e czélból. Így jutott 1832-ben vagy 1833-ban először Mihályiba a Barthodeiszky-házhoz. Később többször is, sokáig majdnem minden évben megfordult ott.

Akkor még élt az öreg Barthodeiszky Mihályné. Özvegy asszony volt s igen koros lehet már. Onnan gondolom ezt, mert Terézia leánya már 1805 körül férjhez ment Chernel Ferenczhez, pedig nem ez volt első gyereke. Ott vezette gazdaságát fiával, Barthodeiszky Pállal, a ki előkelő miveltségű férfiú volt, sokat utazott, sok nyelvet ismert s a páviai egyetemen hit-tanfolyamot is végzett.

Nagyon kedves katolikus család volt ez. Az agg urnő megkövetelte a plébánostól, hogy minden kolduló barátot, a mikor jön, hozzá vezessen el. Bőkezű volt a zárdák iránt s minden barát bő alamizsnával távozott tőle.

Igy került hozzá a tüzes barát is.

Fiatalsága, halvány arcza, nemes miveltsége, áhítatos beszéde által kedvessé lett az urnő előtt. De Pál ur előtt is. Gyakran heteket töltött az uri háznál. Különösen kedvelték azért is, hogy a magyar nyelv titkait a család körében is törekedett elsajátítani. A Rába-vidéki magyarság nyelve végtelen gazdag nyelvanyagban, közmondásokban, példabeszédekben, vidám fordulatokban egyaránt. Nagyon sokkal gazdagabb, mint bármely más magyar vidék nyelve. Okát alig tudnám megmondani. Gazdagsága az irodalom számára még nincs összegyűjtve.

A tüzes barát a Barthodeiszky-háznál sokat jegyezgetett. Nagyon örült ezen az urnő. Meg is ígérte a barátoknak, hogy primitiájának ünnepét ő fogja rendezni, ő viseli költségeit.

Igy is lett.

A primitia a katolikus egyházi rend tagjainak életében emlékezetes egyházi cselekmény. Mint pap és mint áldozó és áldó, ekkor jut az egyik szentség birtokába. A tüzes barát az 1834-ik év végén vagy az 1835-ik év elején tartotta Mihályiban ez ünnepet.

Nem tudom bizonyosan, hogy ezután két évig hol tartózkodott. A szerzet ama korbéli évkönyveiből megtudható. Ugy rémlik előttem, úgy hallottam Mihályiban, hogy a Mariano-Pratensis Conventusban, a mosony-megyei Boldogasszonyfalvai zárdában volna egy-két éven át. Ha csakugyan ott volt: 1835-ben és 1836-ban lehetett ott.

Az 1837-ik évben már mint szerzetes és hitszónok az alkantari szent Péternek felajánlott pesti zárdában volt. E zárdá a belvárosban, a Ferencziek-terén és a Kossuth Lajos-utczában van. Temploma a régi, de a zárdá-épület csak harmincz év előtt épült. A régi zárdá egyszerű kis emeletes ház volt nagy kerttel, melynek helyére időközben a Ferencziek új zárdája, bazár-épülete és az egyetemi könyvtár palotája épült.

Itt volt a tüzes barát a régi egyszerű zárdában az 1838-ik év végeig. Itt érte őt a nagy árvíz is. Szerzetes társai név nélkül élt s név nélkül elhalt barátok voltak.

Itt tünt fel mint hitszónok legelőször. Gyönyörű nyelven, erősen és tisztán csengő hangon, szentséges hévvel és buzgósággal, gyakran nagy szenvedélylyel tartotta beszédeit. Beszédei nem egyszerű hitviták, nem az egyházi szószék általános szólásai, nem a szent atyák ismeretes közmondásai voltak. Kora irodalmi magaslatain szárnyalt gondolkozása. Egy öreg szabó-

mesterrel még találkoztam, a ki egy szónoklatát se mulasztotta el s a kinek az volt véleménye, hogy olyan nagy szónok se előtte, se utána nem volt a Ferencziek templomában.

Lehet, hogy igaza volt.

Hanem a tüzes barát vérének lázongása, szenvedélyes természetének zsarnoki önkénye a kedélyének szinte beteges izgalma itt már ismét elő-előtört. Szerzetének előljáróságával itt már esetenként meg-meghasonlott s forrongó eszméi s a serkedező cselekvési vágyak már alig tudtak a zárdának falai, feladatának korlátai s szerzetes állásának kötelességei között megmaradni.

Egykor keserü boszu töltötte el lelkét a nagy urak ellen s a végletekbe rohanó lélek kiterjesztette gyűlöletét az egész nemesi osztály, sőt pillanatonként a magyar faj ellen is. Erre is van bizonyosság irataiban. Betegsége, tanulmányai, a zárdának nyugalma s csöndje s a szentírásnak isteni tanai hosszú időn át elvonták lelkét a boszu és gyűlölet emésztő érzeményeitől. De betegsége elmúlt. A szentírás tanai egyéniségét, a vad természetnek e sajátságos remekét végkép át nem idomíthatták. Tanulmányai mind magasra szárnyaltak a nélkül, hogy egyuttal az örökkévalóság törvényeinek mélyébe hatoltak volna. A zárdának nyugalma lassanként háborgó lelkének nyügévé és gúnyjává vált. Harmincz éves életkorának minden testi és lelki izma feszülni kezdett. Az ellentétek, melyek vágyai és társadalmi állása, eszméi és szenvedélyei közt voltak, teljesen megalakultak lassanként s úgy látszott, nem lehet köztük béke és kiengesztelődés.

Pesten annyi könyvhöz juthatott, a mennyihez csak akart. A véletlen szeszélye Yung éjszakáit, Benthamot és Rottecket juttatá kezébe.

Yung éjszakáiban a világ nem egyéb, mint a siralom völgye. S még ez se nappal, hanem éjszaka. Dante pokla ez, de nem tűzzel, kínokkal és fogesikorgatással, hanem a könyveknek örök hullatásával. Báró Eötvös is e könyvből merithette Karthauziájához a sötét eget, a bánatos lelket s a kiapadhatatlan könyveket. A vallás se deríti föl ez éjszakákat. Istennek igéi csak úgy világítanak be a sötétségbe, mint a csillagok, ha fekete felhők takarják el őket.

Bentham is homályos. Különösen homályos az olyan elme előtt, a ki a mindennapi élet ezer változatát nem közvetlenül szemléli s azokat minden nap át nem éli.

V.

*(Bentham és Rotteck. - A szószerk varázsa. - Az árvíz. -
A templom falai megrepedeznek. - Az angol szüzek kolostora.)*

Bentham könyve egy bölcséleti rendszer, melynek tárgya a legnehezebb tárgy. Az állam és a társadalom erőviszonyai önmagukban s egymás ellen. Miként lehetne s kellene e viszonyokat a joggal szabályozni? Bölcséleti rendszer, melyet egészében se a tudomány, sem az államélet terén soha el nem fogadtak. Be sincs talán fejezve. Befejezését az alkotó halála meggátolta. Részéből műegységet alkotni s ezt a világ rendjével összhangzásba hozni, mind máig senki se vállalkozott.

Mit csináljon ily művel a barát, kinek elméje sohase fárad el, de a titkok mélyéig se tud jutni?

Rotteck eszményi világtörténet. Korának bölcséleti felfogását keresi s találja meg háromezer évnek történelmi eseményeiben. S a jelen kor eszméit nem a multnak történetéből vonja le, hanem a multnak történetét is a jelen kor eszméi szerint alakítja át. Amaz eszmék szerint, melyeket a hegeli rendszer áramlatai vetettek fölszínre. Ellenkezik a mű egész iránya a római

katholikus egyház sok százados szilárd felfogásával is. Vagy az egyik, vagy a másik iránt támad kétségünk, vagy mind a kettő iránt, ha igazán belemerülünk.

E műveket olvasgatta Gasparich s olvasgatta a nélkül, hogy a kellő ismeretekkel s előtanulmányokkal rendelkezett volna. S a nélkül, hogy a művekben tárgyalt eszméket a gyakorlati élet napfényes mezején a helyes birálat legjobb látó-távolából szemlélhette volna. Benthamot olvasá, holott egész életét a zárda falai közt töltötte s a társadalmat csak messze távolból ismerheté. S Rottecket buvárolta, holott neki egy szegény szerzetes gondolköréből kitekinteni alig volt szabad és alig volt lehetséges.

S mindezen felül még a szószék titkos varázsló erejének is hatalmába került.

Sajátságos hatalom a szónoklat. Oly alkotmány ez, melyhez a tudomány, a szinpad, a költészet, az egyéniség és a véletlen adja az anyagot s a melyben mindez csodálatos vegyülekben van együtt s versenyez az egymás fölött való uraságért. E verseny, e soha el nem dönthető verseny az, mely a szószéknek titkát képezi s hatalmát alkotja.

A tudomány tulsulya értekezéssé, a szinpad tulsulya színjátékká, a költészet tulsulya képzelődéssé, az egyéniség tulsulya társalgássá s a véletlen tulsulya adomázássá teszi a szónoklatot. Pedig a szónoklat egyik se és valamennyi. Kevesebb, mint akármelyik s több, mint mindegyik összevéve.

Gondolat, mely lángol; szenvedély, mely gondolkodik; egyéniség, mely eszmévé magasul; költészet az önérdek szolgálatában s önérdek, mely a világot öleli magához. Visszanéz a multra, előre tekint a jövőbe s szeme mégis mindig a jelenen függ. Ismeri a történetet, a tudomány érveit, az erények és bűnök vonzó erejét, a természet szépségeit s a vallásnak titkait és nagyon ismeri az emberek gyöngeségét. Ismeri és felhasználja mindezeket s ha szükség: el is használja. Eszközeiben nem válogat, vagyis mindig azokat választja, melyek a célra biztosan vezetnek. Si nequit superos, Acheronta movebit. Ha a magasság nem elég, a poklot hívja segítségül: Az égben, a földön és a föld alatt levő hatalmak közt a legnagyobb hatalom, - úgy mondta Stephenson György. De csak akkor, ha sikert arat. Ha sikert nem arat: elveszett, eltűnt, mintha soha nem is történt volna. Gúny vagy közöny és feledés moha nyomban eltemeti.

A szószék gyakran azt a hatást gyakorolja a szólóra, a melyet a mámorító italok gyakorolnak. A szónok agyában a gondolat gondolatot kerget; eszmék gyulnak ki s tűnnek el nagy hirtelen; képeket rajzol, miként az álom; költészetet teremt, mint az ifjuság s szenvedélyeket kelt, mint a gyűlölet, szerelem, boszu, csatariadás, örülség s vallási düh. Szerencsés ember, ki a szószéken komoly, nyugodt, a fontolgató értelemnek s teljes öntudatának ura. Még szerencsésebb, ki ezen felül ura önmagának, birtokosa az emberek és a világ titkainak s ki az önbizalom és önérzet rendíthetlen alapjáról mosolyogva beszél a mindenséggel. Ez a vidám komolyság, melyet humornak nevez az irodalom.

A tüzes barát ama szónokok közé tartozott, kik elől, mihelyt a szószékre felállanak, elvesz a világ s kik akkor önnön létezésüket is elfelejtik. Azok közé, kiken az öntudatlanság mámorában vad gondolatok s lobogó szenvedélyek uralkodnak. Kik a szónoklat végével testben, lélekben kimerülve úgy érzik magukat, mintha mély, lázas álomból most ébredtek volna fel.

Férfias alakja, erőteljes hangja, eszméinek élénk csapongása, szokatlan bátorsága s merész gondolatai csakhamar ismeretessé tették Pesten. Beszédeinek meghallgatására, mint említettem már, özönlött a sokaság a Ferencziek templomába. E beszédeknek akkor nemcsak a fővárosban, hanem messze vidéken is nagy hirük volt.

Pesten találta őt az 1838-dik évi nagy árviz.

Az árviz leírása történetünk folyamával semmiképpen össze nem függ. De én Gasparich életét a rendelkezésemre álló adatokból lehetőleg megismertetni akarom, tehát röviden az árvizet is érintenem kell, a mennyiben ez Gasparich életére s szerzetesi cselekményeire vonatkozik.

A tüzes barátot a nagy árviz, az elemeknek e romboló szeszélye rendkívüli izgalomba hozta. Azon a négy napon és négy éjszakán át, míg az ár folyton hullámozott s míg egyes városrészek víz alatt voltak, alig aludt valamit s igénytelen szükségleteiről alig volt képes gondoskodni.

Szerzetének temploma és zárdája szárazon maradt. A templom küszöbe majd két ölnyivel fekszik magasabban, mint a hogy a régi központi városház kapuküszöbe. A városház terén jégtáblákat himbált a szél által zaklatott mély áradat. A régi Kigyó-utca végén, az ugynevezett Kigyó-patikánál szűnt meg a víz. A Ferencziek kolostora körül egy kis keskeny szabad tér volt.

Tele a menekülők ezreivel.

A templom és a zárda a vész kezdetétől fogva menedéke volt azoknak, kiket tanyájukból a jeges áradat kiszorított. Annyian menekültek oda, a mennyien a falak közt megférhettek.

Azt írja Gasparich:

- Telve volt a vész ideje alatt az egész templom. Földön és padok között helyezte el magát kiki. Itt volt ágyuk, itt a vizes ágynemű között sirtak a gyermekek, itt nyögtek a betegek.

Bár a kolostor szárazon volt, azért a föld meglágyulása s a viznek a csatornákon áthatolása mégis érezte romboló hatását a szerzettel is. A templomnak sanctuariuma megrepedt s az egyik keresztoltár lesülyedt s derékben kettészakadt.

Rettenetes jelenet volt ez. Március 16-án történt nap közben, a mikor ébren volt mindenki. Zsufolva volt menekülő tömeggel a templom. Agg férfiak és asszonyok üldögéltek a falak tövében. Kisdedekkel tele voltak rakva a padok könyöklő deszkái. Álló ember alig kapott már helyet a padokban, a padok közti folyosókon, az oltárok mellett s a nagy oltár közelében. A tömeg lassu beszédének zugása betöltte a boltozatok üregeit. Mindenki a maga inségét s menekülését emlegette s azokról beszélt, kik szerettei közül távol voltak, ide nem juthattak. Borzadva gondoltak az elmúlt napokra és éjszakákra s reszkettek a jövő napok rémségeitől.

Egyszer csak tömegekben hullott alá a vakolat a szentély boltozatáról s meredt szemekkel láthatták, a mint a falak hosszában és keresztben repedeznek.

A rémület ordításával ugrott föl mindenki a másik pillanatban s egymást tiporva és taszigálva menekült az ajtók felé. A nők és kisdedek sikoltása s a halálra rémültek jajgatása töltötte be a szentegyházat. Ha össze nem omlik is az épület, száz halált okoz a gyöngéket elgázoló rémület.

A tüzes barát nem vesztette el lelkét. A szószék mellett állt, nyomban felfutott a szószékre s dörgő hangon szólt a holtra ijedt sokasághoz.

- Emberek! Boldogtalan hiveim! Ide nézzetek! Az erős isten van itt fölöttem és körülöttem. Ha sujtani akar: engem sujt s nem titeket. Én pedig itt maradok s a hajam szála se görbül meg. A ti végzetetek az enyém. Az én végzetem pedig nem ma s nem most következik el. Boruljatok térdre!

Hangja, mint a harangszó betöltötte a boltozatok üregeit. Egy pillanatra mindenki megállt, elhallgatott és feléje nézett. Sötét szőrcsuhájára s fényes arczára oda villant egy napsugár. A rémült szivekbe visszatért a nyugalom s térdre borulva mormogták a tüzes barát imádságát.

A szerviták templomában semmi kár nem esett, valamint a Teréz- és Lipót-városi templomokban is kevés. A Bel-városi plébánia temploma, valamint a József-városé is sokat szenvedett. A Ferencz-városiban három oltár dőlt le, köztük a főoltár is összeroskadt. Legtöbbet szenvedett

az Angol-kisasszonyok zárdája és temploma. Itt akkora volt az áradat, hogy az első emeletből egyenesen be lehetett az ablakon át a mentő csónakba lépni.

Gasparich valamennyi közt ezt fájlalta legjobban. Itt kis lánykák tanultak. Végtelenül szerette a kis gyermekeket s alig volt nagyobb gyönyörűsége, mint az, melyet akkor érzett, a mikor kis gyermekek közt lehetett. A kisdedek ártatlan csevegései közben érezte magát igazán embernek s a világ gyermekének. Ezek között elfelejtkezett komor eszméiről, valósíthatlan ábrándjairól s a zárdáról, melyet gyakran úgy tekintett, mint sorsának igazságtalan vaskényszerét. Mint börtönt, melyből csak fölfelé meg lefelé van szabadulás. Az égbe és a sirba. S kisdedek közt lenni sehol se volt alkalma, csak az angol szüzek zárdájában. Ide járt misézni és szónokolni.

Az Angol-kisasszonyok zárdája hónapokon át lakhatatlan lett. Hónapokig kellett nélkülöznie a kisdedek társaságát. Szomorú hiányt érzett e miatt a napok folyásában.

- Mennyire emelkedett lelkem - így szól egyházi beszédében - midőn gyakran hallám itt az Angolkisasszonyok szorgalmas gondja alatt növekedő kisded ártatlanságot utánunk dadogva az urhoz imádkozni! És most mély csendet tapasztalok a szent romok közt uralkodni!

Általában a templomok pusztulása mélyen hatott lelkére. Egyházi szónoklataiban, melyekhez a tárgyat a pusztító vész alkalmából vette, legszebb részek azok, a melyekben a templomok pusztulása miatt panaszkodik.

- Uram! - így sóhajt fel egy helyütt. - Uram! hatalmas és igaz vagy, imádom szentségedet. De miért zárod ki buzgalmunkat azon helyeidről is, melyekben hozzád fel szoktuk sirni kérelmeinket, kiközögni panaszainkat s megnyugtatni zajgó sziveinket?

A vész márczius 14-től 17-ikéig tartott.

Ez egész idő alatt naponként kijárt a zárdából menteni, segíteni, vigasztalni a szerencsétleneket. Gyakran találkozott az emberszeretet és áldozatkészség nemes hőseivel, a kiknek nevét az utókor emlékezetére e napok története megörökítette. Nem említem e neveket, ismeri ezeket a hazában mindenki.

Gasparich a maga jegyzeteiben különösen fölemlit három nevet. Ők mindenütt s mind végig ott voltak, a hol a vész legnagyobb s a segély szüksége legégetőbb volt. Kiemeli Földváry Ferencz királyi tanácsost s a királyi tábla bíráját s nejét báró Baldacci Francziskát, továbbá Messkó Johanna urnőt s Andrássy József helytartótanácsost. Amaz idők évkönyve ezeket kevésbé emlegeté. A hol ezek osztották a segély és könyörület áldásait, úgy látszik, a tüzes barát ott részesítette a szerencsétleneket leggyakrabban a lelki vigasztalás jótéteményeiben.

Valóban mélyen meghatók a beszédek, melyeket a hívek lelkeihez és az imák, melyeket az egek urához bocsátott e napokban a tüzes barát.

VI.

(A tüzes barát imája. - Az ország mindenféle papsága. - Gasparich nem maradhat Pesten. - Egyházi beszédei. - Szent-Antalon és Szarvas-Gedén. - Székes-Fehérvár.)

Különös ez! A ki horvátból lett magyarrá, kolduló barátból íróvá, a nemzeti irodalom föllendülésének kezdetén minő szép nyelven tudott istennel beszélni.

- Istenem! - mondá egyik szent beszédében - szomoru gyermekeid fonják össze könyörgő kezeiket s emelik fel hozzád! Siró teremtményeid alázzák meg magukat előtted kegyelemért. Mentsd meg őket ezután minden véstől s terjeszd ki malasztodat minél előbbi fölsegélésükre.

- Istenem! tekintsd a feléd ázó szemeknek buzgó záporát; adjad, hogy nem sokára ismét öröm mosolyogjon ott, hol az inség könyei remegnek! Hallgasd rebegő ajkainkat, melyek bocsánatért esedeznek, megnémulást ígérve minden gonosznak. Ne engedd, hogy ezután az inség, szenvedés és fájdalomnak ennyi áldozatja legyen köztünk. Távoztass tőlünk minden veszedelmet, valamint mi törekedünk magunktól elhárítani minden erkölcstelenséget. Add meg uram szivünk forró vágyait nyugtató kegyelmedet, könnyítsd a sebhedt kebleket, hogy a melyek tőled méltán megkeserítették, az általad nyújtott segedelem alatt enyhüljenek. Isten, teljesítsd alázatos kérelmünket!

Egyházi beszédei közül, melyeket e tárgyban tartott, külön füzetben kinyomatta az árvizkárosultak fölsegélésére azt, melyet az 1838. évi ápril 1-én tartott nagy hálaünnep alkalmával roppant néptömeg előtt mondott el. A hallgatók közt volt, mint nekem mondták, Horváth István is, az egyetemi tanár s tudós történetíró, a ki az egész világot magyarnak látta. Ő mondta volna e beszédre e szavakat:

- Ha minden pap úgy beszélne a magyar nyelvet, mint e szegény barát, ma-holnap mi magyarok nem azt néznénk, mik voltunk valaha, hanem azt, van-e még föld, a melyet szaporodó unokáink számára elfoglaljunk.

Sok jellemző van e szavakban.

Magyarországnak sokféle egyháza s minden egyháznak, sok papja van. A papok csak ott beszélnek magyarul isten előtt a néppel, a hol az osztrák befolyás s a korona hatalma a magyar nyelvet semmiféle erőszakkal ki nem irhatta. Német, tót, oláh, szerb, horvát, orosz, görög nyelven, sőt még holt nyelveken is, latinul, héberül istennek több szentegyházában vezették a szertartásokat összevéve, mint magyarul. Egész vidékek vannak százezrekre menő lélekszámmal, tiszta ajku ősmagyarok, kiknek isten ígését saját nyelvükön hallgatni nem szabad. Pedig egy szót se tudnak idegen nyelven.

Nincs ilyen ország több a világon.

Olyan szép nyelven, mint a tüzes barát, a sok egyháznak kevés papja szolgálta az egyházat és a hazát. Első kinyomatott műve különben az 1838. évi ápril 1-i beszéde volt.

Ő maga is becsesnek tartotta ezt. Azokat, a kiket szeretett s a kik iránt tiszteletet érzett, szívesen ajándékozta meg e művel később is. Így adott egy példányt, saját keze írásával ellátva, Bobory Károly országgyűlési képviselőnek is. Ez katolikus pap volt, függetlenségi harcunk egyik hőse s forradalmi eliteltje. Az ő példányát láttam magam is.

E munka czime: Egyházi beszéd, melyet az elfelejthetlen kárt, nyomort, inséget és szomorúságot okozott 1838-iki árviz elmúltával a kesergő pestiekhez Szent-György hó 1-én mondta s hallgatói közkívánatára a károsult szerencsétlenek segedelmezésére ki is nyomata P.

Gasparich Kilit sz. ferenczrendi szerzetes s egyházi szónok. Pesten Esztergomi E. Beimel József betűivel.

Láttam ez időből néhány kiadatlan egyházi beszédét is kéziratban.

A tüzes barát ez után nem sokáig maradhatott Pesten.

Beszédének heve s gondolatainak merészsége sokkal nagyobb figyelmet gerjesztett már, mintsem jámbor lelkü, félénk szerzetes társai valami nagyon örülhettek volna vasárnapi egyházi beszédeknek.

E beszédek nem maradtak a hitvallás és erkölcsi élet tárgyaltalan elveinek magas légkörében, hanem hangjukkal, példázgatásukkal belenyultak a napi eseményekbe s a politikai mozgalmakba is. A nemzet ébredezett, ifjúsága lángolni kezdett s a tüzes barát híre napról-napra terjedt. A királyi tábla s a vármegyeház ott feküdt a Ferencziek kolostorának szomszédságában. A tábla esküdt ifjai s a vármegyeház bejárói lassanként oda szoktak a tüzes barát szószékéhez. Uj eszmék szellői fuvalltak át a hazafi lelkeken s e lelkeknek nagyon tetszett a barát minden beszéde. A hatalom kezelői észrevették ezt.

Mi az e beszédekben, a mi a hatalom kezelőinek nem tetszhetett: ezt ugyan ma már senki se érti. De a szabad szó üldözése éppen akkor napirenden volt. Kossuthot és társait akkor olyan szavak és nézetek miatt pörölte és börtönözte a bécsi uralom, melyek ma észrevétlenül tűnnének el a zsidongó élet utcza zajában. Olyan nézetek miatt, melyek okosak, szükségesek, szelidek, emberszeretőek s a minőket ma minden kormány saját nézeteinek vall és hirdet.

Nem tudom, de valószínűnek tartom, hogy a szerzet elöljáróságát felsőbb helyről figyelmeztették Gasparich veszedelmes irányára.

Veszedelmes irány!

Minden ostoba és önkényű kormánynak ez a jelszava. Indokolni ugyan nem tudja, nem is akarja, de majomként használja e szót. A tüzes barát beszédeiben semmi sincs, a miből veszedelmes irányra lehetett volna gondolni. Csak az, hogy a sokaság megszerette a barátot s mindinkább szaporodtak, kik rajongtak érte. Mást is szeretni, mint a kormányokat, másért is rajongani, nemcsak a királyokért: ez a veszedelmes irány.

Bizonyos, hogy a zárdafőnök s szerzetes társai is nem egyszer szóváltásba keveredtek a tüzes barátal egyházi beszédei fölött. De a tüzes barát nem az az ember volt, a ki egyhamar hajlandó lett volna meghunyászkodni. Fiatal is volt még ehhez. De ha lett volna is benne hajlandóság, a mint a szószékre feljuthatott, gondolatainak és szenvedélyeinek nem tudott többé parancsolni.

Ez volt főoka, a miért őt már az 1838-ik év folyamán a pesti zárdából eltávolították. Van Pozsonyvármegyében a felső Csallóközben egy kiseded falu: Bácsfa. Ehhez tartozik a szentantali pusztá, hol egy kis Ferenczi zárdá áll fenn. Ide helyezték át. Itt csak évenként egyszer-kétszer gyülik össze búcsu alkalmával néhány száz főből álló kegyes hallgatóság. Itt se módjában nem állott, se indítatva nem érezte magát az egyházi szónoklat terén valami különös buzgalmat fejteni ki.

Eltették a világ szemei elől. Magányba, pusztaságba.

Napjai azért még se folytak munka nélkül. Nem békétlenkedett legalább látszólag. Ki se tört. Ugy látszott, mintha végképen a szerzetesi föltétlen engedelmesség alá hajtotta volna fejét. De szorgalmasan olvasgatott s egyházi beszédeit rendezgette sajtó alá. E beszédek két kötetben 1839-ben jelentek meg Pesten szintén Beimelnál e czim alatt:

Az út, igazság és élet, vagyis a Megváltó szelid lelke szeretetben és igazságban.

E beszédek nem szórul-szóra való másolatai azoknak, melyeket a szószéken mondott el. Ez időben Gasparich még előre el szokta beszédeit készíteni, de azokat ritkán mondta el változatlanul úgy, a hogy előre megírta. Gyakran felejtett ki egyes részleteket s a helyzethez képest rendszeren új eszmék, új szónoki gondolatalakítások támadtak agyában. Ezeket azután papírra jegyezte s üres óráiban leginkább ezekből állította össze sajtó alá adott beszédeit.

E beszédek egyházi és irodalmi értékét nem akarom fejtegetni. A tüzes barát általános jellemzését ugyanis hosszúra nyújtottam már. Nyájas olvasóm bizonyára események leírását várja már. De még meg kell jegyezni, hogy e beszédekben már sok helyütt a cselekvési vágy csillámlik föl. Mintha nem elégtené ki őt csupán a vallás és erkölcs mélységeiben való emelkedés. Mintha a világba s a világ küzdelmeibe való avatkozás vágya sarjadzanék lelkében. Egyes helyek úgy hangzanak, mintha nem egyházi szónok, nem igénytelen kolduló barát, hanem a közélet valamely világi férfija állana előttünk erős érdeklődésekkel, tudományos elméletekkel s a napok történetéből kikelt szenvedélyekkel.

A szent-antali pusztai zárdában egyébiránt kevés időt töltött. Messkó János szarvas-gedei nógrádvármegyei előkelő birtokosnak házi káplánra volt szüksége. Bejött Pestre Ferenczi barátért. Messkó Johanna urnő, ki az árvíz idejéből már jól ismerte Gasparichot, őt ajánlotta. De ez már Szent-Antalon volt. Messkó János utána ment a Csallóközbe s elvitte onnan uri házához.

Alig töltött ott egy évet. Talán a Messkó-család befolyása következtében az 1839-ik év végén ismét bejutott a pesti kolostorba. De itt már nem túrték. A következő év végén a székesfehérvári zárdába helyezték át. Nem tudtam nyomára jönni: miért. A közvetlen okot tehát nem ismerem.

Itt volt négy éven át 1844-ig. Az egész időn át egyházi szónokként szerepelt. Szónoki hire itt is nagy volt s folyton erősödött. Még ezelőtt harmincz évvel többen éltek, kik nagy hévvel, erős hangon s a szenvedély gyakori kitöréseivel tartott szónoklataira élénken emlékeztek.

De a hatóság előtt még se tűnt úgy fel itt, mint Pesten. A kis város közönsége más, mint a nagy városé. Az urak, a nemesek, a köztisztviselők, az értelmiség előkelő férfiai és női ez időben nem jártak rendszeren a templomba. Ha jártak is: nem a kolduló barátokhoz. Székesfehérvár püspöki székhely. Ott van a káptalan is s a gazdag zirczi szerzetnek is van ott zárdája és gimnáziuma. Az urak inkább oda járnak istentiszteletre, ha járnak, a hol a püspök és a kanonokok vannak, mint a barátokhoz. A kolduló barátok oltárai előtt vidéken csak a szegényebb néposztály áhitatoskodik. Előtte semmiféle tüzes szentbeszéd nem feltűnő. Azt hiszi, ilyennek kell lenni minden beszédnek. Ki félne vidéken egy kolduló baráttól, habár az eget hasogatná is heves beszédeivel?

A tüzes barát kedélye azonban itt már borulni kezdett. Sorsát, függő helyzetét lassanként nyomasztónak kezdte tartani. Önmagával mindinkább elégedetlen lett. A vármegye politikai élete ekkor nagyon élénk volt. A nagy nemzeti ellenzék, melynek élén Madarász László állott, hatalmas erővel döngette a régi rendszert s az udvari törekvések itteni táborát. A nagy küzdelem Székes-Fehérvárott folyt le. A megyei nemesség két tábora ott vivta csatáit. A szereplési vágy oroszlánja eddig csak aludt a tüzes barát lelkében, most azonban már ébredezni kezdett. Végzete még a messze távolban, de sugarai már kezdtek csillámlani.

Itt ismerkedett meg Perczel Mórral is, a függetlenségi harcz egyik hadvezérével. Nagy következéseket szült utóbb ez ismerkedés.

A lelkek átalakulása mindig vonzó és érdekes.

A szentírás és annak fölséges tudománya többé nem volt képes a tüzes barát lelkét teljesen elfoglalni. Beszédei gyakran oly hevesek voltak, hogy társai úgy tekintették már, mint való-

ságos rajongót. Szerzetbeli főnöke gyakran figyelmeztette is szerzetesi kötelességeire s talán a püspök is megintette néha, hogy mérsékeltebb s vallásosabb színű és tartalmu beszédeket tartson a hívek előtt. Az ily intések egy pillanatig ingerültté tették, de hatásuk azért még megvolt ez időben. Ugy látszik, ha némely pillanatban felmerült is agyában a szerzetből kilépés gondolata: e gondolat ekkor még csak röppenő volt s komoly tervvé nem válhatott.

A közélet nagy kérdése volt akkor a jobbágyság felszabadítása s a törvény előtt való egyenlőség kivívása.

A tüzes barát szülői és rokonai szintén jobbágyok voltak. Zalavármegye muraközi része, e több mint százezer holdnyi óriási terület, alig két nagy uré volt. Sok-sok ezer jobbágy csak két uraság szolgája. Hogy ne támadt volna keserűség a tüzes barát lelkében, mikor elgondolta, hogy mi mindnyájan egyenlők vagyunk isten előtt, de semmiképen se vagyunk egyenlők a törvény előtt.

A nagy szónok mindig nagy erőt érez magában arra, hogy a dolgok rendjét megváltoztassa. Ez erő érzete föltámasztja a cselekvés vágyát. Fel kellett támadnia ennek a tüzes barátban is.

Ekkor találkozott vele Hencsey. A szelid ember, az igénytelen, tanulatlan, de éles elméjű, buzgó és ábrándos hittérítő.

HENCSEY ÉS A TÜZES BARÁT.

I.

(A hitviták. - Hencsey fölkeresi Gasparichot. - Értekezésük s leveleik.)

Hencsey hitalapító és szelid lélek, Gasparich a római egyház szegény és alázatos szerzetese, de nyugtalan és szilaj lélek. Találkoznak és mérkőznek egymással.

Találkozásuk és mérkőzésük hit fölött való vitát idéz elő.

Nagy hitbéli vitákat ismer a világtörténet. A mikor Jézus verseng a papokkal és irástudókkal. A mikor a keresztyén közönséges egyház ketté válik: napnyugotira és napkeletire. A mikor a hitujítás megkezdődik s diadalra jut. Nagy fejezetek az emberi nemzetség történetéből.

Nálunk Magyarországon nem a hitujítás százada a nagy hitbéli viták kora. A tizenhatodik századból kevés irodalmi emléke maradt e vitáknak. Annál több és élénkebb a tizenhetedik századból, a mikor a római egyház férfiai kezdték a harcot, hogy ez egyház számára visszahódítsák a magyar nemzetet.

Szomoru, de dicsőséges korszak. A szabadságért és nemzeti függetlenségért folytatott háborúk korszaka. Dicsőségéből még az se von le semmit, hogy a hadi tárogatók hangjába belejátszik a hitbéli viták zsvaja.

A mai kor még képzelni se tud üresebb, sivárabb dolgot, mint a minő a hitelvek fölött való vita és versengés. A világ ma nem törődik semmiféle hitelvvel. Nem is érti mi az. Érzéke sincs hozzá. Az irodalom se fogadja be. A tudós társaságok is elzárják magukat a hitelvek fejtegetése elől. Csak néhány hittanár borongós agya foglalkozik még vele a papságra készülő ifjak társaságában.

Felekezeti harc, vallásos gyűlölködés ma is van. De ez utálatos, mert oka nem vallási buzgóság, hanem társadalmi önzés és hatalmi érdek. Sokkal szebb volt a hitujítás korának szószéki és irodalmi vitája, pedig azt is örökre megunta s elfelejtette a világ.

A szelid hittérítő és a tüzes barát közt hitbéli vita támadt. Ugy hat reánk ez, mint régi mohos kődarab összeomlott épületekről, régi korhadt ruhafoszlány sirbolt üregéből. Valami keveset mégis közlök e hitbéli vitából. Hiszen ötven-hatvan év előtt mind a két szellem köztünk élt s korának mind a kettő nagy közmunkása volt.

Említettem már, hogy Béla József az 1841-ik év végén meglátogatta Székes-Fehérváron a tüzes barátot s erről értesítette Hencseyt, ki akkor Szent-Péter-Urban, szülői házánál tartózkodott.

Levelében érintette, hogy a tüzes barátnak nem merte előhozni a magyar nazarénusok felekezetének létezését s még kevésbbé azt, hogy neki és Hencseynek mi a szándékuk s életük feladata. Béla József a baráttal szemben nem érezte magát elég erősnek, de bizott abban, hogy Hencsey különösen jártas a szentírásban s olyan kegyes és tiszta életű fiatal ember, hogy egyedül őt illeti meg, hogy a baráttal mind az eszmékben, mind a buzgóságban szembe szálljon. Hiszen ő és társai azért választották Hencseyt vezérül, tanítóul, követendő például.

Bár Gasparich már személyesen ismerte Hencseyt, de valódi és benső érdeklődést iránta mégis csak Béla beszéde gerjesztett. Feltűnt a tüzes barát előtt az a majdnem rajongó kegyelet, bizalom és hűség, melylyel Béla József az ő tanítójáról emlékezett. Meg is kérte tehát, hogy

Hencseynek adja tudtára az ő címét, a mely alatt intézze hozzá leveleit s közölje vele óhajtását is, hogy szeretne vele találkozni s értekezni.

Óhajtása teljesedett.

Februári utjában, a mikor Pestre ment, ugyan csak pillanatra látogathatta meg őt Hencsey, de innen márczius 24-én Hencsey kiment Székes-Fehérvárra s a következő napon - pénteken, mint egyik levelében megjegyzi - már korán reggel bejutott Gasparichhoz. Látogatása sokáig tartott. Az egész napon át.

Vége igazán együtt volt hát a tüzes barát és a hittérítő szelid lakatoslegény.

A kolduló barát lakása szegényes. Kis szobácska egy ablakkal, ajtaja a folyosóra nyíló. Falai egyszerű meszelt falak. Egy ágy, durva szürke pokrócczal leterítve, egy kis asztalka s rajta a fészület, egy szekrény s néhány festetlen és fényezetlen fa-szék. Ebből áll a kolduló barát lakása.

Hencsey jóval fiatalabb. Talán tiz-tizenöt évvel. Mind a kettő valamivel magasabb a közepes termetnél. Egyiknek arczképét se láttam, talán nem is volt nekik soha. Mindkettő sovány a sok munkától, nagy buzgóságtól és sok álmatlan éjszakától.

Hogy a tüzes barátnak minő volt alakja 1842-ben: nem tudom. Hogy minő volt nyolcz-tiz évvel később: azt hallottam ismerőseitől. Előre hajlott termet, gyöngén lehajtott fej. Sovány redős arcz, szegletes arczsontok, sovány áll. Nem szép férfiarcz, de nagy sötét szemek, melyekben a lélek nagy indulatainak lángjai égtek.

Értekezésük, a két különös lélek érintkezése rendkívül érdekes lehetett. Beszélgetésüket szóru-l-szóra nem közölhetem. Csak fenmaradt leveleikből ismerhetjük azt. Végtelen kár, hogy e levelek nem bővebbek.

Hencsey ekként ír a találkozásról Kovács Józsefnek:

- Kedves szeretett atyámfia!

- A mint mindig mondtam, ugy mondom most is, hogy nincs e földön ember, ki eléggé meg tudná hálálni az Istennek az ő hozzá való irgalmasságát. Mert ő azoknak, kik őt szeretik s buzgó könyörgéssel hozzáfordulnak, teljesíti az ő akaratjukat még kívánságukon fölül is és ezért ő tőlünk, mint teremtéseitől csak annyit kíván, hogy életünk utolsó órájáig csak egyedül ő neki adjunk dicsőséget és tisztességet. Ámen!

Megjegyzem, hogy Hencsey minden levele efféle bevezetéssel kezdődik. Ez után e levelét, mely Pesten 1842. évi ápril 1-én kelt, így folytatja:

- Óhajtok irni s alig várom, hogy tudomást végy róla, az itteni atyafiakról és önmagamnak idáig való szerencsés elérkezéséről. Légyen hála az Istennek, ugy nyujtá nekem kegyelmét, a mint csak kívánhattam volna.

- Pénteken reggel, 25-ik márcziusban fölmentem a baráthoz és ő engem ismét barátságosan fogadott. Kérdezte, hogy mi az én szándékom ő vele? Én mondtam, hogy jó hírét hallottam az atyafiaktól, a kik hozzám jöttek s ezért bátorkodtam neki levelet irni. És ő mondá: Maga az a zalavármegyei ember, a kiről mi olyan hirt vettünk, hogy a bibliát olvassa és a népet téríti? És én feleltem: igen is, én vagyok. Azonnal leültetett és ő is mellém ült és jobb kezünket egymáséban tartottuk és ugy beszélgettünk. Elkérdezte, hogy miképen ment otthon sorsom és mi bajom volt a páhoki esperessel? Én rendről-rendre elmondottam néki mindent és mondtam, hogy már igen el voltam csüggedve. Ő nékem e bátorító szóval felelt: azért ne csüggedjek el, emlékezzem rá, hogy Urunknak Jézusnak is a papok által kellett elveszni. Mert - ugymond - valamint már Urunk Jézus idejében a törvénybeli papok elhidegültek a törvénytől,

mely Mózesztől fogva volt a Krisztusig: úgy most el vannak hidegülve az evangéliumtól mely fennáll a Krisztustól fogva máig. Ezért tehát ne csodálkozzam, hogy így cselekesznek velem.

- Ő engem ezzel nagyon megbátorított.

- Továbbá olyan távolról kezdtem előtte a keresztségnek hit nélkül való fölvevéséről szólni. Ő egy kissé ellenkező véleményben volt, de nem sokat ellenkezett velem. Hanem azt mondá, hogy ő is már az ő lelkében rég óta tusakodik az embereknek tökéletlen hite felől. Erre én kérdeztem tőle, ha lélek szerint igazán tusakodik-e vagy csak betű szerint? Ő arra így felelt: én nem magasztalom magamat, hanem a Jézustól el nem állok, ha meg kell is hálnom.

- Ezen felelet, kedves atyámfia, nagyon jól van, mert azt tudjuk, hogy a Jézustól, a kiből csak egy kis jó érzélem van is, el nem kíván állani. Hiszen a páhoki pap is azt mondotta, hogy ha meg kell is hálnia, a Jézustól el nem áll. Nem ám beszéddel, hanem eláll a Jézus Krisztus parancsolataitól cselekedettel.

- Továbbá azt monda a barát, hogy ő könyveket is irt, meg is mutatta nékem könyveit. Erre én azt mondám, hogy én is tusakodtam lelkemben és én is irtam egy kis könyvet, melyet ha keresztül vizsgálna, nagyon szeretném. De mivel akkor arra idő nem volt, könyvemot ott hagytam nála és azt mondtam neki, ha az Isten a pesti atyafiakhoz segít, fogok irni neki és kértem, hogy ő is írja meg, hogy micsoda hibákat talál könyvemben? Én már irtam is neki. Majd csak várom, hogy ő mit fog irni nekem?

- Többet is beszéltem vele, de sok lenne megírni. Majd ha a mi teremtőnk ismét összehoz bennünket: akkor majd elmondom előtted élő szóval.

E levél, melyet Hencsey e találkozásról hátrahagyott, élénk világot vet arra, miként vélekedett Gasparich ekkor már saját egyházának papjairól. Hencsey szavainak igazsága s felfogásának és emlékező tehetségének biztossága kétségtelen. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy a tüzes barát szavai épen nem azt jelentik, hogy ő az egész egyházi rendet vagy az egyház minden papját ítélte volna meg oly súlyosan.

Nem kevésbé érdekes, miként vélekedett a tüzes barát e találkozás után Hencseyről s miként adja elő a vitát, mely közte és Hencsey közt az utolsó kenet szentségéről kifejlődött. A háromszáz esztendő előtt lefolyt hitviták nem ily szépek, nem ily szelidek.

A levelet egy papi ismerőséhez s később forradalmi barátjához intézte a tüzes barát. Sághy Vendelnek hívták, derék pap s jeles ember volt, úgy emlékszem utóbb köbölkuti plébános Esztergom közelében.

A levél így szól:

- Talán még egy esztendeje se mult el, midőn egy sápadt képű mesterlegény fölkeresett itt a klostromban s elém állott, hogy ő egynéhány beszédemet olvasta és azokban nagy gyönyörűségét találja. Még azt gondoltam, alamizsnát akar kérni és engem csak rászedni akar. Nevét is megmondta, de én azután nevét is, magát is elfelejtettem.

- Később András beszélt róla; - itt meglehet Kertész Andrást érti, kivel nem tudom, honnan származott ismeretsége neki is, barátjának is - s ekkor eszembe jutott látogatása, de megint nem adtam az egészre semmit. Ezelőtt pár hónappal meglátogatott egy másik ismerőse s úgy beszélt róla, mintha ő volna Messiás, a kit rég óta várnak a zsidók. Végre levelet is kaptam tőle, valóságos paraszt irással, minden orthográfia nélkül, azonban tele bibliai czitátumokkal, melyekből mindjárt gondoltam, hogy valami szent könyvekben tudákos mesterrel vagy kivel van dolgom.

- Hanem megvallom, a fiatalban nagyon csalódtam. Alig hinné az ember: jobban ismeri a bibliát, mint akármelyikünk. Semmiféle papnak se tanácslom, hogy disputációba keveredjék vele, mert úgy is hiába. Valóságos téritő ez s mióta nálam volt, éjjel-nappal tűnődöm szavai felett s aztán olyan alázatosan s annyira lélekből beszél, hogy az ember alig tud vele ellenkezni. Mondjanak róla akármit, ez se nem rossz ember, se nem bolond. És ha a gondviseléstől van küldve: nagy dolgokat fog még cselekedni.

- Be akarta előttem bizonyítani, hogy a kis gyermekek megkeresztelése ellenére van az isteni tudománynak és hogy csak akkor szabad a felnőtt embereket megkeresztelni, ha hitvallásukat kijelentik s lélek szerint megvallják. Én nem akartam vele disputálni és csak mosolyogva hallgattam.

- Kikelt azután a szentségek ellen is. Én a többek között azt mondtam neki, hogy olyan keresztyének, a ki a bibliát úgy ismeri, hogyan lehet az utolsó kenet ellen beszélni, mely e nyomoruságos földi életből oly szépen viszi át a megterhelt lelkiismeretet a mennyei életbe?

Ő azt kérdezte tőlem, hogyan tudom én ezt a Krisztusnak tudományából megbizonyítani?

- E kérdésre föl tettem magamban: megállj nazarénus, majd mindjárt megpróbálom én a te bibliai tudományodat s a te hitednek vagy babonádnak vagy rajongásodnak őszinteségét!

II.

(Gasparich ítélete Hencsey fölött. - Hencsey istenre bizza a végső döntést.)

S így folytatja levelét a tüzes barát:

- Elkezdttem neki az utolsó kenet szentségét megmagyarázni. Figyelmeztettem, hogy szent Jakab apostol világosan mondja, hogy ha beteg köztetek valaki, hívassa magához az egyház véneit és ezek imádkozzanak fölötte, megkenvén őt olajjal az Urnak nevében. És a hitből származott imádság megtartja a beteget és fölsegéli őtet az Ur, - ha pedig bűnt cselekedett: megbocsáttatik neki.

- Hencsey rögtön felelni akart. Én nem engedtem. Mondtam neki, várja be a beszéd végét és szépen leültem s ő komoly képpel meghallgatott.

- Elmondtam, hogy ő is hiszi az örök életet, ő is hiszi a bűnbocsánatot, melyet nyer az igazi keresztyén az által, hogy Krisztus magát érettünk feláldozta. Ha tehát az apostol nem mondaná is: nem volna-e szükséges a haldoklót isten szolgájának meglátogatni, annak hamvadozó lelkét Krisztus tudományához még egyszer visszavezetni a midőn már vállairól kezd az életnek terhe lemaradni s előtte a másvilág kapuja kezd kinyillani, nem szükség-e neki az utolsó áldozat szentségét kiszolgáltatni s őt bűneitől megszabadítván, az örök élet ösvényére soha el nem veszendő szent utavalóval ellátni?

- Hát még mikor ezt az apostol is világosan parancsolja? Nem véték-e az utolsó kenet szentségében kételkedni s ennek büntisztító voltát eltagadni s ezzel a szerencsétlen beteg lelkeket a koporsó szélén az örök kétségbeesés örvényébe taszítani?

- Képzelheted, minő kíváncsi voltam, hogy mit felel ő mindezekre?

- Szép nyugodtan végignézett s azon kezdte beszédét, hogy ő nem tanít senkit és engem se akar tanítani, miután ez hiábavaló dolog. Mert a tanítás és a hitnek erőssége Istentől van és nem az emberektől.

- Hanem ő ezekről a dolgokról beszélgetni szokott azokkal, a kik ő néki lélek szerint való atyafiai és akként szokott beszélgetni, a mint neki és az ő atyafiainak lelkét megvilágosítja az Isten.

- Ő az ő atyafiainak azt mondja, hogy hit által él az igaz ember, a mint ezt Szent Pál apostol tanúsítja. A megigazulásra és a bűnöknek bocsánatára az Isten csak egy áldozatot rendelt, a mint Szent Pál apostol mondja.

- Hogy a miképen elvégzett dolog az emberek között, hogy egyszer meghaljanak, azután pedig létszen az örök ítélet: azonképen a Krisztus is egyszer megáldoztatván, hogy sokaknak bűneiket elvonná, másodsor a bűnért való áldozat nélkül megláttatik azoktól, a kik ő általa várják üdvösségüket.

- Nincs hát semmi szükség újabb áldozatra se a halálos ágyon, se akkor, mikor az emberek egészségesek, mert akin az az áldozat, hogy Krisztus érettünk halált szenvedett, nem segít, azon a papnak áldozata bizony még úgy se segít.

- Beszélte még sokat és Isten bocsássa meg, mondhatom, a mily gögösen néztem először e fiatal emberre, olyan figyelemmel hallgattam később. Utóbb egy kis könyvet vett elő, melyet azután nálam is hagyott, melyet ő irt. Ebből megmutatott és felolvasott egy darabot, mely így szól:

»Igaz, hogy úgy mondják, hogy a keresztség az eredendő bűnt törli el, de hát a keresztség után elkövetett bűnöket mi törli el?«

»Azt mondják: a bérmlás. De hát a bérmlás után fölvevett gonosz cselekedeteket mi törli el?«

»Azt mondják: a gyónás. De hát a gyónás után szabad akarat szerint való bűnöket mi törli el?«

»Utoljára oda jutnak, hogy a pénzért való miseszolgáltatás. A kinek pedig pénze nincsen, az bűnben marad, vagy annak messze el kell fáradni csodálatos képek látogatására.«

»A ki pedig innen megjön és újra bűnt követ el, annak az utolsó gyónás és a szent kenet használ.«

»Ime, ezért van a bűn elterjedve az emberi nemzet között, mivel egyik szentségről a másikra támaszkodik s halálos ágyáig a bűnt követi.«

»Pedig a halálos betegnek nem használ már, ha az egész patikát odaviszik is, mert neki meg kell halni.«

»Ugy azoknak, kik halálos ágyukig a bűnt követik, nem fog az utolsó gyónás Isten előtt mentségül szolgálni.«

Ezeket beszélte és olvasta én előttem Hencsey. Ezekből meg lehet itélni, hogy ki ez az ember. Én ugyan nem vagyok barátja annak, hogy műveletlen, tudatlan emberek a vallás felett sokat tanakodjanak, mert erre az ő lelkük nem elég erős és gyenge értelmük a legvilágosabb bibliai igazságot is félremagyarázza s az Apokalipszisben is mindennapi dolgokat fedez fel. De annyi bizonyos, hogy ha az ember el akarja felejteni azon egyháznak szervezetét, melyet 1800 esztendő épített és azon érdekeket, melyek az egyházhoz fűződnek és ha nem akarnak többek lenni, mint hívők és emberek: akkor e szegény fiatal embert és ennek tudományát s rendíthetlen hitét elkárhoztatnunk nem lehet!

Ime a tüzes barát levele.

E levélben nem szórul-szóra, de azért hiven idézi azt, a mit Hencsey a római egyház szentségeiről az ő könyvében a 30-ik és 31-ik lapokon irt.

Hogy a katolikus hitoktatásban fölnevekedett lakatos legény ezt a bírálatot se önmagától, se csupán a szentírás olvasása után meg nem alkothatta: bizonyosnak tartom. E hitvitán Fröhlich Henrik Sámuel elméjének nyomait látom. Ez Kalvin tanain nőtt fel Svájcban s a hitujítás korának hitvitató könyveit ismerhette. Ismerte is bizonynyal.

Gasparich e levelében sok más, kevésbé fontos jegyzés is van, melynek közlését fölöslegesnek tartom. A magyar olvasóközönség tulnyomó része talán azt is sokallja, a mit közöltem. De ezt úgy a tüzes barát, mint a szelid térítő gondolkozásának megismertetésére szükségesnek véltem.

Hogy a tüzes barát mikor és mennyiben lett nazarénussá: ez későbbi kérdés.

Annyi bizonyos, hogy az első találkozás őt nazarénussá nem tette. Ezt nemcsak épen most közölt levele bizonyítja; ez abból is kétségtelen, hogy ő még sok ideig, még öt-hat évig egyszerű szerzetes maradt s habár utóbb a hitszónoki működést megtiltották is neki, a zárdából s az egyház kebeléből nem lépett ki. Ha nazarénussá lett volna vagy akart volna lenni, minden esetre volt benne annyi elszántság, hogy a szerzetet azonnal sietett volna elhagyni. E nélkül a nazarénusok se vették volna fel gyülekezetükbe.

Abban is kételkedem, hogy ő később is valóban s egész lélekkel átment volna a nazarénusok felekezetébe, vagy hogy őt a felekezet alkalmasnak tartotta volna arra, hogy benne édes testvért lásson. Ha csatlakozott is hozzájuk: csak rövid időre.

De kétségtelen s történetünk folyamában adatokkal igazolom, hogy ő Hencseyvel, míg ez élt, folytonos összeköttetésben s bizalmas levelezésben állott. Sőt utódjaival is. Hencsey munkáját megbíráta, e munkára sokféle megjegyzést tett, ezeket Hencseyvel közölte s ő volt az, ki Hencseynek azt tanácsolta, hogy munkájának kinyomatását kísértse meg Németországban, ha erre ideje, módja és alkalma lesz.

Ugy látszik, Hencsey is nagyabecsülte Gasparich ismeretségét és barátságát.

Hencsey később levelezésbe bocsátkozott Fröhlichhel. Csak másodkézből, Kovács József és Denkel János útján, mert ő se latinul nem tudott, se németül. Németül utóbb tudott ugyan beszélni, de írni nem. Fröhlichhel is közölte a tüzes baráttal való érintkezését. Fröhlich komolyan intette, hogy pappal, baráttal bizalmas viszonyba ne bocsátkozzék, s az új hitvallás titkait ne közölje. De Hencsey még ez intés daczára is fentartotta a tüzes baráttal ismeretségét. Pedig Fröhlich szavait ugyan nagyabecsülte.

Ez ismeretség s a gyakori eszmecsere a tüzes barát lelkén is hagyott nyomokat. Másként nem is lehet. Ugy is tehernek találta már helyzetét és se vérével, se csapongó eszméivel, se a világ fölött kiképződött nézetével nem volt már összhangzásban szerzetesi élete. Szerepre vágyott, cselekvésre hajszolta ösztöne. A zárda szűk fala s a szószer szigorú korlátai nyomasztók voltak immár rá nézve.

Lelke a zajos világgal élt együtt. Képzelete le-leszállott már a vallásnak egéből, hol mérhetlen magasságban szerényen tündökölnék a hitnek csillagai s fölkereste a földet, hol füsttel és zsarátnokkal keverve szerte lobogtak a politikai szenvedélyek tűzhalmi. Erősebben kötötte le figyelmét a társadalmi érdekek forrongása, mint az a fenséges forradalom, melyet a Megváltónak bujdosó tanítványai az emberiség öntudatában egykor előidéztek. Harcot óhajtott már az ő nyugtalan szelleme, nem a kolostor nyugodalmát. Harcot, a melyben diadalt vivjon ki vagy hősiesen bukják el.

A végzet ekkor küldötte útjába Hencseyt.

Mit láthatott ő Hencseyben?

Ime egy vagyontalan fiatal bujdosó iparos legény. Álla alig pelyhedzik, tudása semmi, nem támaszkodik semmire, nincs szövetségese sehol, utja töretlen, a melyen halad; végső célja a láthatatlan messzeségben. És mégis előre tör, mégis az egyházak ezer éves alapjait akarja felforgatni. Semmivel mással, csak azzal a titkos hatalommal, mely lelkében él.

Azt írja egyik levelében Ságghynak.

- Nem megy ki fejemből ez a különös ifju ember. Nem bolond ez, nem őriöngő, nem is ördöngös. Hitére, vallására semmit se adok, elmulik az vele együtt, miként a szellő fuvalma. De micsoda erő van lelkében. Mekkora eltökélés! Ha ismernéd, velem együtt téged is elfogna a csoda.

Ime mit bámult ő Hencseyben.

Sokat eltanult tőle, úgy látszik. Nem a hitet, hanem annak mélységét. Nem a meggyőződést, hanem annak tisztaságát. Talán nem is az elszántságot, hanem annak rendithetetlenségét.

Ujra meg újra visszatért rá gondolataiban és leveleiben. Még akkor is, a mikor már Hencsey nem élt és csak halálos ágyáról küldött izenete rezgett lelkében.

Ideje azonban, hogy Hencseyhez visszatérjünk s kövessük őt térítő útján, mely utóbb a hazából kivezette, de többé oda vissza nem vezette.

Mihelyt Pestre ért: a tüzes barátal való találkozását rögtön tudatta hitsorsosaival. Azt a levelet, melyet Kovács Józsefhez irt, már közöltem. Egy másik levelében így nyilatkozik:

- A mi Urunk Istenünk végezése az, hogy felvilágosítsa a barát lelkét. Mi bennünk nincs se erő, se hatalom, hogy siettessük vagy késleltessük azt, a minek történni kell. Nekünk nagy lelki alázatossággal és békességes türéssel kell arra várakoznunk. Nem is nyugtalankodik az én elmém a fölött. Én mindent elmondottam neki, a mit Isten sugallott és a kezeiben hagytam könyvemet. Megigérte, hogy sorról-sorra elolvassa könyvemet és azután megírja rá a maga tudományát. Ha megírja: azt is tudatom veletek mindnyájan szerelmes atyámfiak!

A nazarénusok, Hencsey társai azonban semmi jót se vártak a baráttól. Lassanként elszaporodtak köztük azok, kik előbb kálvinisták voltak. Ők már az előtt is némi elfogultságot éreztek a barát iránt. Nem volt hozzá bizodalmmuk.

AZ UTOLSÓ ÚT ELŐTT.

I.

(Hencseyt aggodalom bántja. - Nem akarja, hogy öcscse az uj hitre térjen. - Hencsey Imre áttér. - Utazás Szegzárdrára és Lippára.)

Uj alak lép elénk történetünk folyamán. Az uj alak Hencsey Lajos testvéröcscse, Hencsey Imre. Csak Imrének fogjuk nevezni. Föntebe említettem már, hogy a mikor Hencsey az 1841-ik év végén s az 1842-ik év elején otthon volt szülőinél, Imre öcscse akkor vándoruton volt s legutóbb Szegeden volt műhelyben. Innen írta leveleit. Nem Lajos bátyjához, a kit alig avatott be terveibe, hanem Béla Józsefhez, Kertész Andráshoz s a Bámer testvérekhez. Béla érintette is Hencseyhez intézett egyik levelében, hogy Imre öcscsétől nagyon gyakran kap szép leveleket.

Hencsey nem akarta, hogy öcscse az uj hitre térjen. Vagy legalább nem akarta, hogy általa térjen arra. Szülőire gondolt.

Ő már annyira elmerült a vallás titkaiba s világjavító ábrándjaiba, hogy neki visszalépnie vagy csak megállapodnia is már lehetetlen volt. Tapasztalta már maga is, hogy a fennálló hatalmas egyház, mihelyt nyíltan megtudja működését, nem nézi el azt szeliden, sőt talán kemény akadályokat gördít útjába. Fröhlich nem egy levelét olvasta azok közül, melyeket Denkelhez intézett, s melyekben a legrettenetesebb üldözések s bántalmazások voltak leírva, melyeket a téritőnek a szabad helvét földön is az egyháztól és az államtól el kellett szenvednie. Magyarországon az állami hatalom ugyan még meg nem mozdult s ha megmozdulna is, a vármegyéktől nem igen lehetett félni, de az egyház férfiai itt is csaknem olyanok, mint másutt.

Ő borus sejtelemmel, bár nyugodt lélekkel nézett a jövő elé. Elszántsága ép oly mély volt, mint hite. Képzeteiben végig élte a legnagyobb szenvedések nyomorait s megbarátkozott a halálnak gyötrelmeivel. Jézusnak szenvedése s az apostolok üldöztetése mindig szeme előtt állott. Ugy érezte, minden hívő nagy léleknek ez az igazi sorsa.

Uj és váratlan nem lehetett volna előtte más, mint a derüs jövő s az akadálytalan életpálya. Tervétől, hogy a külföldre is ki fog menni, soha el nem állott egy perczre sem. Sőt ezt napról-napra sürgősebbnek vélte. E terv végrehajtását mindössze azért késlelteté, mert hitte, hogy erre utóbb szülőinek megegyezését is meg fogja nyerni.

Szülőinek sorsa, az ő elaggott atyjának s az ő hú, jó édes anyjának életük alkonya mélyen megindította szivét, valahányszor rájuk gondolt. Jó gyermek volt. S szomorúsága annyival nagyobb lön, mert tudta, hogy szülői ő rá nem támaszkodhatnak, ő a műhelyt otthon fenn nem tudja tartani, ő családi életet nem fog élni s az elerőtlenedett öregeket, a mikor kellene, gyámolítani soha se lesz képes. Rá magasabb hivatás vár. Elébe szentebb kötelességek vannak írva. S neki hivatásához hűtlennak lenni nem szabad, kötelességét rendíthetlennül teljesíteni életnek és halálnak kérdése.

De mégis lehetetlennek tartotta, hogy szülői, ha majd egykor a világ és önerejük elhagyja őket, gyermekeiknek ápolását végképen nélkülözzék. Ezért nem avatta ő be Imre öcscsét az uj hit titkaiba. Ezért nem óhajtotta, hogy ez is az uj hithez kösse életét s lelkének minden tevékenységét. Neki egyszerű emberként kell élni, az apai házat, gazdaságot és műhelyt fenn kell tartani s a szülőket aggságukban ápolni kell.

Ha azonban a gondviselés másként határozott: Hencsey a gondviselés útjait ketté nem vághatta.

Mikor a tüzes baráttól elvált s a következő napon Pestre ért, rögtön Nipp Annát, a jó öreg nénit kereste föl s az ő szives egyszerű vendégszeretetét vette igénybe, míg valahol munkába állhat. Nem volt állandó műhelye már hetek óta.

A mint a jó öreg asszony meglátta: csodálkozva nézett rá s kérdezé: vajjon Imre öcsce is visszatért-e vele? Hencsey bámulva felelte: mit jelent ez a kérdés, hova ment vagy hol van az ő öcsce? Hiszen ő úgy tudja, hogy most is Szegeden vagy ha Pesten is, de műhelyben van. Ekkor magyarázta meg Nipp Anna, hogy öcsce az új hitre tért s hogy kedden, márczius 22-én Pestről eltávozott. Mint mondotta: szüleihez.

- Ugy éreztem magam, - írja Hencsey e jelenetről - mint aki el akar ájulni. Ha én ezt tudtam volna, el nem jöttem volna onnan hazulról. Sőt annyira elszántam magam, hogy a nélkül, hogy nénénken kívül csak egy atyafit is láttam volna, sőt a nélkül, hogy csak le is ültem volna, azon fázva és fáradt testtel vissza akartam fordulni és csak akkor kezdtem egy kissé megenyhülni, a mikor néném azt mondá, hogy öcsém némi ruhákat hagyott ott s azt fogadá, hogy egy pár hét múlva visszajön.

- Azonban jött a Jóska - Béla Józsefet érti - és összeültünk nagy szeretettel beszélgetni. De csak tökéletes kedvem nem lehetett egész hétfőn délután öt óráig, a mikor a szent gyülekezetben mindenké kiengeszteltettek s a mikor azonnal urvacsorát is vettünk s a felséges Ur Isten kimondhatatlan örömet öntött mindnyájunk szívébe.

- Ti rólatok is magzatjaitokkal együtt és az én vér szerint való testvéremről is Isten előtt buzgón megemlékeztünk mind a német, mind a magyar imádságainkban, - ti is azért megemlékezzetek mirőlünk.

- Hidd el szerelmes atyámfia, hogy könnyebb lett volna szomorú lelkemnek, ha csak egy szóra is összejöhettem volna vele s szegény szülőink sorsát lelkére köthettem volna, de részben talán jobb is, hogy így történt, legalább nem mondhatja édes atyám, hogy én csábitottam el, hanem maga az Ur világosítá fel lelkét.

- Azt is hallottam, hogy egy bibliát is küldtek néked az atyafiak. Ird meg, ha megkaptad-e? - És kérlek, ha öcsémmel összejöhetsz, csak tanítsd minden jó dolgokra, majd utóbb bővebben fogok írni, mert most nem vagyok munkában.

- Addig ne jőjj el, míg újra nem irok.

- Ezzel köszöntenek az atyafiak és ama szent csokolással kívánnak illetni. Ama Budán lakó atyánkfiáról, kiről tudósítást kívántál, azt irhatom, hogy tökéletesen munkálkodik a Krisztus evangéliumának követésében az ő hites társával együtt. Ezen levelet is nála irom, vagyon már neki három magzatja.

- Irj te is minél előbb. Ird meg, mint van édes atyám és öcsém. Tudod, hogy ez az én lelkemnek öröme lesz. Maradok az Urban szerető atyádfia!

Csaknem fölösleges megjegyeznem, hogy e levelet Kovács Józsefhez írta Hencsey. Ama Budán lakó atyafi alatt Kropacsek Jánost érti, ki Denkellel együtt hozta be az új hitet Svájcából. Ez is szives vendégszeretettel látta Kovácsékat, mikor Pesten jártak. Talán azért is kérdezősködött utána Kovács.

Hencsey nem kapott rögtön műhelyt s nem állhatott hamarjában állandó munkába. Nem is maradt sokáig Pesten. Mire ide ért, leghivebb barátja, Béla József már fel volt készülve arra, hogy Fekete József és neje Bartha Borbálának meglátogatására Szegzárdra ki fog rándulni. Hencsey megragadta az alkalmat, ő is követte Bélát s együtt mentek az új hivekhez.

Utközben majdnem kettős szerencsétlenség is érte őket.

Egy este valamely csárdában szálltak meg, hogy az éjszakát ott töltsék el. Az idő is esős, hideg és zivataros volt s a napi fáradtság és esti imájuk elvégzése után alig várták, hogy nyugalomra hajthassák fejüket.

A csárdának nincs külön szobája, nincs kényelmes vendég ágya. Ha volna is, vándorló iparos legénynek nincs arra való pénze. Vagy egyik szobasarokban teszi le a földre batyuját, fejét arra hajtja, köpönyegével betakarózik s úgy alszik a földön. Vagy ül a padon, két kezét az ivó asztalra teszi a fejét arra hajtja s úgy alszik az urnak nevében. Nyáron, meleg és tiszta éjszakán át könnyű. Minden csárdának van valamelyes színe, csüre, félszere, akla s valami szalmája. Oda ki lehet feküdni s ott jól lehet aludni. Csillag néz rá a magasból, halk éjjeli szellőcske susog az alvó fülébe, melléje fekszik a házi eb is.

Most erős, szeles, hűvös, áprilisi napok jártak, az ivóban kellett maradni.

Azonban éjjeli tizenegy óra tájban futó betyárok vetődtek a csárdába s halállal és kirablással fenyegették a szegény utasokat.

Mije van a vándorló mesterlegénynek? Pénze nincs. Afféle ruhája sincs, a melynek a mezei betyár hasznát vehetné. Bicskája van, ha van. Csakhogy a betyárnak ennél is különb van. Az egész rémitgetésnek legfőljebb az a vége, hogy a két legény hozat, ha fizetni tud, a betyárok számára egy vagy két iczce bort.

Alig szabadult meg Hencsey és Béla nagy lelki gyötrelém közt a betyároktól s alig hajthatták újból fejüket álmra: hajnal felé rájuk rontott legényeivel Fejér vármegye egyik csendbiztosa s azon kezdte az ismerkedést, hogy kegyetlen káromkodás közben vasba verette őket. De sőt még utnak is indította Fejérvár felé.

Csak akkor kérdezte tőlük, hogy kicsodák, micsodák, mi a nevük, hová valók, mi járatban vannak. Alig tudták a jámborok a mérges komiszáriust meggyőzni arról, hogy ők vándorló mesterlegények és fejüket semmi rosszban nem törik.

- Azt is pedig hidd el édes atyámfia - jegyzi meg levelében Hencsey keserű humorral, - hogy a szegény embernek könnyebb megmenekülni a gonosztévők kezéből, mint a törvénynek kezéből.

Elvégre szerencsésen megszabadulva, április 11-én Szegzárdra értek s Fekete József házánál bőséges kárpótlást s a kiállott fáradtság és gyötrődések után nagy lelki enyhülést találtak. Napjaik és estéik folytonos tanítás, értekezés és bibliaolvasásban teltek el.

Mig Hencsey ott volt, kétszer tartottak isteni tiszteletet.

Igy ír házigazdájáról:

- Urunk Jézus evangyéliumának követésében, mely a bűnben levőknek titok, nekünk pedig világos, ez itt lakozó Fekete József atyánkfia az ő hitvesi társával együtt lelkesen foglalatoskodnak, mely dicsőséges indulatokért te is Isten előtt a te mindennapi imádságodban megemlékezzél.

Irja ezen kívül, hogy ő május 3-ikáig ott akar maradni, de akkor Pestre visszamegy, Béla József azonban Feketével és ennek nejevel május 14-én vagy 15-én jön Pestre, a mikorra Kovácsnak és nejeének is ott kellene lenni.

Ez összejövetel összeesik ama nagy gyülekezet évfordulójával, mely a mult 1841-ik év május 16-án tartatott s melyen oly sok hívőt vettek föl a szent keresztség útján az új felekezetbe. Ugy látszik, a mostani gyülekezést ennek emlékére tervezték.

Hencsey azonban még se maradt addig Szegzárdon, a meddig először gondolta. Már előbb nyert tudósítást Kertész Andrástól, hogy Lippán már többen vannak, kik az új tudomány befogadására hajlandók volnának s hogy ott olyan ember, ki az istentől nagyobb tehetséggel van megáldva, mint ő s kiváltképen Hencsey, nagy sikerrel munkálkodhatnék az urnak kertjében. Fölkerekedett tehát Hencsey s ápril 17-én elbucszott szives házigazdájától s egyenesen Lippára ment, hol Kertésznél néhány napot töltött s még május közepére jókor visszajöhetett Pestre.

Mínő eredménye volt itt Hencsey működésének, hányat és kiket sikerült neki megtéríteni, erről biztos tudomásom nincs. Hencsey jegyzetei erről nincsenek birtokban, Kertész levelei pedig kellő felvilágosítást nem nyújtanak.

Kertész András egyébként, mint leveleiből következtetem, mind az írásban gyakorlatlan, mind a fogalmazásban nagyon gyöngye s általában egyszerű és lassu észjárású volt. De Lippán mégis voltak már az új hitnek követői. Kertész két levelében is bizonyítja ezt.

A májusi nagy gyülekezet után nagy lelki harcban állott Hencsey önmagával. Fiúi szeretete összeütközött hittérítő szerepével. Választania kellett a fiúi szeretet s magas hivatásának érzete között. Vagy apját kellett elhagynia vagy a hittanító buzgalomról le kellett mondania. Eddig is meg volt már az összeütközés, de most már a válságnak kellett bekövetkezni.

II.

(Az öreg Hencsey zsémbeskedik fiaival. - Haza parancsolja őket. - Hencsey tusakodik lelkében. - Utolsó istentisztelete a hazában. - Még egyszer hazamegy.)

Az öreg Hencsey, a mint Imre fia márczius végén hazament, rögtön megtudta, hogy ez a fia is átlépett az új felekezetbe. Azt is megtudta Imrétől, hogy Lajos egész életét a térítés munkájának fogja szentelni s hogy követőit Fröhlichhel s a külföldi nazarénusokkal még szorosabb összekötetésbe hozza, szándéka a külföldre s különösen Svájcba kimenni.

Mind e hír nehezen esett az öregnek.

Szomorodott szívvvel nézett végig műhelyén, szerszámain és kisdéd gazdaságán és sehogy se barátkozott meg azzal a gondolattal, hogy az ő háza az ő fiaitól elhagyatva maradjon s az ő nevét és nevének emlékét az ő messze bujdosó fiai a szülőföldön fönn ne tartsák. Lajos fiához már kevésbé bizott s nem ok nélkül félt attól is, hogy Imre fia is bátyjának nyomdokait fogja követni. Igaz, hogy volt még egy fia, de vajjon ki állhat arról jól, hogy ha ő szeméit be fogja hunyni, ez is nem veszi-e nyakába a világot, mint testvérjei?

Az öreg Kovács sehogy se tudta megérteni fiainak rajongását.

Mit bajlódnak azok vallással, szentirással, hittérítéssel? Ki bizta ő rájuk, hogy az emberek mennybéli üdvösségén törjék a fejüket? Nem az ő dolguk az, hanem a papoké, barátoké. A kit a pap se üdvözít: hogyan üdvözíthetné azt kovácslegény? Nem a patkót és kalapácsot rendelte isten üdvösség eszközének.

Nehéz feje volt az öreg kovácsnak.

Azt se akarta felfogni: mit keres magyar ember külső országokban? Nem kucséber, nem drótos tót, nem mágnás, nem kengyelfutó a magyar ember. Hogy lehet ennek elhagyni a szülőföldet, az apai hajlékot s az erőtlenszülőket? Nem illik ez szegény ember fiához. Szegény embernek kenyér után kell látni, nem pedig csavarogni. Tegyük ezt azok, a kik a tisztességes kenyeret nem találják meg otthon.

S aztán arra gondolt, miért nem házasodnak fiai. Körülnézett a falubeli lányok közt. S jól összehordta s lezáfolta az egész falu férjhez menő leányait, mivelhogy nem találkozik köztük egy is, ki az ő fiait itthon tartaná. Micsoda leányok ezek? Mire várnak, kire várnak? Az ő fiai csak elég szemre való legények. Hát nincs már a szent-péter-uri leányoknak édes szavuk, csillagos szemük, vonzó mosolygásuk?

Folyton zsémbelt, örökké zsörtölődött ama fiatalság fölött, mely csak imádkozik, zsoltárokat énekel s a parasztnak az isten ígését magyarázza a helyett, hogy a dolga után látna s lányok után áhítoznék. Micsoda világ ez! Tisztos öregséget ért, de soha ilyen ostobaságot ő nem látott. Hogy fiai, kivált Lajos, már csak testtel jártak a földön, de vágyaik és ábrándjaik messze túl a csillagok fölött keresték az üdvöt: ezt az öreg Kovács agya semmiképen fel nem foghatta.

El is határozta, hogy most már erősen nyul a dologhoz s rendet csinál gyermekei között.

Először is azon kezdte, hogy Imre fiát nem eresztette vissza Pestre.

- Itthon maradsz kölyök, nálunk is találsz itthon elég munkát.

Hiába mondta ez, hogy neki áprilban Pesten kell lenni, ruhája is ott van és szentül meg is ígerte a jó öreg nénének, Nipp Annának. Azt nyerte vele, hogy apja összeremtette vele együtt a jó lelkű özvegyet is. Mit keveredik ez a vén asszony az ő dolgába s az ő fiainak ügyeibe? Az kellene még, hogy ne ő parancsoljon gyermekeinek, hanem az a Nipp Anna vagy kicsoda. Ő is csak tiszteli az öreg asszonyokat, nem is kíván nekik semmi rosszat, hiszen minden asszonnak meg kell előbb-utóbb öregedni, de már azt ő még se nézi el, hogy vén asszonyok kormányozzák a világot. Imádkozzanak, szőjjenek, fonjanak, aludjanak, áldja meg őket az isten, de az ő fiait ő tőle el ne csábitgassák.

Imrének hallgatni és engedelmeskedni kellett.

Ez azonban az öreg kovácsnak nem volt elég. Rögtön irt Lajos fiának is, hogy menjen haza, álljon a műhelybe s hasztalan dolgokon fejét ne törje. S mivel hogy Lajos nem ment haza hamarjában, egyik levelet a másik után küldözgette hozzá s egyik levele parancsolóbb volt, mint a másik. Bármily erős volt is Lajosnak elhatározása: lelkének szelidsége s gyermeki szeretete mégis erős harcot vívtak kebelében a hite iránt való kötelesség parancsaival.

Azt írja május 23-án kelt levelében:

- Tudodra adtam, édes atyámfia, hogy az én atyám irt nekem most is levelet, és oly tüzeset, mely az én lelkemet keserüségre indította. Azt kívánja, hogy hazamenjek. De ti jól tudjátok, édes atyámfia, mily nehéz volt nekem az otthon való létel, hogy egészen mintegy bezárva voltam az igazságnak követésében és hogy néktek is hányszor mondtam, hogy már csak az isten egyszer kiszabadítana helyzetemből. - Ime most kiszabadultam s hogy menjek ismét oly hirtelen vissza azon sinlődésre? Itt legalább, ha másokat nem serkenthetek is, de magamat serkenthetem és emlékezzetek csak vissza édes atyámfia, hogy miként el voltam én már odahaza gyengülve.

Az elgyengülés alatt nem testi, egészségbeli elgyengülést ért. Hanem azt, hogy Szent-Péter-Urban a napi munka bevégezése után nem volt senkije, nem volt hitbeli atyafia, a kivel együtt az alkonytak vagy estnek idején együtt imádkozhatott volna, együtt elmélkedhetett volna a szentírás igazságai fölött. E miatt lelkileg volt elbágyadva.

Panaszkodik ezen kívül e levélben, hogy Pesten nem kap munkát s e miatt is, de még azért is, mert apjának levelei Pesten mindig keserítik, elhatározta, hogy Bécsbe fog menni s Béla József is vele menend. De mivel pénze nincs s a mi lett volna is, szegzárdi, lippai s egyéb útjában elfogyott, Kovács Józseftől kér kölcsön.

- Azt tudod édes atyámfia - írja, - hogy most mindenemtől meg vagyok fosztódva és nincsen semmim, mint a Jézus Krisztusban való reménységem, azért ha cselekedheted, cselekedd meg s ha segíthetsz, segíts meg Isten után néhány forinttal, hogy legalább utravalónk legyen. Nem kívánom tőled örökösen; ha Isten engedi, vissza fogom adni, de több hasznodra válik, ha vissza nem adhatom.

Az összeg, melyet kért, öt pengő forint volt, a mai pénz szerint tíz korona és ötven fillér. Mind az összeg nagysága, mind a kérelem módja élénk világot derít a kis felekezet tagjainak egymásközt való hitelviszonyaira.

Hencsey azonban még sem ment ekkor egyenesen Bécsbe.

Még egy levelet kapott apjától s erre elhatározta, hogy apját ki fogja engesztelni s ha lehet, nagy terve iránt megnyugtatta. Oly messze útra még sem akart akként megindulni, hogy őt útjában az apai átok vagy csak a szülőknek megtört szive is kísérje. Még egyszer látnia kellett szülőföldjét, még egyszer meg kellett ölelni a jó apát és anyát, mielőtt tőlük, mielőtt honától örökre elbucszott volna.

- Mást nem tehettem volna, - írja május végén. - A nagy lelki tusakodás már majdnem elvette erőmet. Atyám minden áron azt akarta, hogy hazamenjek s én az én dicsőséges teremtőm intését láttam, hogy még előbb, mint messze útra elindulnék, atyámat meglátogassam. Azt is pedig elgondoltam, hogy míg kisdéd csecsemők voltunk, addig a mi testünk ápolásánál és életünk fentartásánál a mi vér szerint való szülőink pótolták az isteni gondviselést. És az én lelkem arra s hajtott engem, hogy erről háladatos szívvel megemlékezzem és eleget tegyek atyám kívánságának.

Közölte hazanéző szándékát Béla Józseffel is. A két jóbarát könnyen megértette egymást. Megállapodtak abban, hogy mihelyt a viszonyok engedik: rögtön Bécsbe indulnak és erről levélben értesítik egymást. Addig Hencsey hazamegy, Béla pedig Liptóvármegyében rokonai közt néz körül s ott erősíti meg azokat, kik már az új hitnek ismerősei voltak és szerez ezen kívül, a mennyire lehetséges, új hiveket.

Május utolsó napján tartottak Nipp Anna lakásán egy szent gyülekezetet, a hol mindazok, kik ismerték és szerették már egymást, együtt voltak. Éneklés és ima után Hencsey tartott egy szép tanítást, alapul vevén ama szomorú szavakat, melyeket Pál apostol Timotheushoz intézett s melyek második levelének negyedik részében vannak megírva.

- Prédikáljad az igét, rajta légy mind alkalmas, mind alkalmatlan időben; feddődjél, dorgálódjál, intsed a hallgatókat minden szelidséggel és tanítással.

- Mert léssen oly idő, melyben az igaz tudományt el nem szenvedik; hanem az ő tulajdon kívánságuk szerint maguknak gyűjtenek tanítókat, mivelhogy az ő füleik viszketnek.

- És az igazságtól az ő füleiket elfordítják, fordulnak pedig hiába való beszédeknek hallgatására.

- De te vigyázz mindekben; szenvedj; az evangelistának munkáját cselekedjed; a te szolgálatodat bizonyosképen megbizonyítsad.

Ezek Timotheushoz, az efézusi fiatal püspökhöz intézett tanítások és oktatások. S ezeket közeli halálának sejtelmével szenteli meg a nagy apostol e szavakban:

- Mert én immár megáldoztatom és az én halálomnak ideje közel vagyok.

Akkor vitték a nagy apostolt a kegyetlen Nero császár elé másodszor, mikor e levelét megírta. E szavak sok egyházi szent beszéd alapigéjét képezik hazánkban. Az öreg lelkészek, ha halálukat érzik vagy nyugalomba vonulnak s hűveiktől elbucsuznak: gyakran használják e szavakat.

Ez volt alapigéje Hencsey szent beszédének is. Olyan szomorú szó ez: Az én halálomnak ideje közel vagyok. Öregtől is szomorú, hát még fiataltól.

Midőn hazájának földén utolsó szent gyülekezetét tartotta Hencsey: végig borongott lelkén a sejtelen, hogy ő sem e földet, sem azokat, kik e földön az ő lelkének társai, többé nem fogja látni soha. Talán azért választotta a nagy apostolnak eme bölcs és bánatos szavait. Talán érezte, hogy ő most örökre bucsuzik. Talán azt is érezte, hogy távozásával megbomlik a szent gyülekezetnek eddig oly szépen virágzott lelki egyetértése.

Fehér kendővel leterített kis asztal mellett állott. Előtte a szent könyv, arra tette imára kulcsolt kezét s mikor az utolsó igét felolvasta: szavait elfojtotta zokogása. Ott voltak a gyülekezetben az asztal körül Béla József, Nipp Anna, Magyar Ferencz és Magyar Francziska, Halna János, a két Bámer testvér, Kropacsek János nejevel, Denkel János és Terézia nővére, Klein és mások is többen. Hencsey szavai mindenki szeméből kisajtolák a könyvet. A zokogás hangjai betölték a kis homályos szobának üregét. A gyülekezet tagjai sirva borultak egymásra s némán rebegték el az imát, mely az urvacsorát előzte meg.

Minő különös jelleme a keresztyén vallásnak a szomorúság! Érzékeny lelkű emberek hányszor fakadnak könnyre az isteni tisztelet alatt. Valami bánatos komorság vonul végig az újszövetségi szentírás összes könyvein. Mintha csakugyan siralom völgye volna a földi élet a boldogság nem volna másutt csak a túlvilágon. A keresztyénségnek még szentegyházai is homálylyal és árnyékkal teljesekek. Pedig a hellen és római istentiszteletek csapongó örvendezéssel teljes szertartásokat is ismertek. A magyar ősvallásnak is voltak áldomásai. A keresztyén egyház nagy szervezői az első századokban nagy tévedéseket követtek el. Jézus tanaiból más is következik, nemcsak a szent bánat és kegyes szomorúság.

Az első keresztyének is kis emberek és szegény emberek voltak. Illett hozzájuk a komolyság és a könyező szeretet. Kis emberek és szegény emberek a nazarénusok is. Igazi példák erre Hencsey és társai is.

A vallásnak mennyei szelid vidámsága csak akkor tért vissza szíveikbe, midőn az Urnak szent vacsoráját kenyérben és borban magukhoz vették. A megváltó önfeláldozásának emlékezete, az üdvözülés boldog reménysége szelid mosolylyal vonta be az előbb még siró arcok vonásait. Ama »szent csók«, mely egyetlen családdá olvasztá össze a kis felekezetet, volt az utolsó cselekmény, melylyel az isteni tiszteletet bezárták s melylyel társaitól Hencsey örökre elbucsuzott.

Az isteni tisztelet befejezése után a férfiak közül többen ott maradtak s késő éjszakáig együtt beszélgettek.

III.

*(Mit felel a tüzes barát Hencsey hitvalló könyvére? -
Hencsey megy a maga útján. - Készülődés az utolsó utra.)*

A következő napon, június 1-én Hencsey utnak indult s utoljára tette meg az utat, mely Pestről Szent-Péter-Urba vezetett.

Szinte csodálatos, talán hihetetlen is, hogy Hencsey pénz nélkül oly hosszú utazásra oly gyakran vállalkozott. Pesttől az ő szülőföldje több mint kétszáz kilométer távolság. A vasut korában most pénzes embernek az út könnyűség, három-négy órai időtöltés, de hajdan és pénztelen embernek három-négy napi erős gyaloglás.

De az ifjuban mély meggyőződések s szilárd elhatározások lángoltak. Unalmassá se válhatott semmi útja, minthogy lelke nagy gondolatokkal s erős érzésekkel volt tele. Segítséget is kapott az útban rendszerint. Pest és Fehérvár közt élénk volt a kocsiközlekedés. A magyar paraszt ember, ha kocsija könnyű teherrel volt, szívesen felvette kocsijára a fáradt utast s nem kért s nem fogadott el érte fizetést, legföljebb valamely útszéli csárdában egy iczce bort, melynek ára akkor 10, vagy legföljebb 12 fillér volt.

Ez utjában Hencsey fölkereste még egyszer a tüzes barátot s kérte tőle vissza a kéziratot, melyet bírálat vagy legalább áttekintés végett nála hagyott. De Gasparich most még nem akarta örömet visszaadni a kéziratot. Azt mondta, még nem ért rá kedve szerint áttanulmányozni s különben is több megjegyzése lesz, melyeket levélben közöl majd Hencseyvel. Hencsey könnyű szerrel nyugodott meg a feleletben. A kézirat megvolt már külön két példányban is. Az egyik Kovács Józsefnél Nemesfaluban, a másik Bámer Ferencznél Pesten.

Alig volt otthon Hencsey egy hétig, a tüzes barát levele már eljutott hozzá.

E levél június 10-én kelt és sok tekintetben rendkívül érdekes eszméket tartalmazott. E levél különös világot vet arra a felfogásra, melyet a tüzes barát önmagában az új felekezeti iránt táplált és talán ama messzeható tervekre is, melyeket az alakuló új felekezethez kötött.

Lényegtelen részeinek elhagyásával a levél következőleg hangzik:

- Édes fiam, - írja Gasparich, - a te tudományodban és azok tudományában, a kik veled egy véleményben vannak, két nagy fogyatkozást veszek észre, melyet ha meg nem igazítasz, te ugyan önnön lelki boldogságodat megszerezheted, de arra nem számíthatsz, hogy az emberiség nagy része a te hiteddel higgye s a te vallásoddal vallja az istent és annak mindenható erejét. És ha e fogyatkozások fentartatnak: hited csak addig él, míg te és ismerőseid élnek, de tovább nem.

- Te édes fiam, a vallás titkait csak annyiban akarod megismerni, a mennyire azokat a gyarló emberi elme felfoghatja. Pedig elgondolhatnád, hogy az emberi lélekben is vannak oly tulajdonságok és tünemények, a melyeknek nyitjára és földerítésére talán soha el nem juthatunk. Hát még az isteni létezésben, hogy ne volnának?

- És a szentírás szavainak és tételeinek megértésére és megmagyarázására is erőtlenség a mi elménk, mert azok az isteni kijelentésnek kifolyásai; - tehát azokat csak az értheti igaz jelentőségükben, kinek lelkére az isteni kijelentés épen úgy kitöltetett, mint az apostolok és evangyelisták lelkére, a kik ezeket nekünk megírták és hátrahagyták.

- Ha pedig te azt gondolod, hogy te istennek e célra való kiválasztottja vagy - de hátha más is azt gondolja és utoljára mindenki úgy vélekedik és mindenki másként magyarázza a szentírásnak szavait: ki tesz akkor a nyavalyás emberek között igazságot? Olyan keresztyén felekezet pedig, melynek minden hívő lelke másként hisz és vélekedik, sokáig fenn nem állhat.

- Azon kívül gondold meg édes fiam, hogy a közönséges anyaszentegyház nemcsak hitből és kegyes életből áll, hanem a hívőknek egymáshoz való keresztyéni viszonyából is. A hol pedig sok hívőnek mind a földi életben, mind a más világra való készülődésben egymás mellett békekedésben és egyetértésben kell lenni, ott kell lenni előljáróknak. És az előljárók kezében kell lenni törvénynek és hatalomnak, melylyel a gyöngeséget istápolhassák és az egyenetlenséget eltávoztassák. Ki parancsol ti nektek? Ki uralkodik ti köztetek? És ki hirdeti ti előttetek istennek ígését? Hol van az a kapocs, mely nálatok az ország egyik részét a másikkal s egyik világi birodalmat a másikkal összekösse?

- Azt mondtad nekem, a gyülekezetekben mindig találkozik valaki, ki istentől az ő lelkében világosságot nyer. De hátha nem találkozik? Hátha az isten egyet se tart méltónak arra, hogy felvilágosítsa: mire való akkor a gyülekezet?

- Az igaz édes fiam, hogy a világnak rendje már megbomlott és hogy az anyaszentegyház se képes már se önmagán, se a világon, se a lelkeken uralkodni. De ne felejtse el, hogy mind e világnak, mind az egyháznak kezében nagy hatalom van és míg ez le nem győzetik, addig a veszedelmeket elhárítani nem lehetséges.

- A hatalmat pedig csak hatalommal lehet legyőzni. Te pedig rosszul vélekedel, ha azt hiszed, hogy a hatalmat a sokasággal megnyerheted; mert nem a sokaságban van az erő, hanem a sokaság egyetértésében, és az egyetértéshez nem elég csak a hitnek mélysége, hanem ahhoz szükséges az is, hogy legyen a sokaságnak törvénye, mely uralkodjék és előljárója, a ki parancsoljon.

- Én, édes fiam, ekként vélekedem és bármennyit gyötrődtem is, semmi hasznát sem látom se te rád, se az én lelki céljaimra nézve annak, hogy én is köztetek legyek, ha még egy lépéssel előbbre menni nem akartok.

Ekként hangzanak a tüzes barát sorai.

E sorok világosan mutatják, hogy a barát meglehetősen gyakorlati felfogást tanusított az új felekezet életének megbírálásában. Részint a történelmi egyház hitelvi alapjából, részint a célszerűség emberi bölcsességéből indult ki bírálata. Ily felfogással se Jézus az emberiséget, se Mohamed a sémi és turáni fajokat nem vitte volna át új hit világába. A hitnek erősebbnek kell lenni az emberi bölcseségnél. Más az egyik, mint a másik.

Soraiból nem tűnik ki világosan, mit értett e szavak alatt: »az én lelki céljaim« s mit értett az alatt, hogy Hencsey még egy lépéssel menjen előbbre.

Valószínűleg azt, hogy Hencsey ne maradjon meg a hitnek és vallásnak érzelmi körében, hanem törekedjék egyházat is szervezni s annak minden szükséges és célszerű intézményét megalkotni. Sok elégedetlenség volt már a tüzes barátban. Álmodozhatott ő arról is, minő megbecsülhetetlen hatalmi eszköz lenne egy vallásos alapon támadó s az alsó néposztályok tömegeit felölöző titkos vagy nyílt egyházi szövetség a romladozó társadalom összedöntésére s a romok tetején új világnak megteremtésére. Ki lehetne e szövetségnek igazi lelke, ha nem ő? Ki más lehetne ennek vezére, főpapja, dicsősége, ha nem épen ő? A tüzes barát későbbi élete s halála bizonyítja, hogy lelke terhes volt a nagyra törekvéssel. Nem önzésből, hanem vele született nemes szenvedélyből.

Bármiként gondolkodott azonban a tüzes barát, annyi bizonyos, hogy ekkor még eszméi rendezetlen tünődést, törekvései alaktalan vágyakat képeztek és soraiból ép úgy kitűnik a történelmi, egyházuralmi és merev hitelvi álláspont védelme, mint a mélyreható egyházi és társadalmi forradalom általános elmélete.

Hencsey felelete Gasparich levelére nem jutott birtokomba.

Hencsey a maga álláspontján e levélre könnyen felelhetett s az a tény, hogy ő útjából csak egy kissé is félre nem tért, mutatja, hogy a tüzes barát érvei rá semmi hatást nem gyakoroltak. Nem is gyakorolhattak.

Az ő eszménye nem a hatalom volt, hanem a hit és kegyes élet ösvényén való üdvözülés s ő az egyházat és társadalmat nem romba dönteni, hanem javítani akarta - talán öntudatlanul és igénytelen tehetséggel, de minden esetre szent igyekezettel.

Talán nem is felelt Gasparich levelére. E levélnek hátán Hencsey kezeirásával egy kis jegyzet áll e négy szóból: 89-ik zsoltár 35-ik vers. Ki a szentírásban ez idézetnek utána néz, e szavakat találja meg:

- Nem rontom meg az én szövetségemet és a mi kijött az én számból, el nem változtatom.

Nagy elszántságot, de nagy lelki nyugalmat is jelentenek Dávid királynak e szavai. Hencseynek méltán juthattak ezek eszébe. Ha felelt a tüzes barátának, feleletében ott lehetett ez a kijelentés.

Hencsey gyöngéd figyelemmel s lehető kimérettel adta apjának tudtára azt az elhatározását, hogy külföldre akar menni s a külföldön levő hitrokonokat meg akarja látogatni. Megmutatta s megmagyarázta az öregnek Fröhlich egyik levelét, melyet Denkelhez intézett s melyben nagy szivességgel hívja ki őt magához. Imre fia miatt se legyen apjának aggodalma. Igaz, hogy belépett az új felekezetbe, de keresztségre még nem bocsátották s ha megkeresztelik is, külföldre nem fog menni s közel marad az apai házhoz. Legfőljebb még vándorolni fog rövid ideig. S aztán végkép elbujdosni ő se akar. Hazáját és hitfeleit ő se akarja örökre elhagyni. Az ő lelke őt is visszavonja. Más iparos legény is elmegy külföldre. Sokkal messzebbre is elmennek, mint Svájc. Elmennek Párisba, Londonba, néha még a tengeren túl levő világba is s mégis visszajönnek. Ő is visszajön minél előbb, de a jövő tavaszra minden esetre. A jó isten oltotta ezt a vágyat szívébe. Ő parancsol, senki más. A mit a jó isten elvégez: abban apjának is kész szívvvel meg kell nyugodni.

Közbejött Kovács József is, a ki gyakran átlátogatott Hencseyhez. Ezen kívül Lajos egyik vasárnapra áthivatta Nemes-Káptalan-Tóthiban lakó bátyját is s ez is le törekedett az öreget ellenzéséről beszélni. Végre sikerült is. Az öreg kovács megjuhászodott s utóbb jó szívvvel beleegyezett Lajos fia távozásába, sőt még azt sem ellenezte, hogy Imre fia is elkísérje bátyját Bécsig.

Volt az öreg Hencseynének Szent-Péter-Urban egy távoli rokona s annak egy csinos férjhez menő lánya. Hencsey csak Julinak nevezi levelében. Saját szíve sugallotta-e neki, vagy az apa biztatta föl: ez a lányka is marasztotta Hencseyt. Édes szóval, könyező szemmel s talán nem is csupán rokoni szeretettel marasztotta.

Hencsey így emlékszik e jelenetről:

- Azt is mondotta pedig az én szeretett hugom, hogy hátha az isten úgy rendelte, hogy együtt éljünk, együtt haljunk, elmegyek-e mégis messze földre? Megnyugtattam, a mint erőmtől telt. Megmondottam neki, hogy az ő szerelme hervadó, az én lelkem pedig hervadhatatlan szerelemmel van tele az én Ur Jézus Krisztusom iránt, nyugodjék meg ő is abban, a mi elvégeztetett. Haza vezérel engem még az Isten.

A női lélek gyöngéd vonzalma se indította meg.

A mint apja beleegyezését megnyerte: rögtön irt Béla Józsefnek, ki akkor, mint már említettem, Liptó vármegyében Király-Lehotán volt rokonainál. Tudósította arról, hogy a külföldi útnak most már semmi akadályja nincs s hogy ő június végén már Bécsben lesz a szállón vagy valamely műhelyben.

Az útrakészülés néhány napot vett igénybe. Meglátogatta Kovácsékat, meglátogatta a keszthelyi ismerősöket és hiveket és mindazokat, kik Keszthely körül a hegyek közt elszórtan tanyáztak és hozzá ragaszkodtak.

Bármily örömmel gondolt arra, a mikor ő Fröhlichhel, Debrunerrel, Kochhal, a levelekből már jól ismert Svájci testvérekkel fog személyesen találkozni, mégis minél inkább közeledett az elválás napja, annál nagyobb szomorúság lepte meg lelkét. Mintha előre érezte volna az örökre való elválásnak sejtelméit.

Borus kedélylyel bucsuzott el kisdéd szülőházának tájától, gyermekkorának édes emlékeitől, sőt az emlékek oly élénken tolultak lelke elé, hogy egy szép somfabokrot, mely a falu mellett egy domb oldalában virult, kétszer is meglátogatott.

- Mikor kis gyerek voltam, sokat heverészttem ennek árnyékában. Alig tudtam tőle elválni.

Igy ir.

Könnyezve bucsuzott el a helybeli plébánostól. Jegyzetemből úgy látom: Baranyay volt a neve. Még Páhokra is átment s még az ottani új papnak is elmondta, hogy az Isten áldja meg.

Június 22-re szerdai napra lett az indulás elhatározva s ő e napon Imre öcsésével meg is indult. Korán hajnalban indultak el Zala-Egerszeg felé s a fölkelő nap már a rádi határban érte őket.

Az előző napon nem ment át Kovácsékhoz. Valami akadály jött közbe, vagy talán édes anyja nem engedte, hogy az utolsó napon is távol legyen. De azt még se mulasztotta el, hogy levélben ne vegyen tőlük bucsut utoljára.

IV.

*(Hencsey levélben bucsuzik Kovácséktól. - Bécsbe ér és műhelybe áll. -
Bámer levele. - A lánczhid alapkövének letétele.)*

Levele jun. 21-én kelt Szent-Péter-Urban és így szól:

- Kedves atyámfia, tudodra kívánom adni, hogy az én kívánságom annyira beteljesedik, hogy szívem hálaadásra gerjed isten előtt. Hozzad ma át nem mehettél és nem is mehetek; ezt eléggé fájlalom, de tudja az isten, hogy én titeket szeretlek. Nem kell nektek elszomorodni, sőt inkább az istennek kötelesek vagytok ti is hálát adni.

- Örüljétek a ti szivetekben, hogy az isten utat nyitott nekem ama messze földön lakó atyafiáknak meglátogatására s kérlek inkább, hogy valamint én érettetek imádságomban naponként isten előtt megjelenek, úgy ti se felejtkezzetek el érettem imádkozni, hogy legyen az én utam szerencsés, mely ha isten segítségével végbe mehet és egészségesen hozzátok visszatérhettek, hiszem, hogy az Ur Jézus Krisztus által ez nektek örömtökre válik.

- Csak arra intlek benneteket, hogy jól vigyázzatok s a hitben, melyet Isten szivetekben feltámasztott, megmaradjatok s azon hit is benneteket megmaradjon. Az Ur Jézus evangéliumának követésétől semmiféle nyomorúságban és szenvedésekben el ne álljatok. Ez legyen élteteknek utolsó órájáig a ti zászlótok, mely zászló, mondom nektek, bevezet az Isten országába.

- Kis gyermekeidet pedig, a mint mondtam, el ne hanyagold, hanem tanítsd őket szorgalmasan, hogy ne nőjjenek föl bután, hanem Isten-félelemmel, mely a bölcseségnek kufjeje. Ezek után maradok az Ur Jézus Krisztusban atyátokfia.

Ki az idegentől e szavakkal vált el, minő megható lehetett annak bucsuja az öreg jó szülőktől. Az a bucsu, mely köztük az utolsó találkozás volt.

Utazásuk gyalogszerrel történt, a hogy illett s a hogy szokásos volt. Batyujokat is maguk hurczolták.

Pénze meglehetősen volt, már tudniillik az ő szerény igényeihez s szokott pénzviszonyaihoz képest. Kovácstól öt forintot, Ferencz bátyjától három forintot s anyjától is néhány forintot kapott az akkor divatozó ezüst huszasokban. Imre öcsce is el volt látva eléggé.

Utazásuk öt napig tartott s június 27-én szerencsésen Bécsbe érkeztek, hol a szállón azonnal bejegyeztették magukat. Julius elsejére már mind a kettőnek volt műhelye, a hol munkába állhatott.

Béla József csak július 4-én ért Bécsbe. Ő Liptóvármegyéből jött, utjába esett Pozsony, ott Likhardust és Rajkit fölkereste s velük eltöltött egy napot. Valószínű, hogy Iház Gyurihoz is átrándult, ki akkor Sopronban tartózkodott. Erre is kellett két-három nap.

Első levele Bécsből így szól Kovácsékhoz.

- Örvendek szivemben és hálát adok az istennek, hogy megengedte érnem azt az órát, melyben tudósíthatlak titeket, hol és mikéntlétünkről. - Midőn ide ért József atyánkfia, - Béla Józsefet érti, - elébe terjesztetem a ti hozzánk való szerelmeiteket és a ti bőséges alamizsnálkodástokat. Hálákat adott az Istennek, hogy a ti sziveteiket azon jóságos cselekedetekre gerjesztette, melyekhez hasonlókat olvasunk a szentírásban a régi atyafiakról. Erre tovább is ébresztelek benneteket, hogy nem épen a mi számunkra, hanem az isten mindenféle szegényeinek számára, kik oltár gyanánt állanak mi előttünk, a ti istentől nyert vagyontokból alamizsnálkodjatok, hogy az isten áldása viszont ti rajtatok is bőségesen uralkodjék. - Mi, ha isten engedi, a mint mondtam és a mint hí az én lelkem, ki fogunk menni a Helvecziabeli atyafiakhoz, a mint csak költséget tudunk munkánk által szerezni.

- Utra való kis pénzünkből se költöttünk sokat, a melyet magunkkal hoztunk. Isten megsegített.

Igaz, hogy alig került egy forintjukba az öt napig tartó bécsi út. Ennivalót legalább is öt-hat napra valót vittek magukkal. A szülői ház s a jó anya el nem engedte volna a kenyeret, kalácsot, sódart, füstölt szalonnát és sós pogácsát. Hajdan rövid útra se indult ki Magyarországon senki, hogy tetemesen ennivalót ne vitt volna magával.

Azon a papíron, melyen Hencsey irta levelét, Béla Józsefnek is van utóiratként egy levele, mely azonban csak kegyes elmékedéseket tartalmaz s benne egyébként semmi adat nincs. Általában, mikor Hencsey és Béla együtt voltak, ez utóbbinak minden egyénisége, minden kezdeményező képessége elveszett. Nem ismert nagyobb kötelességet, nemesebb feladatot, mint Hencseyt árnyékként követni, annak visszhangja lenni s szelidségét, tudományát, lelkesülését, rajongását elsajátítani és mindenben annak nyomdokain járni.

Sajátságos ez. Vele érzett és vele gondolkodott. Se kicsiny, se nagy dolgokban vele soha nem ellenkezett. Ellenében, irányában egész önállóságáról teljesen lemondott. Boldog volt, ha elismerését megnyerhette s szerencsétlenné tartotta magát, ha netalán szemrehányásra okot szolgáltatott.

E tünemény is Hencsey roppant hatalmát mutatja, melylyel a gondviselés társai fölött őt felruházta. E hatalom nem állhatott másból, mint lelki fenségéből, mely belőle mindenkire sugárzott.

Béla József elvégre önállón gondolkodó és cselekvékeny lelkű férfit volt. Mérhetlenül nagyobb külső eredményeket ért el, mint Hencsey. Mikor Hencseyt a halál elszólította mellőle, fáradhatlannak bizonyult s erős kézzel tartotta fenn a kapcsolatot a hazai és a külföldi rokon felekezettek közt.

Sőt képes volt nem mindennapi hősiességre is. Mikor jóval később már az osztrák kényuralom alatt a pesti rendőrség faggatni s lassanként üldözni kezdte a nazarénusokat, mikor gyermekeiket erőszakkal elszedték, magukat kihallgatásokra idézgeték s börtönnel és kiutasítással fenyegette: Béla azok egyike volt, kik rendületlenül állták ki a hatalom merev tekintetét. Ez már 1850-ben volt. Se megijedni nem tudott, se meghátrálni soha nem jutott eszébe. Erős volt, mint rég elhunyt mestere és barátja.

De térjünk vissza az elejtett fonálhoz.

Mihelyt Hencsey Bécsben állandó műhelybe állhatott s a szállót elhagyhatta, maga és öccse számára akként fogadott lakást, hogy velük együtt ott Béla József is megférhessen. E lakás az új Wiedenben, egy akkor ugynevezett szabad házban, németül: im freien Hause, volt. Házi gazdájuk Mikoda Tádé nevű rajztanító, ki azonban nem volt hitrokonuk. Hencsey ide kérte leveleit czimeztetni.

Ő különben, mint fent idézett levelében emliti, csak addig akart Bécsben maradni, míg itt magának svájci útjára egy kis költséget szerezhetett. Erre azonban egészen három hónapot kellett fordítania. Ugy, hogy ő szeptember vége vagy október eleje előtt innen ki nem mozdulhatott.

Bécsben a munkabér viszonyok jobbak voltak, mint Pesten. Ott az élelmezésen, lakáson, mosáson, apró költségen kívül a lakatos legény szépen megtakaríthatott másfél váltó forintot naponként, a mi a mai pénzérték szerint egy korona és 26 fillér, áruérték szerint pedig kétszer annyinál is több. Három hónapi munka és takarékoság után Hencsey mintegy hatvan ezüst forinttal indulhatott Svájc felé.

Ennyi pénz kellett is.

A Bécsen túl nyugatra fekvő országokban már hatóságilag volt a vendégszeretet szabályozva. Ott úton, útfélen, boglyák tövében, kerti fák árnyékában ismeretlen utazó nem huzhatta át az éjszakákat. Ingyen hálóhelyet se adott senki. Rendőri felügyelet volt mindenütt s fizetni kellett mindenért. Igaz, hogy a segítő intézetek ott is megvoltak a vándorló iparos legények számára.

Időközben Pozsonyból Bécsbe jött át Likhardus József is, ki itt szintén munkába állott. Likharduson már itt mutatkoztak a korhelykedési hajlam előjelei, de Hencsey erkölcsi hatása alatt még Likhardus is jó fiu maradt. Ennek megjövedele után gyakran tartottak isteni tiszteletet s gyakran vettek urvacsorát. Mindig Hencsey volt a tanító.

Téritésre nem igen volt idejük, mert egész erejükkel munkájuknak éltek, hogy minél előbb szabadulhassanak s céljukat minél előbb elérhessék. Hencsey ezen kívül sok irányú levelezéssel is el volt foglalva s szorgalmasan gyakorolta magát a német nyelv tanulásában, melyre Bécsben is szüksége volt. Sikerült neki mégis egy Czápári nevű magyar ifjút, ki ideiglenesen Bécsben volt, megtéríteni.

Augusztus végén kapott Bámer Ferencztől Pestről levelet. Bámer az öreg Nipp Annának volt az üzletvezetője, de időnként a budapesti lánczhidi munkálatoknál is dolgozott. Önsorsáról s némely pesti dolgokról küldött jelentést Hencseynek.

- Fölserkentett - írja Bámer - a te leveled, minekutána téged a mindenható isten az ő szent igéjének hirdetésére rendelt és minden nagy lelki tehetségekkel felruházott, hogy a mi szomorodott sziveinket megvigasztalná. Most is a te leveled nélkül édes atyámfia, mely e hónap elején volt írva, az én erőm sokkal lankandtabb volna, mintsem hogy az ur szerelmében munkálkodhatnám.

- A mi pedig azon könyvet illeti, melyet te édes atyámfia nálam hagytál, hogy azt én leírnám és Kovács atyámfiaának Nemesbe elküldeném, erre nézve tudósítlak, hogy írásban naponként szorgalmatoskodom, a mennyire gyöngye erőm engedi. Leirtam már a hatodik részt, a mely szól »A külső templomról és Czeremóniákról« és a hetedik részt, a mely szól a »Szent miséről«. A többi részt pedig mind egész a tizenkettedik részig rövid időn bevégeztem és a mint meghagytad, József atyámfiaának elküldöm.

- Sorsom felől, szerelmes atyámfia, csak annyit írhatok, hogy én öreg nénénkkel az istennek szent kegyelmében most is csak úgy vagyok, mint eddig voltam. Se a műhelyt még át nem vettem, se pedig meg nem feleségesedtem, a mint az én lelkemben régen szándékoztam, de feleséget nem mutatott még az Ur. Hanem egészséggel megáldott és ezért legyen hála ő szent felségének.

- Ama Véber Katalin néne, ki az urnak kegyelméhez és Krisztusnak evangéliumához már akkor hajlandónak mutatkozott, mikor te, édes atyámfia, itt voltál és vele beszéltél, mind inkább szorgalmatoskodik az üdvösség tudományában és él bennünk a hit, hogy a szent gyülekezetnek igaz lélekkel való tagja lesz az Ur Jézus Krisztusnak segítségével.

- Tudodra adom, hogy a lánczidnak talpköve rémitő világi pompával ezen hónapnak 24-ik napján letéetett. Ő felségének bátyja, a Palatinusnak testvérje, főherczeg Károly már előtte való nap Pestre lejött és midőn a talpkő délután letéetett, az ország mágnásainak jelenlétében ő is ott volt. Az egyedül való istennek bölcs rendeléséből én is ott voltam és az urhoz fohászkoztam és az ur azon gondolatot támasztá az én szivemben, hogy ime, valamint e sokaság itt a folyó viznek és a haboknak fenekén a hidnak fundamentumát megveti, hogy ezen egyik partról a másikra veszedelem nélkül lehessen járulni: azonképen az isten is te általad és mindnyájunk által az Ur Jézus Krisztus evangéliomának fundamentumát újra fölveti, hogy biztos utat készítsen, melyen ama mennyei üdvösségre lehessen eljutni. - És hogy valamint a habok nem ártottak a talpkőnek, úgy a sátánnak gonoszsága és az embereknek vaksága is a mi szent gyülekezetünknek ártalmára nem léssen soha.

- Volt pedig ott egy mágnás, a kiről azt mondták az emberek, hogy gróf Széchenyi István volna és ez kérdezi egy munkás embertől, hogy tudja-e, hogy ez a talpkő, mely a fenékre letéetett, mit fog tartani. És az ember azt felelte, tudja, hogy a hidat fogja tartani. És arra az a mágnás így szólott: ez az első kő, mely azt fogja tartani, hogy az országban a törvény előtt mindenki egyenlő legyen. Ez szép egy mondás vala.

- Az egyedül való bölcs istennek és a mi üdvözítő urunknak legyen dicsőség, hatalom és tisztesség mindörökké. Maradok a te szerelmes hív atyádfia az urban.

Ki hinné, hogy az egyszerű, tanulatlan mesterlegényekben egykor ily mély érzelmek s ily magas gondolatok fakadtak.

A *budapesti* lánczid a világ legszebb és legnagyobb függő hidjainak egyike. Nagyságát tekintve bizonyára a legszebb. Művelt ember meg nem nézheti a nélkül, hogy remekművi szépségei bámulatba ne ejtsék őt. Két kőoszlopa a folyam közepén a világ legragyogóbb diadalkapui közé tartozik.

A Duna itt igen mély. Akkor még a víz alatt nem vasborítékkal dolgoztak. Három soros czölöpkerítést sulykoltak le a hidoszlop helyén óriási fenyőszálakból, a sorok közeit agyaggal kitömték s aztán a kerítés belsejéből a vizet kiszivattyúzták. Így nyertek a nagy folyam tolongó ársjai közt a fenéken száraz területet. Ezen vetették meg a hidoszlopok alapjait.

Itt volt az alapkő ünnepe. Itt jelentek meg a magas és legmagasabb uraságok csillogó diszes öltönyökben. Van erről egy kép is a magyar nemzeti gyűjtemények közt. Az a hid nemcsak műszakilag nagy mű, még sokkal nagyobb mű közjogilag. A magyar nemesség az előtt semmi közterhet nem viselt. Még a hidakon, vámokon, réveken se fizetett díjat. Hatalmas törvényhozási viták után a lánczvidéknél állították fel először az egyenlőséget, mert itt mondták ki, hogy e hidon a nemes ember is csak úgy köteles a hidpénzt fizetni, mint a paraszt.

Ama nagy képen csak a főhercegek, mágnások és építő főmesterek arcát és alakját lehet fölismerni. De a közmunkását nem. Szét a szegény nazarénus lakatos legényét sem, a ki ott dolgozott épen akkor s a ki erről pár nap múlva jelentést tett Hencseynek.

Bámer ugyan e tájban irt Kovács Józsefnek is.

- Öreg nénénk - így írja - öregség miatt gyenge és beteges, de a mellett kész teljes szivéből a világot elhagyni s az örökkévaló nyugalomba átköltözni, melyet a kik élünk, mindnyájan remélünk a mi üdvözítőnk szent pecsétje alatt hitben, reménységben és szeretetben.

Nipp Anna halála azonban még nem volt közel.

V.

*(Hencsey elindul utjára. - Az utazási vágy. - Pál apostol kézművessége. -
A magyar sátor és a zsidó sátor. - Pál apostol példáját követi Hencsey.)*

Szeptember hava folytonos és erős munka közben telt el. Hencsey és társai a rendes munkaidőn kívül is dolgoztak, hogy a szükséges uti költséget annál inkább a lehető gyorsan beszerezhessék. Hencsey Imre és Likhardus is szíves áldozatkészséggel takarították meg keresményük fölöslegét, hogy Hencsey és Béla József az uton ne szükölködjenek.

E hó közepén kapta Hencsey Kovács József levelét, melyben a többi közt így buzdítja őt a levélíró:

- Kedves, édes atyámfia, Lajos!

- Köszönöm a te hozzám való szeretetedet, a melyet az urtól vettél irányunkban és köszönöm a te jó, ösztönző szavaidat. Áldjon meg téged az atya, áldjon meg téged a fiu, áldjon meg a szentlélek, ki tégedet az ő szent igazságának hirdetőjévé választott. Vezéreljen téged a te utaidban, a melyben most is ama mennyei Kanaán felé zarándokoskodol, hogy győzedelmeskedhessél az urnak karjai által a te szent igyekezetekben. Kérlek, emlékezzetek meg mi rólunk is a ti naponként való imádságaitokban, mert mi is nagy fogyatkozásban vagyunk, úgy hogy estélenként az álom miatt az imádságra is alkalmatlanok vagyunk.

Végre elérkezett az indulás ideje, melyet szeptember végére tüztek ki. Az isteni tisztelet bevégeztével lefeküdtek s rövid ideig tartó nyugalom után a négy ifju magyar kézműves érzékenyen elbucsuzott egymástól s Hencsey Lajos és Béla József még napfölkelte előtt kora hajnalban elhagyta a nagy császári várost, mely úgy is csak utjuk közben való ideiglenes tanyájuk volt, hogy átköltözzenek Svájcba, ama bérczes országba, hova lelki rokonaik ölelésére már oly régóta vágyakoztak.

De hát miért vágyakoztak?

Mi az a titkos vágy, mi az a szentséges ösztön, mi a léleknek az a kitanulhatatlan rebegése, mely Hencseyt hajtotta, mely nem engedte meg, hogy egy helyben maradjon, mely elzaklatta őt a szülői hajlék édes árnyékából s honának ismert és szeretett tájékiból?

Jézus is attól kezdve, a mikor a Jordán vizében Keresztelő Jánostól fölvette a keresztséget, egészen a Golgotáig mindig költözött. Bujdosás volt élete, mig szent igéit hirdeté.

De ne hasonlitsuk ő hozzá Hencseyt. Jézus a napnak örök ragyogása, Hencsey csak felvillanó s eltűnő fénynek egyetlen sugára.

Ott van Pál, a nagy téritő apostol. Vajjon megirták-e már az ő életét? Megirták-e szárazon, tárgyiasan, vallásos ábrándoktól menten? Lehetne-e költőnek szebb alkotása, mint az ő élete?

Csak bujdosásaira akarok emlékezni.

Mikor Damaskusban megtér: soha nem szűnő, még csak soha nem is csillapuló vágy hajtja őt attól kezdve országokon keresztül. Végig járja a Földközi-tengernek ázsiai partjait. Elkezdi utját Judeában és Szíriában. Folytatja Kis-Ázsia belső tartományain keresztül Czilicziában, Frigiában, Miziában Trójáig és még azon túl is. Átmegy a görög tenger szigeteire. Nincs maradása ott se. Átmegy Macedóniába és Görögországba. Átmegy utóbb Rómába is. Sok helyütt bántják, sokszor üldözik, kínozzák, halállal fenyegetik, börtönre hányják. És ő még se a nyugalmat keresi, hanem a munkát és fáradságot. Hirdeti az igét, tanubizonyoságot tesz Jézus életéről és haláláról s tanítja az új tudományt. S ha valahol kipihente magát: megy tovább, hogy Jézusban való testvéreit mindenütt láthassa és ölelhesse.

Ez a csodálatos szent ösztön volt meg Hencseyben!

Kisértsük meg a mai ember mai nyelvén és mostani felfogása szerint az ő ösztönének megmagyarázását.

Azt mondaná a mai ember, hogy az, a ki örökké bujdosik: keresi szerencséjét s kerüli a nehéz és rendszeres munkát. Igaz, hogy vannak buzgó kutatók és nagy tudósok, a kik ma is éveken át mindennap életükkel játszanak, de tudományra szomjuhozó lelkük még se enged nekik pihenést. S nem ismernek veszélyt mely utjukban őket visszariaszthatná.

Pál, a nagy apostol, nem szerencséjét kereste s nem is a kenyérkereső munkát kerülte.

Ő is kézműiparos volt. Mestersége: sátorkészítés. Az ő idejében virágzó iparág volt ez. A vidékbeli emberek nagy része sátorban lakott. A szántóvető s nyájörző emberek sátor nélkül nem lehettek.

A Jézus-korabeli zsidó, görög, római és khaldéi mezei lakosság sátorait egész aprólékossággal nem ismerjük. Csak azt tartom bizonyosnak, hogy sátora más szerkezetű volt, mint az ősi magyar cserge-sátor vagy a mostani tatár-sátor.

A magyar cserge-sátorhoz elég volt három vagy öt sátorfa, egyik végén karó módra kihegyesítve, másik végén kis vaskarikával s kis vaskampóval ellátva. A sátorfákat karikás és kampós végükön összeakasztották, karós végükön a földbe szurták, az ily kúp alakú, hegyes sisak alakú szerkezetet vászonnal beborították, a kúp tetejére a bőrcsuklyát rátették és készen volt a sátor. Szél, eső, forráság s részben a hideg ellen teljes menedék.

Az ősi magyar sátort kellő gyakorlatu két ember öt perc alatt el tudta készíteni s egyetlen perc alatt szét tudta szedni. Ilyen sátor készítéséhez külön iparág, külön sátorgyártó mesterség nem kellett. Értett hozzá minden ép kéz-láb ember. A vásznat különben is az asszonyok készítették.

A zsidók, görögök és rómaiak sátora nem ily egyszerű volt. Az ő sátoruk hasonlított a mai kalmuksátorokhoz. Efféle sátort eleget láttak őseink is a törököknél a múlt századokban. Kalitka-sátornak nevezték. Meglehet, a zsidók leveles sátora is a régi sátorok maradványa. Az előkelőbb zsidók sátora nem is szövettel, hanem bőrrel lehetett bevonva. Bőrsátorban tartották a frigyládát, a mikor vitték magukkal.

A Jézus korabeli társadalomban tehát jelentékeny iparág volt a sátorgyártás.

Több jelenség igazolja ezt.

Pál apostolt például mint sátorgyártót bizták meg a főpapok István vértanu halála után Jézus követőinek üldözésével. Adtak neki hatalmat és megbízó levelet s hivatalos tekintélyt. Ha a sátorgyártás valami alsó rendű foglalkozás lett volna, mint például a mi időnkben a foltozó vargáé vagy az ószeresé: ily különös bizodalommal járó fontos teendőket valószínűleg nem biznak rá.

Ott van például az Akvila nevű sátorgyártó Korinthusban. Ez a város akkor nagy, művelt, előkelő városa volt Görögországnak. Rómához sokkal közelebb, mint Judea és Szíria; mind Róma, mind Athén nagy műveltségének teljes birtokában. Akvila Pontusz tartománybeli volt; mint iparos onnan költözött Rómába. Ott állított fel sátorgyártó műhelyt s mikor Klaudiusz császár a zsidókat kikergette Rómából, akkor költözött át Korinthusba.

Vajjon, ha a sátorkészítés valami kezdetleges és jelentéktelen iparág lett volna: az ügyes sátorgyártónak lett volna-e kedve, támadt volna-e ösztöne Ázsiából, a Fekete-tenger mellékéről, a mai Trebizond vidékéről messze nyugat felé Európába, Rómába telepedni?

Pál apostol azt mondta Milétumban híres bucsubeszéde folyamán az efézusi véneknek:

- Senkinek ezüstét vagy aranyát vagy ruháját nem kívántam. Sőt inkább ti tudjátok, hogy én magamnak és velem valóknak táplálására az én kezeimmel munkálkodtam.

Pál tíz országot, sok tartományt, száz várost, sok szigetet bejárt: mindenütt kézművesként keze munkájával kereste meg kenyerét és ruháját; tanító és térítő munkájáért díjat, jutalmat, még ruhát se kívánt; mindenütt talált sátorkészítő műhelyt, Korinthusban is Akvila mester műhelyében dolgozhatott: mégis ment tovább-tovább!

Pál élete állott példaként Hencsey előtt. Mindenben az ő nyomdokain akart haladni. A térítésnek, a bujdosásnak, az örökkön élő vágynak égi ösztöneit a nagy apostol emléke szülte meg. Könyv nélkül tudta a nagy apostol leveleit s az apostolok cselekedeteiről írott szent könyveket. Hencsey leveleiből látom ezt. A hogy Pál apostol jártában-keltében mindenütt talált sátorgyártó műhelyt: ép úgy talált Hencsey is lakatos műhelyt. Másnak ezüstét, aranyát, ruháját ő se kívánta. Sőt még abban is van némi hasonlat, hogy a mint Pálnak megvolt hű kísézője Barnabásban, ép úgy megvolt Hencseynek is Bélában. Csakhogy Pál apostol utóbb mégis viszályba keveredett Barnabással s el is hagyták egymást; - Hencsey és Béla együtt maradtak a halálig.

Hencsey mostani utjának igazi és közvetlen célja az volt, hogy »szerelmes atyafiával« Fröhlichhel találkozzék. Fröhlichhel kell tehát most nekünk is megismerkednünk.

KI VOLT FRÖHLICH?

I.

(Miért kell ismernünk Fröhlichet? - Szülővárosa s annak hagyományai.)

Fröhlichről írnom kell. Mindent meg kell írnom, a mit róla tudok. Idegen nemzet fia, más faj szülöttje, de hajszálnyi szerepe neki is van a magyar nép életének történetében. A magyar nazarénusok felekezetének megalapítója nem ő, hanem Hencsey. De az első gondolat mégis tőle jött. Ezt a gondolatot átvette tőle Denkeltől Hencsey. A gondolatból rendszert, hitvallást, felekezetet, intézményt Hencsey alkotott. De az agy, mely a gondolatot szülte, mégis méltó az emlékezésre, a megismerésre.

Hencseyt is hozzá vonzotta vágya. Szerelmes atyafiának tartotta az urban s tudni akarta, hogy az ő tudománya miben egyezik, miben ellenkezik Fröhlich tudományával. Később, Hencsey halála után, Fröhlich levelezésben is állott néhány magyar nazarénussal. Kovács Józseffel, mint már említettem, latin nyelven. Néhány levele nálam is van.

Mit tud, mit jegyzett fel a német irodalom Fröhlichről, én bizony nem tudom. Bizonyára többet jegyzett föl, mint az én könyvem. Nem buvároltam élete történetét, de azért leirom e történet vázlatát. Ugy, a miként a magyar nazarénusokkal való érintkezésből az adatokat összeszedhettem.

Fröhlich Henrik Sámuel a mult század elején született Brugg vagy Bruck nevű kisded városban. E város Aargau kantonban Svájcban fekszik. Zürichtől nem messze, a Baselbe vezető úton, a hol az Abre, Reuss és Limmat folyók egyesülnek.

A város lakossága alig áll 1200 főből. Mindamellet virágzó ipara, gazdag kórháza, mintaszerű népiskolája, gyönyörű fekvése s különösen gazdag helyi történeti multja miatt a hirnevesebb svájci városok közé tartozik. Alapítása a római foglalások korát is megelőzi.

Van egy régi vára. Ennek alsó részét »fekete torony«-nak nevezik. Ez még a rómaiak korában épült s akként áll, a mint ez előtt több mint ötfélszáz évvel a Habsburg-grófok megújították. A vár és város a Habsburgok tulajdona volt. Egykor Bernhez tartozott s ettől Zsigmond magyar király szakította el, mint német császár. Egyuttal szabad városi rangra is emelte. Az elszakítás kérdését a konstánczi zsinaton is tárgyalták. A város neve többször szerepel Svájc felszabadításának történetében is. A legrégebbi nemzeti ünnepélyek egyikét, az ugynevezett Ruthenzug-ot egykor itt szokták tartani. Ennek eredete a hagyományok homályában tűnik el. Hasonlított ez némileg az olympi ünnepekhez s erre gyakran az egész köztársaság legkitünőbb ifjai gyültek össze, hogy egymással a daliás játékok kedvteléseiben versenyezzenek.

Itt született Fröhlich, a hitujító. Nem kell összetéveszteni a másik Fröhlichhel, a költővel, a ki szintén itt született.

A születés helyének nincs mindig módosító hatása a lelkek fejlődésére. De néha van. E kis város nagyon ismeri a hagyományokat. Elevenen idegenkedik a Habsburgok nevétől. A gögöt, a zsarnokságot, a vallási üldözést, a nép jogainak eltiprását a Habsburgok nevével köti össze. E hagyományok közt nőtt fel, mint gyermek, a kis Fröhlich.

Melyik évre esik Fröhlichnek, a hitujítónak születése: nem tudom.

II.

(Fröhlich születése. - Szülőföldre. - Vallásos nevelés. - A svájci ember természete. - Fröhlich-től elragadják nejét és gyermekeit.)

Kovács József levelezés közben két ízben is megkérte: közölné vele s általa a magyar nazarénusokkal élete történetét, viszontagságait, szenvedéseit, családi viszonyait születésétől kezdve. De Fröhlich ezekről sohase irt részletesen. Szemei előtt csak az általa vallott hittudomány s ennek érdeke lebegett; leveleiben a személyére vonatkozó rövid közlemények után mindjárt hittani fejtegetésekre s vallásos intésekre szokott áttérni.

Egyik levelében, melyet Straszburból 1844. évi novemberben intézett Kovácshoz, azt írja, hogy ő huszonkét éves koráig foglalkozott mint tanuló a hittannal. Szülői őt gyermekségétől kezdve egyházi szolgálatra szánták, de huszonkét éves korában tetszett őt az istennek e gonosz pályától elhívni s benne az ő üdvösséges munkáját megkezdeni.

Egy másik levelében, mely szintén ez évben kelt, azt írja, hogy a mi szenvedéseit illeti, azt nincs ideje részletesen elmondani, de husz év óta nem volt nyugalma és nem volt állandó lakása, a hol őt a régi kigyó tagjai ne üldözték volna, melyekkel tele van a világ.

E két levél adataiból meg lehet határozni születési évét megközelítőleg. Ha 1844-ben husz év óta üldözték s ezt megelőző huszonkét éven át tanult: akkor 1801-ben vagy 1802-ben kellett születnie.

Bruggban több Fröhlich nevű család volt még ez előtt harmincz évvel. Különböző társadalmi osztályhoz tartozók. Az ő szülői iparosok voltak, mint nekem egy nazarénus beszélte. Testvére több volt. Ezek közül azonban csak egyről emlékezik több alkalommal: Katalinról. Meglehet azért, mert élete sorsát s hitvallását csak ez osztotta meg vele.

E nő a legnemesebb alakok egyike volt, kik valaha a napot látták. Istennek különös áldása s nemének dicsősége.

Végtelen türelme, lemondása és szelidsége páratlan volt. Midőn Fröhlich-től nejét és gyermekeit elszakították, nejét börtönbe zárták, gyermekeit ápoló közintézetbe hurcolták, őt magát száműzték s erőszakkal a határookra kísérték: e nő volt az, ki megosztotta vele a száműzetés és bujdosás keserü kenyerét, az úton-útfélen szenvedett bántalmakat, a soha meg nem szünő fáradalmat, testnek és léleknek emésztő kínjait, a nélkülözést, a kenyérkeresetnek idegen földön való nehéz gondjait.

E nő vigasztalta, erősítette, buzdította kegyességének soha nem csökkenő édes melegével a szegény bujdosó magyar fiukat is.

Straszburbban halt meg 1849-ben s ott temették el.

Fröhlich a szülők felügyelete mellett szülővárosában végezte az elemi iskolákat. Fogékony volt elméje az ismeretek iránt s tudományszomja élénk és szakadatlan. De a szokottnál különösen élénkebb volt képzelő tehetsége.

A hőskor mondáiban s a regeszerü hagyományokban, melyekről már a komoly történelem is tud valamit, de a melyek mögött még a tündér kornak ködös világa lebeg - ezekben gazdag volt szülőföldjének népe és vidéke. Ezek töltötték el lelkét s uralkodtak fölötte. Még mint gyermek vagy serdülő ifju, magányosan bolyongott gyakran a folyók sziklahasadékos völgyeiben, erdők árnyán, vagy bérczek magasain s képzeletének szülőtteivel benépesíté az eget és a földet. Gyakran órákon át ácsorgott az Aarenak magas hidján, meg nem zavarva a járó-kelők zivaja által s bámulva merengett el az ősrégi városon, mely e pontról valósággal csodálatos

szépnek látszik várával, tornyaival, fehérülő épületeivel, sudár kéményeivel s bérczes háttérével. Svájcznak sok fönséges, sok megragadó tájrészlete van. De olyan, a mely szebb s egyszersmind szelidebb volna, mint ez, alig található. Pestalozzi itt soha át nem ment a nélkül, hogy órákig ne gyönyörködött volna e vidékben. Elterlin, a történetíró, Fröhlich, a költő, százszoros változatban merengtek ennek a szépségein. Magát a hitujitót, Fröhlichet is, mig lelke a hitujítás izgalmaiban végkép el nem merült s mig az üldözések s átszenvedett fájdalmak kedélyének üdeségét el nem enyészttették, gyakran elragadta e vidék bájának élénk érzete s gyakran emlegette ezt, a mikor később Zürichben az akadémiai tanulmányokat folytatta.

De nagyobb és mélyebb hatást gyakorolt Fröhlich kedélyére a vallás s a vallásos nevelés.

Svájczban sok helyütt még ma is ősi szigorúsággal őrzik meg a nevelés vallásos jellegét. A gyermeknek már serdülő korában ismernie kell nemcsak az egyház szokott imáit, templomi énekeit, szent szertartásait, hanem a szentírás összes történeteit s azoknak magyarázatát is. És mindent, a mi Jézussal, az ő életével, tanításával, cselekedeteivel, halálával s az apostolokkal összefügg. Ismernie kell fővonásokban a keresztyén egyháznak s különösen a hitujításnak történelmét s a történelemnek nagy és nemes alakjait. Nagyon fontos ez Svájczban, mivelhogy ott a hitujítás hősei egyuttal a nemzetnek hősei is.

Fröhlich szülőinél, mint más családoknál is, szigoruan megtartották az ünnepeket. Isten házából elmaradni, az istentiszteleten áhíthatosan végig ott nem lenni, az urvacsorában részt nem venni: lehetetlen volt. Fölkeléskor, lefekvéskor, s a mikor asztalhoz ültek vagy onnan fölkeltek, buzgó lélekkel mondták el imájukat. Minden nagy munkába, köztanácskozásba, családi ünnepbe istenhez bocsátott fohászkodással kezdtek. Betegségnél, gyógyulásnál könyörgés és áldás szavai hangoztak.

Igy volt ez egykor a magyar kálvinista családok kebelén is. Igy volt gyermekkoromban az én szülőim hajlékában is.

A munkát és hiábavaló mulatságot ünnepnapon mellőzték s szigoruan tiltották is. Az ünnepek délutánjain körbe ült a család minden tagja, sőt még a cselédek is s a szentírás olvasásával s a vallásos énekek buzgó zengedezésével töltötték el az időt. A hat nap szigoruan a becsületes munkának volt szentelve, de a hetedik istennek s a test és lélek nyugalmanak. Nyugodtak az igavonó állatok is. Az ünnepnap előestéjén s hajnalán tisztára kellett söpörni az udvart, az aklok és ólak környékét, a bejárást, a ház elejét az utcza közepéig. Rendnek, tisztaságnak, békének, csöndességnek kellett lenni mindenütt. Sokszor mosolyogtak rajta, ha mondtam, de én bizton észrevettem, hogy a házi eb is megszokta ezt. Ünnepnapon nem látott sürgést-forgást s nem hallott parancsot, kiáltó szót, káromkodást, haragos hangot. S ha jött utas, kéregető vagy idegen a házhoz, nem rohant rá mérgesen. Tizszer is ránézett gazdájára, vajjon megbontsa-e a rendet s ugy ugasson-e mint tegnap, mint hétköznapon? Kis gyermekként töltöttem az apai háznál az élet első fejezetét, de az ünnepnapok édes öröme emlékezetemből el nem mulik soha.

Ilyen nevelésben részesült, ily légkörben növekedett Fröhlich. De jellemében a dacz s az állhatatosság makacssága már ifju korában kitünt.

Az állhatatosság különös jelleme a német fajnak, de leginkább a svájczinak. Más nemzetek s mi magyarok is bámulattal szemléljük ama szívósságot, melylyel a Svájcz ember nézeteihez, vallási és politikai meggyőződéséhez, maga elé kitűzött céljaihoz ragaszkodik. Nem az önszeretet, nem a személy önimádása ez, hanem az élet céljának merev becsülése. Nagy és nemes tulajdonság, melynek birtokában az ember megfeledkezhetik önszemélyéről, de soha rendeltetéséről, melyet önmagában, saját életével s egyénisége erőivel meg akar valósítani. Ha nem e jellem volna uralkodó fiaiban: Svájcz a maga kicsinységében soha nem lehetett volna a vallásosság hona, a polgári erények, a munka és a szabadság megszentelt földje.

Fröhlichet szülői egyházi s különösen lelkészi pályára szánták. Annyival inkább, mert az egyházi tudományok iránt különös előszeretettel tanusított. A nyelvek iránt is élénk volt érzéke. Anyanyelve voltaképen kettő volt: a német és a francia. Ezen kívül nagy jártassága volt az angol és holland nyelvekben. Hellenül és héberül is jól olvasta a szent könyveket, latinul pedig folyékonyan tudott beszélni és írni. Leveleiből látom ezt. Angolul és hollandul már husz éves korában meglehetősen tudott.

Gyermekkoráról és ifjúkoráról kevés adat áll rendelkezésemre. Oly keveset foglalkozott önmagával, hogy nagy tömeget képező iratai és levelezései közt alig-alig található valami, mi önmagára vonatkoznék. Mennyire szigorú volt e tekintetben: erre nézve csak egy példát, igaz, hogy nagyon szomorú példát akarok felhozni.

Nős volt már 1843-ban s volt négy gyönyörű gyermeke. Házasságát nejével nem a helvét hitvallás szertartásai szerint, hanem saját külön felekezete szabályai szerint kötötte meg. Példás és boldog volt családi élete.

Tanai miatt, térítgetése miatt, de házassága miatt is viszályba bonyolódott Aargau kanton tanácsával, illetőleg az aargau hatósággal. Fenyítő pert indítottak ellene. A vád az volt, hogy ő csábításban, neje pedig köztudomású, tehát botrányos ágyasságban bűnös. A pert letárgyalták, a védelem nem használt semmit, az ítélet sujtó lett. Őt elítélték örök száműzésre, nejét 500 forint birságra s ezen kívül arra, hogy gyermekeitől megfosztassék. Gyermekeit fattyugyerekeknek kimondták s mint gyámoltalanokat közintézetbe elhelyezni határozták.

Ilyen ítéletet is keveset hoztak az újabb időkben.

Azonban isten végezésében meg kell nyugodni. Az ítélet ugyan nem istennek végezése, hanem csak erőszak, igazságtalanság és szerencsétlenség, melyért egykor az ítélő bírák lesznek isten előtt felelősek, de azért isten ellen zugolódni nem szabad. Jób többet is szenvedett.

Ez az ő felekezetük vallási felfogása.

De az is, hogy a szerencsétlenséget se siettetni, se előmozdítani önkényt nem szabad. Be kell várni a végrehajtást.

Megtörtént a végrehajtás.

Oda mentek házához a végrehajtók; a bíró, a jegyzőkönyvvezető s a karhatalom közegei. Fröhlichnek egy órai időt engedtek az útra készüléshez, akkor vállon fogták, a házból kitudskolták, két erőteljes fogdmeg jobbról-balról melléje állt s el-kikisérték Straszbург felé az ország határáig.

Az asszony és a gyermekek ott sirtak mellette. Sirásuk hangját elvitte a szél messzire. A szomszédok és hitsorsosaik oda mentek a végrehajtáshoz s néma csodálkozásukkal s néma bánatukkal tiltakoztak a végrehajtás ellen. Se a hangos sirás, se a néma tiltakozás nem használt semmit.

A végrehajtásnak ezzel nem volt vége.

Az anyától el kellett venni gyermekeit. A fattyugyermekeket, a mint szólt az ítélet. A gyermekek sirtak s anyjuk ruháiba kapaszkodtak. Egyik még ölbéli volt. Épen aludt anyjának kebelén s karjain. Nem várták meg, míg fölébredt. Lefeszítették anyjának kebeléről s elvitték azt is, elvitték a többit is. Mintha apátlanok és anyátlanok lettek volna. Hiszen most már azok voltak.

Az asszony is a férje hitén volt. Istennek végezésében meg kell nyugodni. Ezt parancsolja a hit, az ész, a vallásos jellem. Az asszony erős akart lenni. Erre intette férje is, mikor utolsó csókját sűrű könyhullatás közt arczára akarta lehelni. Akarta, de hiába. Ez az ítélet szerint paráználkodás lett volna, azt pedig a hatóság meg nem engedhette. Hitvesi csók nélkül, kézszorítás nélkül kellett férjétől elszakadnia. De azt mégis megmondta az ember:

- Asszony, légy erős!

Szót akart fogadni az asszony, erős akart lenni. Csak hogy az anyasziv törvénye minden emberi és minden isteni törvénynél erősebb. Az anyasziv nem lehet nyugodt, a mikor minden kincsét elrabolják.

A végrehajtók nem törődtek az anyaszivvel. Összeirták butorát, ruháját, ágyneműit, hogy az ötszáz forint birságot behajtsák. Ha szép szerével nem fizet: elkótyavetyélik mindenét. Ha meztláb marad is.

Ez történt Fröhlichkel.

A honfit kiűzték hazájából. A hű hitvestársakat elszakították egymástól. A férjtől elvették családját, az anyától elvették gyerekeit. A becsületes, hű és jó asszonyt paráználkodás kikiáltották. Van-e ezeknél gonoszabb büntetés?

Mikor az állam ilyet cselekszik: megrendíti a társadalmat. Mikor a társadalom ezt szó nélkül türi: önkényt görnyed szolgálóvá s önkényt gyalázza meg magát.

III.

(Fröhlich műve az ő házasságáról. - A szentirásbeli fenevad és a titkos szám. - Mikor és miként lett Fröhlich hitujitóvá?)

Volt Svájcznak s volt Aargau kantonnak valami régi ostoba törvénye a paráználkodásról, az ágyasságról, a vadházasságról. Ezt a törvényt alkalmazta a bíróság Fröhlichre és nejeére. A polgári házasságot akkor még nem ismerte el Svájc. Követelték az egyházi házasságot. Fröhlich a maga felekezetének törvényei szerint nősült, de az ő felekezetét se ismerték el.

Igy keletkezett az a borzasztó ítélet.

Fröhlich ez esetet röpirat készítésére használta fel. Megjelent-e ez nyomtatásban: nem tudom, de valószínűnek tartom. Az eredetét nem láttam, csak magyar fordítását láttam Kalmár nazarénus kezében. Se lemásolni, se belőle bő jegyzeteket csinálni nem engedte. Czime a magyar fordításnak: »A házasságról általában s az én házasságomról különösen«.

Ha Fröhlich hatni akart e munkával: neki azt a rettenetes drámát csak egyszerűen és hiven el kellett volna beszélni. Csak egyszerűen rá kellett volna mutatnia a kétségbeesett nőre, a siró gyermekekre, a minden örömétől megrabolt apóra, a törvény nevében összetiport családra. Ezt megértette volna minden érző sziv. Ez nem hagyta volna hidegen még a felekezeti indulatban dobzó lelkeket se.

Nem így írta meg művét.

Maga a tény a röpiratban igen röviden s minden érzelmesség, panasz vagy fájdalom kitörése nélkül egyszerűen van egy-két helyen felemlítve. Inkább csak úgy van róla szó, mint példáról. Az egész röpirat hittani, biblia-magyarázati s általános tudománybeli fejtegetésekből áll a polgári házasság mellett s az egyháznak a házasságba való erőszakos beavatkozása ellen. E munkát pedig a nagy szerencsétlenség közvetlen benyomása alatt írta.

Vajjon, ha itt sem jutott eszébe saját személyére bővebben kiterjeszkedni, hogy tette volna azt egyéb irataiban s kivált Kovácshoz intézett leveleiben?

A hittant a zürichi akadémián végezte és pedig kiváló sikerrel. A sikert ugyan ő maga be nem ismeri de csak felekezeti gyűlöleténél fogva. Vakbuzgóságból eredő elfogultságnak kell tekintenem azt a felfogását, hogy ő elveszítettnek tartotta azt az időt és munkát, melyet e hittan megismerésére fordított. E hittant, mely Kálvin tudományán alapszik, ő úgy jellemezte, hogy abból az isten iránti hit s Krisztusnak ismerete teljesen hiányzik s az a hittan ellenségesen foglalkozik az istennel s azt, a ki elsajátítja, a bűnösségre tanítja ki.

Huszonkét éves volt, mikor borongó gondolatai ide jutottak. Így ír erről Kovácsnak:

- Halál volt nekem ez a tudomány s a halálnak ez állapotában már-már közelgett a felszabadulásnak, a pappá avatásnak ideje, midőn tetszett az istennek minden emberi közbenjárás nélkül hirtelen engem ama gonosz pályától elhívni s elkezdni bennem az ő üdvösséges munkáját, mely ettől kezdve folytonosan és fokenként a mai napig vezetett Krisztusnak belső és külső tanításai által. S noha az ördögnek ösztönzésére csaknem minden ember ellenem szegült, hogy engemet megzavarnának, de az isten kiragadott s megtartott s bizom is benne, hogy engem az ő hitében és igazságában az ő nevének bizonyására mind végig meg fog tartani a hagyománybeli fenevad előtt.

Így szól életének e legfontosabb változásáról.

De mi hát a fenevad? Mit értett ez alatt Fröhlich?

Itt a hitujító a rejtélyek, titkok, csodák és babonák mezejére lépett át. Elhagyta a hitnek és a szentírás fölött való szelid ábrándozásnak csöndes hajlékát s átment a középkori csodás látások sötét barlangjaiba. Amott tisztán lát, mert tisztán érez a hívő lélek, itt botorkál a legnagyobb elme is.

Van a szentírásnak egy különös könyve, melyet Károli Gáspár a Jelenések könyvének nevezett. Eredeti hellen nyelven Apokalypsis. Talán nem is jól fordította a tudós Károli Gáspár ezt a szót. Talán inkább leleplezésnek fordíthatta volna. No de mindegy, ez most mi ránk nem tartozik.

Az egyházi atyáktól kezdve a középkoron keresztül ezer tudós férfiú foglalkozott e könyv csodálatos titkainak földerítésével. Ma már e férfiak könyveit nem olvassa senki. Nem is épületes olvasmányok, csak szörszálhasogatások.

A Jelenések könyvének XIII-dik részében két rettenetes fenevad, két szent és rejtélyes látomány van leírva.

Az egyik fenevad a tengerből jön fel és ennek hét feje és tíz szarva van. Szarvain tíz korona, fején pedig ül az istenkáromlás. E fenevad hasonlít a párduczhoz, lábai mint a medvének lábai, szája mint az oroszlánnak szája, ereje és hatalma mint a sárkányé. Mikor a tengerből feljött, hét feje közül az egyik halálosan meg volt sebesítve, de az ő halálos sebe meggyógyult s az egész föld csodálkozva követte ezt a fenevadat.

A másik fenevad a földből jött fel és ennek két szarva volt, mely hasonlított a báránynak szarvaihoz. E fenevad úgy szólott, mint a sárkány és az előbbi fenevaddal találkozáván, mindent akképen cselekedett, miként az. Káromolta az istent és azokat, kik a mennyben laknak; hadakozott a szentek ellen és azokat meggyőzte; hatalmába ejtett minden nemzetséget, nyelvet és népeket; és végre elhitette a földnek lakosaival, hogy imádják ama hét fejű és tíz szarvu szörnyeteket s vegyék magukra annak jegyét.

Végezetül, mikor elmondja a két szörnyeteg munkáját, ezt a kijelentést teszi:

- Ebben vagyon a bölcsesség; a kinek értelme vagyon, számlálja meg a fenevadnak számát, mert emberi szám és annak száma hatszáz és hatvanhat. Arab jegygyel kiírva: 666.

Igy szól a szentírás.

De hát mit jelent ez? Bizonyára se hitbéli, se tudománybéli dolgot nem jelent. A felizgatott agynak lázongó képzelete ez. Még hasonlatnak, példának, mesének is érthetetlen. Valami torz utánzása a hellen mithológia egyik-másik fejezetének. Jézus korában a hellen és latin népek közt még nagyon elevenen élt a hellen és római mithológia.

Fröhlich azonban megakadt a 666 számon s ennek jelentését kereste. S meg is találta vagy önmaga, vagy előtte valaki a középkori bibliamagyarázók közül.

A jelenések könyve eredetileg hellen nyelven van írva. E nyelven a hagyománynak neve: paradosis. Fröhlich azt állítja, hogy a történelmi egyházak nem istennek alkotásai s azért azokat csak a hagyomány tartja fenn, nem az igazság.

Ám a hellen nyelvben a betűk a számjelek. Tehát a paradosis szónak minden betűje számbeli összeget jelent.

A pi betű egy kis vonással annyi mint: 80.

Az alfa betű annyi mint: 1. Tehát két alfa: 2.

A ró betű annyi mint: 100.

A delta betű annyi mint: 4.

Az omikron betű annyi mint: 70.

A szigma betű annyi mint: 200. Tehát a két szigma betű: 400.

A jóta betű annyi mint 10.

Ha most már mind e számokat összeadjuk, épen a 666-os szám áll elő.

Talán nem lehetetlen, hogy János apostol, a ki a Jelenések könyvét megírta, szintén gondolt erre. Erre azonban semmi bizonyosság. De ha gondolt is: akkor sincs igaz értelme az egész magyarázatnak.

Fröhlich még szójátékba is keveredik. Paradosis azt teszi, a mit a latin traditio. Magyarul szórul-szóra: átadás. E szó onnan ered, a mikor Judás az urat bérért, harmincz ezüst pénzért az emberek kezébe halálra átadta. Az uralkodó egyházak erre az átadásra, az urnak bérért való eladására alapítvák, hogy az isten igéje, az igazság kiirtassék s annak helyébe a hazugság helyeztessék. Ez a fenevad, a melynek száma: 666. Vagyis más szóval a hagyomány, a melynek száma szintén: 666. A kettő egy dolog, minthogy a két szám is egyezik.

Igy tanította Fröhlich.

Érthetetlen, erőltetett, a köznapi józan felfogással ellenkező magyarázat ez kétségtelenül. De csodálni még se lehet. Ha a hitujítók a mindennapi fontolgtató ész világánál tekintenek az eget, a földet, az isteneszmét és a világ mindenségét: vajjon lehetne-e hit és vallás, ha az ember a természettudományok számmal mérhető köreit túlhaladni nem akarná? Ha vagy nem akarná, vagy nem tudná ezt megtenni: mi különbség volna közte és egy csinos alaku, eszes, kegyetlen állat között? A vágyak, remények, gondolatok s a szívnek sejtései s ama magasztos érzések, ábrándok és tünődések, melyek oly fenségessé teszik az életet, megmérhetők-e a természet ismert és megismerhető törvényei szerint?

Fröhlichnek még bibliamagyarázata se valami szerfözlötti. Legalább is nem példátlan. Emlékezzünk csak, miként magyarázták a szentírást a skolasztikus bölcselkedők s ne feledjük, hogy mi

maiglan is Salamon király szerelmi énekeiben Krisztusnak és az egyháznak egymáshoz való viszonyát szemléljük. A szegény együgyű nazarénus pedig nem értelmesebb, mint egyéb vallásfelekezetű népünk s nem lehet oly értelmes, mint társadalmunk bölcsei és írástudói. Ha olyan volna: többet foglalkoznék önmagával, mint Istenével s többet e világgal, mint a siron túli élet üdvösségével.

Hencsey sohase törte fejét érthetetlen és titkos tünődéseken. S a magyar nazarénusok se követték Fröhlichnek a babonassággal határos elmélkedéseit. A paradosis ama főntebbi megfejtését Fröhlich megirta Kovács Józsefnek, de a józan magyar kisnemes elméje ezt nem fogta fel s nem is terjesztette tovább.

De a 666 szám mégis megragadta néhány magyar nazarénus képzeletét. E számot valami más számmal egybevetve úgy okoskodtak, hogy 1830-ban következett be az időknek teljessége s hogy Fröhlichnek ekkor kellett megkezdeni a tanítást. Kalmár, egykor pacséri nazarénus »püspök« így közölte velem. De én Fröhlich leveleiből tudom, hogy ebben tévedett. Kalmár elmondta nekem a számítást, de én bizony elfeledtem. Olyan gyermekesnek találtam azt.

A mi nazarénusaink azt beszélték nekem harmincz év előtt, hogy Fröhlich 1830-ban straszburgi lelkész volt a midőn egy napon a szószékről hirdette volna az ígét: az isten megvilágosította az ő elméjét s megintette őt, hogy olvasná el Márk evangéliumából a 16-ik rész 16-ik tételét. Félben hagyta isten intésére a beszédet, kinyitotta a szentírást s az idézett helyeken e szavakat találta:

- A ki hisz és megkeresztelkedik: idvezül; - a ki pedig nem hisz: elkárhozik.

Ekkor becsukta könyvét, leszállt a szószékről és soha többé oda vissza nem ment.

Mert ekkor világosodott föl elméje, hogy a szentírás szerint előbb kell hinni és csak azután lehet megkeresztelkedni. Minthogy pedig a csecsemő nem tud hinni: ennél fogva az ő keresztisége semmit se ér. Ha felnő, ha megérti az isteni tudományt, ha az hitté erősödik benne s ha azt igazán meg is vallja: csak akkor idvezíti őt a keresztiség.

Az újra keresztelők tudománya ez általában s azé a felekezeté, mely csak a felnőtteket bocsátja a keresztiségre. Ezekhez tartoznak a magyar nazarénusok is.

Fröhlich megvilágosodásának ez a története téves. Ő sohase volt straszburgi lelkész. Legalább 1844-ig, sőt 1850-ig nem volt. Ez bizonyos. Volt Straszburbban először 1839-ben s ott ténitett is. Később, mikor családját elszakították tőle s őt örökre száműzték: akkor Straszburbban telepedett le. És pedig azért, mint egyik levelében írja, hogy közel legyen honának határaihoz, közelről ügyelhessen föl hiveire s titkon és bujdokolva meg is látogathassa azokat.

Fröhlich 1824 körül lépett ki a zürichi akadémiából. Ekkor volt 22 éves, ekkor hagyta el Kálvinnak tudományát és egyházát s nem sokára ez időtájban kezdte meg az új hitnek hirdetését.

Sietett haza Bruggba, szülőihez és testvéreihez a távoli és közeli rokonaihoz. Egészen természetes, hogy itt kezdte meg tanítási kísérletét s azt sem csodálhatjuk, ha kísérlete mindjárt kezdetben kudarczot vallott. Szülői, rokonai, ismerősei tudni se akartak az ő új tanairól. Sőt szülői pályatévésztésnek látták a kísérletet s úgy érezték, hogy fiuk jövőjéhez kötött reményeik meghiusultak.

IV.

(Szülőföldén nem tud téríteni. - A hittérítők őrvongása. - Fröhlich Zürichben és környékén térít. - Melyik néposztály szokott új hitre térni? - Mikor szokta a világ észrevenni az új hitet? - Zschakkó.)

Több apró felekezet volt már ekkor Svájcban. Voltak anabaptisták, heimbergi testvérek, ugynevezett testvérgyülekezetek, irvingiánusok, darbysták s talán mások is. Néhány ezernyi lélekszámra összesen se emelkedtek. Valami nagy figyelemre nem méltatták őket se a hatóságok, se az uralkodó egyház. Svájcban talán ma se terjedt még el a hitbeli nembánom s a vallási dolgokban való eltompulás s azért az emberek nemcsak kicsinylik, hanem némileg gyűlölik is ez apró új felekezeteket. Hetven év előtt így volt. E felekezetek tagjai különben is leginkább a legszegényebb néposztályhoz tartoznak ma is s tartoztak régebben is.

Fröhlich se volt szerencsésebb. Senki se próféta a saját honában: e közmondás nála is teljesült. Szülői még jobban ellene szegültek, mint mások. Őket fiukhoz kötött tervük meghiusulta is keserítette. Mindent elkövettek, hogy a gyereket az igaz útra, az ősi hitre visszatérítsék. Segítségükre voltak a rokonok és ismerősök is.

Ugy látták, eretnokség, vagy hitetlenség hírébe jön a család s ez gyalázatot von maga után, sőt a világ gúnyját és megvetését is. De a gyereket meg nem győzhették, valamint ez se győzhette meg őket. Annyit elértek szomorú eredményként, hogy fiuk elvadult tőlük s a szülői átok és fájdalom által kísérve, megkezdte ama szomorú bujdosást és üldöztetést, melynek többé vége soha nem lett, habár néha szünetelt is. Még nővérét, a gyöngéd érzésű Katalint se tudta ekkor megnyerni. Ez is csak későn, csak akkor tért át az új hitre, mikor testvéri szeretete kötelességévé tette a szegény üldözött, testben-lélekben beteg hitújítót ápolni és vigasztalni. Fröhlichnek nem tudománya, hanem szenvedései térítették meg Katalint.

Azt kellene hinnünk, az emberi lelkek egyenlők. De nem azok. A nagy költők, a nagy zenealkotók, a nagy államalapítók lelke mind más meg más. Egymásközt se egyenlő, egyéb emberi lelkekkel se egyenlő. De megint más a hitújító lelke.

Valami szent őrvongás van a hitújító lelkében. Szelid, csendes, befelé háborgó, de mégis őrvongás.

Elhagyni az egyik egyházat s másikba lépni át: egyéni dolog s mindennapi. Szegény egyházat hagyni el s gazdag és uralkodó egyház tekintélye és segedelme alá vonulni, rendszerint szegény lelkek vállalata, vagy utálatos üzérkedés. De elhagyni az egyházat s az ősi hitet; elszakadni a szülőktől, rokonoktól s a szülőföld társadalmától; neki menni az idegen emberek sokaságának, hogy annak régi hite összeomljon s a romok fölött új hitnek csarnokai épüljenek; vállalkozni arra, hogy egész életen át szegénység, nyomor, üldöztetés, hatalmasok haragja s tömegek gúnyja állja útját minden nemes törekvésnek s rombolja szét naponként az élet szelid örömeit: ime ez a hitújító végzete, mely elől minden ember kitér, hacsak különös lelket nem lehelt belé az alkotó. A hitújító lelkét.

Fröhlich elhagyta Bruggot és már 1825-ben visszament Zürichbe, hol állandóan meg akart telepedni. Körülbelül a város azon részén szerzett lakást, a hol a vasuti hid van most a Limmaton. Az ugynevezett Niederhofon szegényes házikóban együtt egy munkáscsaláddal.

Meg volt győződve isteni küldetéséről s ösztöne azt sugta, hogy a térítést a legszegényebb néposztálynál, a kézműveseknél, a gyári munkásoknál és napszámosoknál kell megkezdenie. Azoknál, a kik ő szerinte nincsenek megromolva s kik a társadalomnak csak árnyékos helyein élnek. Kik ott vannak ugyan mindenütt és minden időben, a hol a világ az ő gyermekei közt az

élvezetet, a jólétet, a munkát és a sanyaru küzdelmet kiosztja s a kik részt is vesznek ez osztályban, de a kiknek csak a munka és csak a sanyaru küzdelem jut osztályrészü.

És a kiknek semmi hasznuk, semmi örömük az egyház fényéből és hatalmából. A kik bármely egyházhoz tartozzanak is, csak a hívő szerepéhez juthatnak el, a mely szerephez pedig eljuthatnak minden egyház nélkül is. Milliő tagja van az egyháznak hit nélkül, miért ne lehetne milliő hívő egyház nélkül.

A mult századot a tudomány, a felvilágosodás s különösen az anyagiság századának méltán tekintik. A tudomány a multnak alkotásait, a történelmi egyháznak alapelveit bírálja. A felvilágosodás az érzelmek melegét, a kedélynek egyszerű közvetlenségét rombolja. S a mely arányban emelkedik az anyagnak értéke, mintha azon mértékben sülyedne a szellemé. És mégse volt a nagy hitujítás óta idő, melyben a vallásos mozgalmak szélesebben elterjedtek s mélyebbre hatottak volna, mint épen a mult században. Amerikában és Oroszországban, a világ e két legnagyobb és legifjabb államában egyik uj felekezet a másik után keletkezett s az állam csak akkor vett gyakran róluk tudomást, a mikor már tagjaikat százezrekben számították.

Más név alatt, más elvek alapján, más cél felé törve a vallásos mozgalomtól nem maradott menten se Anglia, se Németország, se Ausztria, se Svájc, se Magyarország. Szellemek, kik koruk eszméiben nem lelik föl saját eszméiket, gyakran ellenállhatlanul vonzódnak uj szellemi világ keresésére s osztályok, melyek a társadalomnak rettentő nyomását érzik, oly könnyen keresik a rég ismerős égen az uj üdvözülést, mivelhogy már a régi után eddig hiába vágyakoztak.

Fröhlich feláldozta éjjeleit és nappalait küldetésének. A rögeszmének valamely fajtája hatotta át egész lényét; ezentul elhívén, hogy ő istennek különös választottja. Ifju kora daczára elutasított magától minden örömet és minden élvezetet. A szegény munkásokat, iparosokat s különösen a nőket kereste föl a gyárakban, a műhelyekben, az otthon tüzhelyénél s az ünnepi munkaszünetek közt. Magyarázta nekik a szentírást, czáfolatába bocsátkozott ellenvetéseiknek, megrendítette eddigi vallásos meggyőződésüket és saját lelkét törekedett beléjük átlehelni.

Nem maradott meg magában Zürichben, hanem térítés céljából bebarangolta közelre s távolra az egész vidéket.

Zürichtől északnyugotra a Limmat gyönyörű völgyén s délre ugy a Sichel-folyó, mint a zürichi-tó regényes partján egymást érik a kisdud folyók és városok. Maga Zürich ugy tetszik, mintha kis tengerének egyik partján Zollikonig s másik partján Wollishofenig egy várost képezne. És ezektől délfelé a falvakat és városokat a kies nyaralók és buja tenyészetű kertek, gyümölcsösök s erdőcskék kötik össze mindenütt.

Van itt a munkásosztálynak egy faja, az ugynevezett kertészek, kerti munkások. Értelmes, gazdag kedélyű, istenfélő, szegény és egyszerű nép. Ezeket Fröhlich különösen alkalmasnak hitte arra, hogy tudományát meghallgassák és elfogadják. Faluról-falura s egyik kerti lakból a másikba ment, hirdetvén mindenütt uj fölfedezéseit s magyarázván saját szellemében a szentírás tételeit. Hosszu idő s nehéz fáradság után győződött meg arról, hogy nem ez az osztály az, mely ősi vallásáról el tud felejtkezni s lelkét uj vallás mezébe öltöztetni siet. Később mégis ért el ugyan némi eredményeket, de leginkább csak akkor, a mikor már a kanton hatóságai őt üldözték s a zaklatások elől e jó embereknél keresett gyakori menedéket. Ezek figyelmét és fogékonyágát a nemes részvét tette komolylyá és élénkké. Szegény ember sohase nézi hidegen az üldözöttet, ha azt hatóság kergeti.

Vajjon melyik néposztály az, mely a hitujítás iránt legfogékonyabb?

A zsidó, a hellen és a római vallás keletkezésének biztos részleteit nem ismerjük. Mikor ezek keletkeztek, akkor még a társadalmi osztályok élesen nem is különültek el. Még az araboknál se Mohamed fellépésekor. Sok jelenség, de sok egykorú tudósítás is azt bizonyítja, hogy Jézus tanait kezdetben főleg a városok lakosai, különösen a kézművesek fogadták el. Így történt Magyarországon is Luther tanaival. Igaz, hogy Kálvin tanait Magyarországon a gyökeres ősi magyar faj, a nemesség és a nép fogadta el, mely kizárólag földműveléssel foglalkozott. Kálvin egyházát ma is magyar vallásnak nevezik az országban. Ennek azonban különös politikai és társadalmi oka volt a nagy hitújítás századában s ez az ok némi részben még ma is fennáll. Hencseynek is alig volt kezdetben egy-két földműves követője. Hívei kézműiparosok voltak. Így volt Fröhlich is. A nép lelkének gondos vizsgálata után ezt természetesnek kell találnunk.

Tíz hosszú s fáradtsággal teljes év telt el, míg Fröhlich némi eredményeket vivhatott ki. 1835 körül híveinek száma már három-négy százra szaporodott föl. Többre még ekkor sem. Ezeknek legnagyobb része Zürichben és környékén lakott s iparos segédekből, gyári munkásokból s napszámosokból állott. Voltak követői szórványosan még Bern, Szent-Gallen, Bázeli-vidék, Aargau, Thurgau és Waadt kantonokban. Külső nyoma azonban az egész mozgalomnak még alig mutatkozott. Se az egyházi, se a világi hatóságok nem tudtak még róla. Az üldözések még nem kezdődtek meg.

Tíz év múlva a világnak még sejtelve is alig volt az új felekezet alakulásáról.

Magyarországon is így volt. Az első nazarénus 1839-ben kezdett tanítani; 1844-ben avatkozott a dologba először világi hatóság, a mikor Kovács József egyik új szülöttét megyei karhatalommal keresztelték meg. De ez is elszigetelt vidéki eset maradt. Csak 1850-ben kezdték a nazarénusokat észrevenni, mikor a rendőrség Pestről kiutasította őket s néhol vidéken is, különösen Veszprém-vármegyében, irataikat és könyveiket elkobozták. Néhány plébános kísérte őket figyelemmel, de inkább csak azért mert szorgalmasan foglalkoztak a biblia olvasásával és magyarázásával, mintsem azért, hogy új felekezetet látott volna bennük. Így volt Jézus követőivel is.

Egy nemzedék kora múlt már el Jézus halála után, a mikor Portius Festus Cezáreában helytartó lett. Ez még akkor hírét se hallotta Jézusnak. Csak a mikor üdvözlésére Agrippa király Cezáreába ment: akkor tudta meg a börtönben levő Pál apostoltól s ennek vádlóitól, miről van szó. Akkor se vette semmibe. Egész kicsinyléssel beszélte Agrippának, hogy valamilyen Jézus nevű emberről beszélnek a vádlott is, a vádlók is, a ki meghalt volna s a kiról mégis azt mondja Pál, hogy most is él. Az egész dolgot üres fecsegésnek, a zsidók hiába való babonájának tekintette Portius Festus. Pedig akkor már az égei tenger ázsiai és európai partjain ezer és ezer szivben lobogott az új hitnek tiszta lángja.

Így készül titkon az emberiség fejlődésének sok nagy világtörténelmi válsága. Így készült sokáig a nagy társadalmi átalakulás is, melyet szocializmusnak nevezünk.

Fröhlich tíz év alatt nem jutott annyira, hogy követői közt egyetlen művelt vagy vagyonos, vagy tekintélyes ember találkozott volna. Azonban 1835-től kezdve az általa fölszított mozgalom hatalmasan elkezdett terjedni. Újabb tíz év alatt egész Svájc visszhangzott az új felekezet ellen folytatott üldözés zajától s francia, német és magyar földön, a Rajnától a Tiszáig, mindenütt találkoztak már az új vallásnak nemcsak hívei, hanem lelkesült terjesztői is. Sok különféle oka volt e gyors előmenetelnek.

Sikerült Fröhlichnek 1834-ben egy thurgauai fiatal iparost, Debruner Jánost, megtéríteni. Erről még bővebben fogok szólni. E huszonhat éves ifjú méltó társa volt Hencseynek s nem kisebb buzgósággal csüngött az új hiten, mint maga a mester. Debruner egészen alkalmas volt arra, hogy az iparos osztály körében nagyobb sikerrel kezdje meg a térítést, mint maga Fröhlich.

Thurgauból csakhamar el kellett költöznie, de a mag, melyet ott elhintett, dusan kezdett tenyészni.

Sokban előmozdította a felekezet terjedését Fröhlichnek házassága is. E házasság sajátos viszonyok közt jött létre s jelentős mozdulat az új felekezet történetében.

Volt Fröhlich követői közt Zürichben egy aránylag meglehetősen műveltséggel bíró képfestő iparoslegény, Zschakko nevű. Zürichi születésű s városi polgár volt. Családjával azonban új hite s újra keresztelkedése miatt kellemetlenségei származtak s hogy ezek elől meneküljön, átment Thurgau kantonba s itt Hauptwylben egy képfestő gyárban keresett s talált mint közönséges iparos legény alkalmazást. Később s nem is sok idő múlva könyvvezetője lett a gyárnak.

E gyár harmincz év előtt még fennállott körülbelül ugyanazon alakban és felszereléssel s ugyanazon család kezén, mint hatvan év előtt, mikor Hencsey ott járt. A családnak sok tagja vett búcsút az élettől, a gyermekek öregekké váltak - de a tulajdonos család ma is ugyanaz.

Két testvér volt a tulajdonos. Nevüket egész bizonyossággal nem tudom. Két levelében emlékezik róluk Hencsey. Az egyikben nevet nem említ, a másikban említi nevüket, de nem tudom biztosan elolvasni. Elmosódott az írás. Egyéb közlésekből úgy hiszem, Wehrlen volt a család neve. Biztosan nem tudom. A ki ott jár, könnyen megtudhatja.

Az idősebb testvérnek felesége s hat élő lánya volt. A fiatalabb testvér, nehogy a családi vagyon esetleg még jobban elszéledjen, nem nősült meg. A vagyon tekintélyes, az üzlet kiterjedt volt, a gyár mellett több egyszerű, de csinos munkáslakóház is emelkedett. A két testvér nem osztozott meg. Igazi testvéri szeretet, egyetértő baráti érzelmek lakott bennük egymás iránt.

A gyártelepen mintegy 45 állandó gyári munkás és kézműves volt alkalmazva. A felnőtt férfiak és nők száma vagy 60-ra rugott a telepen. Mikor Zschakko oda ment, csak egyetlen kézműves legény volt még ott ujhítű.

V.

*(Az éjjeli istentisztelet. - Fröhlich megnősül. - A hauptwyli telep.
- Az új hívők olvasmányai. - Fröhlich irodalmi művei.)*

Zschakko és társa a gyári személyzet közt csöndben és titkon megkezdte a térítést. A siker lassan következett be, de biztosnak látszott. Értesítették Fröhlichet is, ki azután ide gyakran ellátogatott s a megtéréshez járuló híveknek az éjjeli isteni tiszteletek alkalmával lelkes egyházi beszédeket tartott.

Éjjeli isteni tiszteletek!

Az 1838-ik évben Zürich város hatósága már üldözni kezdte a nazarénusokat. Gyermekeiket erőszakkal vitette a keresztiségre, a kegyes gyülekezéseket megtiltotta, az idegen tanítókat kiutasította, a felnőttek keresztelését birsággal büntette. Csakhamar Thurgau kantonban is elkezdődtek az üldözések. Az óvatosság az új hívők részéről már felette szükségesnek mutatkozott.

Ezért tartottak éjjeli isteni tiszteleteket.

Mint az ős keresztyének Itáliában erdők, barlangok és sirboltok mélyén, reszkető homályban, gyöngé mécs világánál. A titokszerűség, az éji homály, az elzárt magánosság bizalma fokozta az áhitatot, az ég után vágyakozó bánatos ábrándokat s az egymáshoz és az Istenhez való ragaszkodást.

Ez év egyik juniusi szombatján a heti és napi munka bevégezte után Zschakko úgy alkonyat tájban tized vagy tizenketted magával kiindult gyári lakásából s a falun kívül a folyó mentében ama kis tavak egyikéhez tartott, melynek szirtes partján szokták esti imájukat s istennel való társalgásukat végezni. A parton sűrű lombu fák. Az erdők árnyai már éjjeli sötétséget támasztottak.

Ott volt Fröhlich is. Több napja tartózkodott már a vidéken. Együtt ment-e a kis társasággal, vagy később ért-e oda: nem tudom.

Isteni tiszteletet akart tartani a kis társaság. Talán épen meg akartak valakit keresztelni is, a kit arra érdemesnek találtak. Tudták a szentírásból, hogy Keresztelő János a Jordán vizében keresztelt. Tudták az egyház történetéből azt is, hogy a régi keresztyének is gyakran tavaknál és folyó vizeknél végezték a keresztelést. Fröhlichnek különös kedvére volt a régi keresztyének példáinak hű követése. Azt se akarta, hogy gyülekezetüket mindenki láthassa. Szombat este volt, a hauptwyli lakosság a közelgő ünnepre készült s alkonyatkor már otthon volt.

Az isteni tiszteletet hangosan elmondott imával maga Zschakko kezdette meg.

Míg az ima folyt, az alatt nem messze a helytől gyalog ösvényen két nő ballagott, a kik a hangot jól meghallhatták s föl is ismerhették. Az egyik Lujza nevű volt, az idősebbik gyártulajdonos leánya, a másik pedig nőcseléd. Kertből vagy szőlőből vagy tán sétából mentek hazafelé.

Említettem, hogy az idősebb gyárosnak hat gyermeke volt s mind lány. Lujza a másodszülött volt s ekkor 18-19 éves lehetett. Mind természetének bájánál, mind kiváló műveltségénél s érzelmeinek nemességénél fogva ő volt a családnak legnagyobb kedveltje. Kiváltképpen nőtlen nagybátyjának, az ifjabb gyártulajdonosnak. Teljes bizalom uralkodott közöttük mindenben.

Lujza fölismerte Zschakko hangját s nemének természete, de a hang szomorúsága által is meghatva, megállott s aztán közelebb is ment a társasághoz, hogy az ott történő dolgokat megfigyelje. Az ima után rövid ének következett s ennek befejeztével maga Fröhlich tartott szent beszédet. Alapigékül a nagy apostol e szavait vette:

- A szentlélek bizonyosságot tészon arról, hogy én rám fogság és nyomoruság következik. De semmivel nem gondolok, az én életem is nékem nem drága, csak elvégezhessem örömmel az én pályafutásomat és a szolgálatot, melyet vettem az ur Jézustól, hogy bizonyosságot tegyek az isten kegyelmének evangéliomáról.

Beszélt a szenvedésekről, melyeket neki ki kellett állani s az üldözéseknek ama száz meg száz neméről, mely elől az ő hivei, az igazságnak követői meg nem menekülhetnek.

Az ifju térítő bánatos hangja s buzgó lelkének kitörései a leány szívéhez hatottak.

Nem várta be a leány az isteni tisztelet végét. Sötét is volt már, lelke hatalmas érzésekkel telt meg, sietett haza. Nagybátyjával még az este közölte véletlen kalandját s valószínűleg akként, hogy nagybátyja finom észlelése már meg is sejtette azt a visszhangot, melyet az ifju térítő szelid és bánatos szavai a leány szívében előidéztek. A nagybátya rögtön másnap beszélt Zschakkoval. Egyik értekezés a másikat követte. Bemutatták a családnak Fröhlichet is. Fröhlich a kegyes rábeszélésben még sokkal erősebb volt, mint Zschakko. Lujza nagyobb

testvéreivel s a munkás személyzet nagy részével csakhamar az új hitre tért. Követte őt a nagybátya is.

Mire az apa, az idősebb gyárur, az egész dolgot nagy álmélkodásra megtudta, már akkor Lujza lánya jegyese volt Fröhlichnek. Hogy ebbe miként s mikor egyezett az apa: ennek részleteit nem tudom. Bizonyos, hogy ez év folyamában a két fiatal az új vallás szertartásai szerint házasságra lépett, s hogy mindkét gyártulajdonos az összes személyzettel együtt az új vallásnak lett rendületlen híve.

Új erőt nyert ezzel Fröhlich s nagy lendületet a térítésnek ügye.

A hauptwyli telep ez után sokáig központja lett az új vallási mozgalomnak. Innen indultak ki a térítők a szomszédos kantonokba s ide tértek vissza, a mikor az üldözések s a testi és lelki fáradságok által kimerülten biztos menedéket, a menedéken pihenést s a pihenésben újabb erőt kellett keresniök. A két gyártulajdonosnak kellő anyagi ereje volt arra, hogy bujdosó hitrokonaiknak ne csak ideiglenes ellátást, hanem gyakran biztos kenyeret s pénzübeli segílyt is nyujthassanak.

Fröhlich az ő vallásának, de nevének is végtelen szelidségével s vigasztaló szavainak hatalmával derüssé tette az új felekezet borongós napjait. Mint mikor a nap megaranyozza az ég alj fellegeit. Az ő lelke is vidámbbá vált. Érezte, hogy az élet rögs és tekervényes utain, melyeknek vége az égben bizonyos, de a földön beláthatatlan, biztos nyugvó helyre talált. Nevének ragaszkodása, hűsége, ifjusága s vallásos buzgalma minden boldogságot megadott neki, a melyet csak el lehet érni a földi életben.

Zürich és Hauptwyl: e két buzgó telep volt néhány éven át az új hit munkásainak állandó mőhelye. Fröhlich, Debruner és Zschakko voltak a munkavezetők. E mőhelyben készültek azok a fegyverek, melyekkel az ő ábrándos hitük szerint a világot az üdvösség számára meghódítandják.

Zschakko ritkán mozdult ki Hauptwylból; legfőljebb a szomszédos községekbe, melyek közé néhány Szent-Gallen kantonbeli falu is tartozott, látogatott el néha. Fröhlich gyakran távol volt s idejének nagyobb részét Zürichben és környékén töltötte. El-elnézett a többi szomszédos kantonba s Bazel vidékére is. Debruner gyakori látogatást tett a hauptwyli gyülekezetnél.

Ebben az időben; a harminczas évek vége felé, a Svájci ujhívőknek a szent könyvön kívül egyéb olvasmányuk nem igen volt. Énekes könyvül akkor még a zürichi helvét hitvallásuak énekes könyveit használták majdnem kizárólag. A »Sion Hárfája« című énekes könyvet, mely Bazelben 1837-ben jelent meg, csak később fogadták el általánosan. Fröhlichnek se ideje, se nyugalma nem volt házassága előtt ahhoz, hogy nagyobb és rendszeres munkát készíthetett volna. Levelezése azonban kiterjedt volt s magánlevelei részint eredetiben, részint másolatokban százanként forogtak követői között. Szorgalmasan olvasták, sőt könyv nélkül is betanulták azokat.

E levelekben a világnak romlottságát, az uralkodó egyházaknak erőszakoskodásait s más vallások tévelygéseit élénk színekkel ecseteli s szentírásbeli idézetekkel bizonyítja. Magyarázza hol egyik, hol másik hittételét s köztük leginkább a felnőttek keresztségének egyedül való jogosságát. A biblia egyes igéit gondosan fejtegeti s ezernemű intést és irányt nyujt arra nézve, miként viseljék magukat a hívők az állammal és az uralkodó egyházakkal szemközt, hogy a surlódást és viszályt lehetőleg kikerülhessék.

E leveleken kívül Fröhlich némely más idegen, de kegyeskedő szellemben irt olvasmányokat is ajánlott követőinek. Ez olvasmányok leginkább Hofacker, Baxter és Yung iratai voltak.

Hofacker württembergi lutheránus pap és író volt s valahonnan Fröhlichnek személyes ismerőse. A kegyeskedésben rendkívül elmerült s egyházi beszédeit, melyek a múlt század elején e szellemben készültek, a hasonló vallásos kedélyűek kedvelt olvasmánynak tekintették.

Baxter, ha jegyzeteim helyesek, angol puritán lelkész volt s a XVII. század második felében élt és működött. Némely munkája németre is le van fordítva. Különösen »A szentek örök nyugalmaról« szóló művét német protestánsok még a múlt század elején szerették olvasni.

Yungról s Éjszakák című könyvéről már e munka más részében megemlékeztem. Ez is Angliában élt és halt meg a XVIII. század végén, mint lelkész.

Mindezeket Fröhlich nem tartotta s nem is tarthatta elégnék hivei számára. E könyvek mégse az ő hitbeli különös felfogását tolmácsolták. S azért, mihelyt megnősült, rögtön hozzálátott, hogy követőit tisztán az ő számukra készült olvasmányokkal lássa el. Munkái közt talán legelső, mindenesetre a legelső egyike az, melynek címe: »A megtért hívőnek az államegyházhoz s az államvallásnak a Krisztus evangéliomához való viszonyáról.«

E röpiratot nem láttam eredetiben, csak magyar fordításban. Így is csak kéziratban. Azt hiszem, Kalmár István pacséri »püspök« fordította magyarra, ő mutatta nekem 1873-ban a kéziratot. Nyomtatásban csak néhány iv lehet e könyvecske. Finsler G. zürichi író azt állítja 1854-ben megjelent egyházi statisztikájában, hogy e könyv a svájci nazarénusok előtt csaknem szimbolikus tekintéllyel bír. A magyar nazarénusok ezelőtt huszonöt-harmincz évvel a hitvallások és egyházak közt való viszonyok megítélésére irányadó műnek tekintették.

E munkában Fröhlich az államegyházat és az államvallást ostromolja. Érveit nem a történelem gazdag tárházából s nem a haladás és közszabadság nagy érdekeiből meríti látszólag. Remek irodalmi művek s nagy államférfiak szónoklatai tárgyalják e kérdéseket. Fröhlich tudományos és irodalmi műveltsége alig volt képes mindezt felölelni. De nem is ily művel tudott ő hatni az ő egyszerűen gondolkodó közönségére. Az ő műve köznapi s mint szoktuk mondani, kézzel fogható okoskodások láncolatával egyszerűen a szentírás egyes igéire hivatkozik s azokat magyarázza. A nazarénus, a kinek csaknem minden olvasmánya a szentírásból áll, így érti meg a kérdést legjobban.

Ezen kívül még három művéről emlékezik Finsler G.

Egyiknek címe: »Az isteni félelem és istentelenség titka«. A másiknak címe: »Nyugalom szerző morzsalékok«. Mind a kettő általános tartalmu vallásos értekezésekből áll. Egyes intések, szentírásbeli mondatok idézése s fejtegetése s a »sátán incselkedéseinek« leírásai töltik be e műveket. A sátán incselkedései alatt Fröhlich mindig a más egyházak tanításait s hitbeli szokásait érti. - Harmadik művének címe: »Szivkönyvecske«. Ezt inkább imának lehet tekinteni.

Mindegyik mű kicsiny.

Én ezeken kívül még két munkáját láttam magyar fordításban. Egyik az, melyről már fentebb megemlékeztem, a melyet akkor irt, a mikor családját tőle elszakították. A másik a polgári házasságról szólás az egyházi házasság kényszerét támadja meg. Ennek címét nem ismerem. Keletkezésének története következő:

Thurgau kanton az 1838-ik évben a nazarénusok házasságát általában érvénytelennek mondta ki s miként Aargau is, ágyasságnak minősítette. Meg kell jegyeznem, hogy az üldözések már Aargauban is megkezdődtek s nem sok idő múlva a hauptwyli telep nyugalma is felzavarták.

A mint Thurgau rendeletét kibocsátották, Fröhlich hivatalos előterjesztés alakjában kérdést intézett a kanton tanácsához, hogy az érdemes tanács adna neki felvilágosítást arról, vajjon:

- Hol van az a szentírásban megírva, hogy a házasságnak egyházinak és csupán csak egyházinak kell lenni?

Természetes, hogy a tanács e kérdésre meg nem felelt. Vagyis inkább azzal felelt, hogy a törvénytelennek kimondott házasság »elkövetőit« úgy az egyházi, mint a világi törvények értelmében még az eddiginél is szigorubban kezdte üldözni. Fröhlich ekkor egy emlékiratot intézett újra a tanácshoz, melyben a polgári házasság czélszerűségét s egyedül való jogosságát bizonyítja.

- Ha a tisztelt tanács meg nem felel a hozzá intézett kérdésre, hát majd megfelelek én!

Ez volt emlékiratának jogczime.

Aargau kanton, ha jól emlékszem, 1873-ik évi júniusban határozta el a polgári házasság behozatalát. Fröhlich küzdelmei s nagy szenvedései után egy emberöltő múlva.

Fröhlichnek tehát igaza volt s ő bátran, csüggedetlen küzdött az igazságért.

Egykor őt száműzték, nejét tőle elszakították s törvényes itélettel becstelennek mondták ki s ezenfelül üldözték; négy ártatlan édes gyermekére rásütötték a fattyu bélyeget s elhelyezték őket a lelenczek és törvénytelen szülöttek közintézetébe. Csupán azért, mert apa és anya saját benső hite szerint polgári házasságot kötött egymással.

Ime: mikor az államnak és egyháznak hatalma szemben áll az embernek igazságával!

Fröhlich és neje ma már a sir örök álmát aluszzák. Rettentő fájdalmaik emléke egyuttal dicsőséges igazságuknak is emléke.

AZ UTOLSÓ ÚT.

I.

(Az utazás. - Münchenben. - A hauptwyli társalgások. - Találkozás Fröhlichhel.)

Hencsey tehát elindult utolsó útjára hú kísérelőjével, Béla Józseffel, hogy fölkeresse és színről-színre lássa Fröhlichet és a svájci atyafiakat.

Összes pénzecskejüket Hencsey vette magához s minden osztozkodás nélkül ő teljesítette az utazással járó közös kiadásokat. E közös gazdálkodás azonban csak Salzburgig tartott. Hencsey gyöngéd figyelő lelke észrevette, hogy az étel és ital szüksége nem egy időben s nem egyenlő mértékben jelentkezett mindkettőjüknél. Ő szülőföldre szokása szerint némi bort ivott, társa pedig a tótos felvidék szokása szerint pálinkát vagy sört az úti fáradalmak ellen. Ámde azon a vidéken a bor sokkal drágább, mint a másik két ital. A közös gazdálkodásból ily módon hú társában kedvetlenség támadhatna. Nehogy tehát a sátán incselkedése vizsályt támaszson köztük, Salzburgban kétfelé osztotta az egész pénzt. Mindegyikük azt tegye pénzével, a mit akar.

- Mert tudja a jó isten, írja Hencsey, hogy én senkit nem kívánok lábam alá vetni, hogy én rajta tapodjak és senki fölött uralkodni nem akarok s azért békességben utaztunk, mert az osztozás nem haragból, hanem szép egyetértéssel esett meg köztünk.

Hencsey meglehetősen részletességgel írja le az utazás folyamatát. Elégnek vélem, ha ebből csak a főbb részleteket emelem ki.

A bajor határszélen, miként írja, mindegyiküknek külön-külön tíz forintot kellett felmutatni, »mely a mi pénzünk szerint husz forintot teszen«, - annak igazolására, hogy saját erejükkel keresztül tudnak menni az országon s könyöradományokhoz folyamodni nem lesznek kénytelenek.

Münchenben, Bajorország fővárosában ekkor már volt egy kis nazarénus gyülekezet. Meg kell jegyezni, hogy tagjai se itt, se Svájcban, se Németországban nem nazarénusoknak nevezik magukat, valamint a világ se úgy nevezi őket. Ők magukat újra keresztelőknek vagy új hívőknek nevezik, németül Neutäufer vagy Neugläubiger. Mint nálunk is ez idő szerint csak hívőknek nevezik egymást maguk között. Münchenben is főleg iparosok s legények voltak a gyülekezet tagjai. Ugyanitt a különböző irányba induló térítőknek is volt már akkor rendes találkozási helyük.

A kis gyülekezet tanítója itt bizonyos Kohk nevű, eredetileg Svájci származású értelmes iparos volt. Ez vezette a gyülekezet ügyeit, adott utmutatást a térítőknek s tartotta fenn az összeköttetést Fröhlichhel.

Hencsey fölkereste őt. Név szerint már ismerték egymást. Kohk a legnagyobb barátsággal és előzékenységgel fogadta Hencseyt, ki itt társával együtt egy napot töltött. Irt is egy levelet innen Imre öcscsének Bécsbe egy épen oda induló térítő által, a kinek azt kézhez kellett volna szolgáltatni. A levél sohase jutott el öcscséhez. Hencsey nem jegyezte föl e térítő nevét.

Münchenből vasuton mentek Augsburgba. Hencsey ekkor utazott először vasuton, otthon levő társai pedig ilyet még csak nem is láttak soha. Meg is jegyzi, hogy azt az utat, mely gyalog-

szerrel 18 óra járás, a gőzkocsi fél óra alatt tette meg, pedig utközben nyolcz állomáson állapotodott meg.

Augsburgból Lindau felé a Westach völgyén mentek, körülbelül azon az úton, melyen ma vasutvonal halad. Schwabmünchenben megállapodtak egy napra, mert e gazdag iparu kis városban volt néhány hitrokonuk, kit meg akartak látogatni. Hencsey kegyes kötelességnek tartotta a külföldi testvéreket mindenütt meglátogatni, a hitben őket erősíteni vagy buzgóságuk láttán új erőt gyűjteni. Kemptenből nem az Iller völgyén, hanem Isnyn keresztül mentek Lindauba, a hol Hencseyt, a mikor megpillantotta a bodeni tavat, élénk honvágy lepte meg, szomorú ábránddal gondolván vissza a Balatonra s az ennek szomszédságában fekvő kedves szülőföldjére.

- Erőt vett rajtam, írja, az emberi gyöngeség, úgy, hogy alig tudtam mozdulni, meg kellett állapodnom és szememet a vízre szegeztem. Mintha csak azt sugta volna valaki, forduljak vissza és térjek vissza, a hol test szerint való rokonaim laknak. De azért meg ne ítéljetelek, mégis csak előre mentem, hogy lélek szerint való atyánkfiait láthassam, a melyre el is segít a mi Urunk Istenünk.

Itt gőzhajóra ültek. Hencsey kiszállt Rohrschachnál, mert ő Hauptwyl felé akart menni. Béla is szeretett volna vele maradni, de ő már kijelentette a hajóskapitánynak, hogy ő Konstanzig megy, tehát itt nem mert kiszállni. A két ifju itt néhány napra elvált egymástól és csak Zürichben találkozott ismét október 11-én.

A hauptwyli telepről már szoltam. E kis falu alig számlál két ezer lelket. Thurgau kanton déli határszélén fekszik a bischofszelli kerületben, gyönyörű völgyben s egy kised patak partján, mely a niederwieli erdőségekben, Szent-Gallen kantonban ered. E patak a hauptwyli határban kis hegyi tavakat alkot. A falu lakosai mind gyárosok és iparosok, szövőiparral és kelme-főstéssel foglalkoznak, de némi szőlőmiveléssel is.

Említettem már, hogy itt több év óta állott fenn egy kis ujhivő gyülekezet, melynek tagjai azonban főleg csak egyetlen festőgyár személyzetéből kerültek ki. Innen terjedt a felekezet a szomszéd községekre s különösen Waldkirchre is, mely ide fél óra járásnyira fekszik, de a mely már a szent-galleni kantonhoz tartozik s jelentékeny község.

Hencsey látogatására a hauptwyli gyártulajdonosokat Fröhlich már figyelmeztette s azonkívül Hencseyt Kohk is ellátta ajánló levelekkel. Mégis meglepte őt az a kitűnő figyelem s áradozó, noha zajtalan vendégszeretet, melylyel itt fogadták. Az igénytelen magyar fiú, a szegény bujdosó iparos legény minden fáradalmát megjutalmazva érezte e fogadtatásban. A gondviselés áldó kezét ismerte föl abban, hogy ismeretlen létére oly messze földön is oly nagy kitüntetésben részesült. Hitében és törekvéseiben csak még jobban megerősödött.

Sokáig késni nem akart itt, de egy napot s éjszakát mégis el kellett töltenie. Vasárnapon, október 9-én este ért ide. Az isteni tiszteletről már elkésett, de a gyülekezet tagjai mégis összejöttek kedvéért s egymással késő éjszakáig nagy bizalommal és lelki gyönyörrel beszélgettek. A két gyárur s családjuk tagjai a munkások közt annyira elvegyültek, hogy Hencsey köztük a társadalmi és vagyoni különbséget föl nem fedezhette.

Értesítették az új felekezetnek állásáról. Ismertették előtte hitvallásuknak alaptanait s szertartásaik módját, a mint azokat Fröhlich tanította és tanítja. Különös tisztelet látható jelenségei közt emlékeztek Fröhlichről s a többi zürichi és aargai tanítóról. Önérzettel említették, hogy a hívők száma már tetemes s hogy napról-napra szaporodik. Fájdalommal panaszolták el ama soknemű és rettenetes üldözést, melyet a hiveknek régebben Thurgau, Zürich és Bern kantonokban kellett, most pedig folytonosan Aargau s több más kantonban kell szenvedniök.

Száz kérdést intéztek ő hozzá is.

Hencsey hasonló bizalommal és őszinteséggel beszélte el a magyarországi hívők számát, személyes viszonyait és messze ható nagy és szent törekvéseit. Mindezek új dolgok voltak a hauptwyliiek előtt.

Eleintén nem könnyen értették meg egymás beszédét. A magyar ifjú különben is gyenge és akadozó volt a német nyelvben s a mit tudott is, a svábnak nevezett pesti szójárás szerint tudta. A svájci ember megint másként beszél a népies német nyelvet. De lassanként mégis csak összetörődtek. A legtöbb iparos soha hírét se hallotta Magyarországnak s magyar nemzetnek. Volt azonban egy-kettő, a ki olvasott valamit a Bakony erdejéről és Sobriról. Pár éve csak, hogy elmúlt a Sobri-világ s a német népsajtó tele volt ennek hírével. Azt képzelték, ahány erdei fa: annyi zsvány és utonálló s az egész világ csak erdőből és zsványból áll.

A min legjobban csodálkoztak, az volt, hogy Hencsey a maga országában történt üldözésekről nem beszélhetett s mindaz, a mi ott vele és hiveivel történt, csak annyiból állt, hogy a páhoki esperes neki erős szemrehányásokat tett s iratait elszedte.

A jó svájciak azt hitték, hogy ha náluk a művelt helvét földön házassági viszonyukat el nem ismerik, gyermekeiket elszedik, isteni tisztelet szertartását meg nem engedik, összejöveteleiket a rendőrök szétverik, tanítóiknak az állandó lakást és nyilvános tanítást minden kantonban megtiltják s nőiket az állam és az egyház úgy tekinti, mint tilos ágyasság bűnrészeseit: akkor Magyarországnak, abban a - mint közlünk sokan hitték - vad, félig barbár, műveltség nélkül való országban a nazarénusokat legalább is kerékbe törik, ha megfoghatják.

Hiába, ők is csak németek voltak, a kik Magyarországról semmit se tudtak igazán, de annál több rémséges dolgot képzelték el. Annál kellemesebb volt a csalódás, melyet Hencsey előadása után éreztek.

Hencsey másnap korán reggel akart útnak indulni, azonban házigazdái nem eresztették el. Ott tartóztatták ebédre. A szives barátságot lehetetlen volt visszautasítani s azért csak délután indulhatott utnak. Estére Wyliig ért s az éjszakát itt töltötte el. Következő napon, október 11-én huzamos gyaloglás után alkonyatkor Zürichbe jutott s Fröhlichet rögtön felkereste s megláthatta. Nevezetes pillanat volt ez az ő életében.

A mi után oly rég óta vágyakodott; a minek eléréseért még az ő gyöngéd szive is kész volt a szeretett szülők akaratával ellenkezni; a mi után álmadozott és a miről gondolkodni évek óta soha meg nem szűnt: meglátogatni a külső országai hitrokonokat, a valódi atyafiakat, a lélek szerint való testvéreket s meglátogatni Fröhlichet, ki tudományával, rendithetlen hitével, üldözött sorsával s nagy szenvedéseivel már régóta világító oszlop s követendő példa volt ő előtt: ime mindezt sikerült elérnie.

Nagy alázatossággal borult térdre s mély áhitattal adott hálát az ő urának, istenének, a ki érdemesnek találta őt mind e nagy kegyelemben részesíteni.

Fröhlichhel való találkozását így írja le:

- Örökké való dicséret és dicsőség legyen a mi Urunk Jézus Krisztusnak, ki által fölserkentettünk a mindenható szent Isten nagy nevének dicséretére. Ime az ő véghetetlen kegyelménél fogva megengedett nekem, hogy ezen messze földön levő atyafiakat megláthassam és az ő példájukra felbuzduljon az én lelkem, hogy titeket is felbuzdulásra indítsalak és serkentselek az Ur Jézus Krisztusnak szent nevében. Ámen!

- Tudósítlak pedig, édes atyámfia, a mint már tudósítottalak is, hogy a mint én napnyugtakor Zürichbe értem, egy utcán, a mely Niederhofnak nevezetik, kérdezősködtem Fröhlich atyánkfiának lakása felől és a midőn engem erről föl nem tudtak világosítani, jött egy kis gyermek, ki nekem megmutatta a lakást és oda elvezetett. Ezt is én a kegyelem jelének vettem, hogy ime a világi férfiak és asszonyok nem tudják az ő lakását és egy kis gyermek mutatja meg nékem azt.

- Midőn én a házba betértem, a mi atyánkfia nem volt otthon, de nemsokára hazajött és azt kérdezte tőlem, honnan való vagyok. Én feleltem, messze földről jöttem, én Magyarországból való vagyok. És ő kérdezte: te vagy-e az a Hencsey Lajos, a kinek társa a tegnapi napon Zürichbe jött? Én feleltem, én vagyok az; azért jöttem egyenesen ő hozzá. Erre ő megölelt engem és ama szent csókkal illetett. Én sem szólni, sem beszélni nem tudtam; úgy éreztem, mintha szivem egészen elszorult volna és szemeimet elborította a könnyhullatás. Alig tudtam Kohk atyánkfiának levelét és az ő apjának levelét, melyet Hauptwyblból hoztam, neki átadni. Nagy szivességgel magánál tartott és nekem lakást adott.

Béla Józsefre hivatkozott Fröhlich, mint a ki tegnapi napon jött Zürichbe. Béla Konstánzból szintén gyalog tette meg ide az utat s ő már hétfőn, október 10-én ide ért. Ugyanazon a napon, melyen Hencsey ide ért, Béla már állandó műhelyt és rendes munkát is kapott.

Fröhlich és Hencsey csaknem az egész éjszakát értekezésben töltötték el. Hencsey különösen tudni akarta, vajjon a tudomány, melyet ő irt és hirdetett, megegyez-e azzal, melyet Fröhlich hirdet?

Az értekezés részleteiről nincs tudomásunk.

Hencsey csak annyit jegyez meg október 12-én kelt levelében, melyet Imre öcscséhez Bécsbe intézett, hogy tudományuk megegyez.

- Hogy pedig, írja, röviden tudósítsalak benneteket az igazságnak velejéről, én értekeztem Fröhlichhel. Azon mód beszél, a mint én irtam a nálatok hagyott könyvemben; ezzel minden rendtartások megegyeznek.

II.

(Zürichi szokások. - Hencsey munkát kap. - Fröhlich oktatja Hencseyt. - Az év végén.)

Később több levélben részletesen is megírta a magyar hívőknek a svájci gyülekezetek hittételeit, szervezetét s szertartásait. Sőt több kérdésben saját eltérő nézeteit is, de e levelek, fájdalom, valószínűleg mind elvesztek. Hozzám a következő 1843-ik évről két levelénél több nem jutott.

Az éjjeli értekezésnél Fröhlich különös érdeklődéssel kérdezősködött Denkel Jánosról, valamint az új hitvallásnak Magyarországon miként lett elterjedéséről. Hencsey megadta a kellő felvilágosításokat, valamint Fröhlich is megismerte vele az új felekezetnek Svájcban és Németországban való állapotát.

Hencsey nem akart sokáig terhére lenni házigazdájának, azért másnap már korán reggel műhely után látott. Végig járta munkáért a szállón kívül a város minden lakatos czégét, valamint ama gyárat is, hol lakatos munkára szükség lehetett. Mindamellet aznapon munkát még se talált, bár Debruner és más hitrokon is segélyére volt.

További élményeiről hadd beszéljenek saját sorai:

- Jóskának vagyon munkája, de nekem nincs, de azért mai napon, ugymint október 12-én írom Fröhlich szobájában nektek e levelet. Ez utolsó időben az isten ő általa kezdte el az ő gyülekezetét építeni és ő is kér titeket általam, csak maradjatok meg abban, a mit a szentírás tanít és a mit elkezdtünk.

- Bár én most munka nélkül vagyok, azért vasárnapig mégis itt maradok, mivel még a vasárnapi gyülekezetben szeretnék részt venni, ha az isten megengedi.

- Eddig írtam október 12-én, de mai napon az az október 13-án nekem a jó isten ismét megmutatta az ő segítségét. Történt, hogy én, a midőn reggel fölkeltem, el akartam menni a rendőrségre tartózkodási czéduláért. És a midőn oda mentem, onnan elküldöttek a doktorhoz, hogy megvizsgáljon, ha egészséges vagyok-e vagy sem, mivel itt ugy a szokás, hogy ha valaki munkát akar venni vagy a városban akar maradni, magát a doktornál meg kell vizsgáltatni és ha valami baja van, kórházba viszik és csak akkor állhat munkába, ha kigyógyul.

- Így tehát, a midőn én mentem a doktorhoz, ime jön eleibém egy lakatos mester, a kinek műhelyében voltam is 12-én, de hiába. Igen barátságosan beszélt velem, mivel ő is sok ideig dolgozott Bécsben és mondtam már neki, hogy én is onnan jövök. Így a midőn kérdezi, hogy hová megyek, mondtam, hogy a doktorhoz, mivel itt akarok maradni vasárnapig. E közben mondja nekem, hogy ő nála volna munka s hétfőn elkezdhettek dolgozni. - A nevét is nekem mindjárt átadta írásban, hogy a rendőrségnél csak jelentsem mint hozzája tartozója magamat, mivelhogy, mint mondá, itt a vándorkönyvet mindjárt el szokják venni s egy jegyet kap az ember reá.

- Így tehát, édes atyámfiak, a jó isten nekem munkát rendelt, pedig már azt akartam írni, hogy visszamegyek rövid időn hozzátok. És vissza is mentem volna, ha az isten munkát nem rendelt volna, de most már hétfőn, azaz október 17-én elkezdek dolgozni.

- Meddig maradhatunk, azt csak a jó isten tudja; de ha a tavaszig megmaradhatunk is, mi azért mégis utazásunkat tovább nem folytatjuk, hanem egyenesen hozzátok térünk. Ti pedig, kérek az istenre benneteket, ha csak lehet, megmaradjatok műhelyekben, mert erre szörnyen nehéz munkát kapni és a mint halljuk, nagyon kevés a fizetés. A kinek két forintja van, annak igen jó legénynek kell lenni; ez pedig a mi pénzünkben csak négy forint, mert az itt való ezüst forint a mi pénzünkben két forint és olyan pénzek vannak itt, hogy ki nem ismerjük velük magunkat.

A lakatos mester, kit Hencsey e levélben említ s kinek műhelyében munkát kapott, Michel Jakab zürichi lakos volt s lakása és műhelye a Kisvárosban Niederdorf-utczán 515. szám alatt volt. Sok iparos czégnek és műhelynek volt akkor s van talán ma is Zürichben czime és czimere is, mint nálunk szokás a vendéglőknél s boltoknál, de csak elvétve szokás a műhelyeknél. Michel Jakab műhelye a Nagy Hajóhoz (»beim grossen Schiff«) volt czimezve s egy kopott, fakó árbozos hajót ábrázoló mázolás az ajtó fölé ki is volt függesztve. Ezt is megírta Hencsey az ő Imre öcscsének.

Később Michel Jakab is áttért az új hitre. Hencsey térítette át s ő e jó emberben nemcsak munkaadót, nemcsak házigazdát, hanem egyszersmind jó barátot is nyert.

A zürichi dolgokról más észrevételei is voltak Hencseynek, mint a melyeket föntebb közöltünk. Azt írja egyik későbbi levelében Kovács Józsefnek:

- Tudd meg azt, szerelmes atyámfia, hogy itt nincs császár, nincsenek mindenféle fejedelmek és hercegek, mint Bécsben, sem pedig palatinus és egyéb mágnások és fényüzésben dobzódó papi fejedelmek, mint Magyarországon, de még nemesek sincsenek. Itt minden ember egyenlő polgár s mindenki a munkája után él. A vármegyének a neve kanton, annak van egy tanácsa s a városi tanács is megvan s ezek végezik el a közönség dolgát. Nincsenek itt katonák se, csak bizonyos napokon katonáskodnak az emberek. Hanem van rendőrség, a mit policzájnak

neveznek; ez mindenre ügyel s a jövők, menők, utazók az ő szemeit el nem kerülhetik. Otthon mi nálunk ilyen nincs, ott úti passzust se kérnek senkitől; azt se keresik, kinek mennyi pénze van a zsebjében, egészséges-e, beteges-e? Az én elmém sokat hánykolódik e fölött. Azért van-e e nagy vigyázás emberekre, mert szeretik őket, vagy pedig azért, mert félnek tőlük?

E fölött bizony már tapasztaltabb elmék is tündöttek, mint e szegény fiatal magyar kézműves elméje.

Hencsey és társa Béla József, mielőtt Bécsből elindultak volna, Likhardussal és Hencsey Imrével úgy beszéltek össze, hogy a mint majd a körülmények változása hozza magával, s a mint majd a svájci munkás viszonyokat megismerik s Likhardussal és Imrével is megismertetik: ezek is utánuk fognak menni Zürichbe. Ezt azonban Hencsey itt tartózkodásának első idejében egyáltalán czélszerűtlennek látta s azért sietve intette Likhardust is, Imre öcscsét is, hogy Bécsből ki ne mozduljanak.

- Édes atyámfia Likhardus - írja egyik hosszabb levelében - Béla József is köszönt és kér általam, hogy a midőn mi visszamegyünk, ha nekünk nem is, tehát a pesti szegény atyafiaknak iparkodjál segítségére lenni és azért ne próbálkozzál megindulni, hanem megmaradj a te műhelyedben, mert mi is csak alig, hogy el tudtunk idáig jönni.

- Továbbá édes testvérem Imre, téged is kérlek, ha csak lehet, megmaradj műhelyedben, hogy segítségemre lehess, ha szükség lesz rá, mert nem tudom, mikor vetődöm vissza. Ne keveseld a fizetésedet, mert én se kapok itt talán többet, pedig itt minden drágább, mint Bécsben.

- Arra pedig különösen serkentelek, hogy a könyvirásban szorgalmasan foglalatostkodjál, mert most már látom, hogy könyvem jól van megírva. Majd irok én te néked bővebben is levelet, mivel már megtudakoztam, ha vajjon lehet-e itt magyarul nyomtatni? Azt mondták, lehet és nem is kerül sokba. Tehát a nyomtatás árát megtudhatom és ha az atyafiak is segítenek, akkor majd értesítek, hogy te nékem az én könyvemet apró betűkkel egyes levelekben megküld és én azt ismét itt könyvnek összeírom és kinyomattatom.

- Kérlek pedig édes öcsém Imre arra is, hogy mentül előbb felelj levelémre, mert szomorú az én szívem, mivel egyszer azt álmodtam utazásomban, hogy szegény édes atyámat eltemették s minden jószágát prédára ment s mikor én hazamentem, semmit nem találtam. Kérlek tehát, ird meg, mit irt édes atyánk és azt is, ha él-e vagy meghalt? Ha meghalt, menj el haza és maradj otthon.

- Ajánllak pedig mindnyájatokat az ur Jézus Krisztus oltalmába. Legyetek békességben és jó egészségben!

Szinte feltűnő e levélben, hogy csak most jutott eszébe a vagyon kérdése. Igaz, hogy most is csak úgy álmodta, hogy apjának minden jószágát elpusztult. Eddig az üdvözülés biztosításán s a hitbeli igazságok ábrándjain kívül sohase jutott eszébe semmi más célja az életnek. A vagyon épen nem.

De megmagyarázza ezt is az a komolyság, melylyel az új hitről irt könyvét a magyar hívők számára mindenképen ki akarta nyomtatni. Ehhez bizony pénz kellett. Gondolt ugyan az »atyafiak« segítségére is, de a teher nagyobbik súlya mégis csak az ő vállaira nehezedett volna. Ki nem kerülhette tehát, hogy a vagyon kérdésére is egyszer-másszor ki ne röpöngen gondolata.

Ezt a levelét különben Imre öcsce és Likhardus sietett közölni a magyarországi hitrokonokkal. Ezeknek nagy megnyugvásukra szolgált, hogy Hencsey azt a tudományt, melyet ő tanított, Fröhlichnek és a svájci atyafiaknak tudományával megegyezőnek találta.

Hencsey, mielőtt állását Michel Jakab műhelyében elfoglalhatta, csaknem egész hetet töltött Fröhlich házában és társaságában. Ez idő alatt mondta el Fröhlich neki életének egész történetét. Megismertette családjával, de a zürichi, wiedikoni s több zürich-környéki gyülekezetekkel s tanítókkal is. Ezek közt főleg Debrunerrel. Közölte vele iratait és könyveit, melyek már nyomtatásban megjelentek.

Fröhlich ekkor irányozta Hencsey figyelmét János apostolnak Jelenésekről írt csodálatos könyvére. Fröhlichben nagy csodálkozást gerjesztett Hencsey tudatlansága.

Jánost ama szent káprázat, melyet könyvében leír, Páthmósz szigetén lepte meg. Beszélgetés közben Fröhlich többször említette e sziget nevét. Hencsey azt kérdezte:

- Hol lehet az a sziget?

- Hogy kérdezheted azt édes testvérem? Hiszen ott van az égei tengerben Görögország és Kis-Ázsia között.

Csak hogy Hencsey az égei tengernek se hallotta hírét soha. Se nem járt ott, se nem tanult vagy hallott róla semmit.

Fröhlich faggatásaira aztán lassanként kitűnt, hogy Hencsey a kis falusi iskola elemi tudományánál többet, írásnál, olvasásnál s némi imádkozásnál egyebet soha nem tanult. A földrajzról azt se tudta, mi fán terem. De ez neki nyugtalanságot nem okozott. Azt felelte Fröhlichnek:

- A mi urunk Istenünk engem arra választott ki, hogy én csak az ő szent ígését ismerjem s ahhoz ragaszkodjam.

Fröhlich nagyon elmerült János álomszerű látományaiba s nem egy korabeli eseménynek s nem egy vallásos eszmének magyarázatát egyenesen a Jelenések könyvéből származtatta. Ezt csak rejtélyes, titkos, kegyeskedő fejtegetésekkel tehette. Órák számra beszélt ezekről Hencseynek. Benne azonban ehhez semmi fogékonyságot nem talált. Hencsey csak a szentírás egyszerű ígéreihez s itthon megírt könyvének tanaihoz ragaszkodott.

A legközelebbi vasárnapon, október 16-án részt vett Hencsey az istentiszteleten, vagy mint mondani szokták, a szent gyülekezetben.

Ezt egy bérelt háznak tágas szobájában tartották s közel százan voltak jelen. Zürich kanton ekkor már elnézte az új hívőknek, hogy bent a városban magánosoknál, vagy bérelt helyiségben rendes istentiszteletre összegyülekezzenek. Aargauban például még ekkor sem engedték meg ezt, a mint már erről megemlékeztem.

Másnap munkába állott Hencsey s a következő hónapokat egész az év végéig s azontul is szorgalmas munkában, szentírás olvasásban s a német nyelv tanulásában töltötte el. Egyelőre nem tanított. Itt nem is volt arra szükség, hogy tanítson. De erre alig is lett volna képes.

A vallásos nyelvnek megszabott és megszokott szólásai, igéi és mondatai vannak, melyeket magyar nyelven Károli Gáspár, német nyelven Luther bibliafordítása alkotott. A magyart ismerte Hencsey, de a németet nem. Míg a német nyelven századok óta megszokott igéket és mondatokat meg nem tanulta: addig a bibliaolvasásban jártas svájcziai előtt félreértések nélkül tanító beszédet nem mondhatott.

Szorgalmasan részt vett a vasárnapi gyülekezetekben s türelmetlenül várta naponként Denkelnek s a többi pesti atyafiának leveleit, kikhez nemcsak ő, hanem Fröhlich és Debruner is irtak még október első felében.

III.

(Hencsey sürgeti hazulról a leveleket. - A két Aschmann testvér. - Hencsey Langnauban. - Debruner élete története. - Hogy vannak otthon?)

A levelek ritkán jöttek Magyarországból. Ez kissé türelmetlenné tette Hencseyt. Az 1843. évi január 9-iki levelében némi szelid szemrehányással illeti hivat. E levelét özvegy Véber Katalin asszonyhoz címezte. Kegyes, jólelkű nő volt s szintén hívő. Utolsó itthonlétekor térítette meg Hencseyt. A József-téren lakott Pesten a Hanzély-házban. Azért intézte hozzá levelét, mert azt hitte, hogy talán egyéb hivatához intézett levelei nem jutottak kézhez.

- Elgondolhatjátok, - így ír, - hogy az igazat nekem meg kell vallanom, itt az atyafiak tudakolják tőlünk, irtatok-e hozzám levelet s nekem azt kell felelnem, a mi igaz, hogy nem. Csodálkoznak rajta velem együtt, hogy miért nem irtok. Kivált Denkel János, a ki pedig tanító.

Különösen Bámer Ferenczet inti e levélben s kéri meg egyuttal, hogy a magyarországi gyülekezetek dolgairól nyújtson részletes tudósítást. A mit Bámer meg is tett, a mint később majd rátérünk.

Az új évet, az 1843-ikat, Hencsey szorgalmas műhelybeli munkával s tanulással töltötte el. A mellett arra törekedett, hogy a jelesebb svájci atyafiaknak, kiváltképen a tanítóknak és térítőknak élettörténetét följegyezze s ezt például, intésül, oktatásul magyar hivatával közölje.

Mi mindenre ki nem terjedt e buzgó fiatal ember figyelme! Hátha még a mindennapi kenyérért mindennapi nehéz munkát nem kellett volna végeznie.

Talán említettem már, hogy Zürichben és környékén ekkor négy tanító, négy térítő működött. Az idegenek némi gúnnyal püspököknek is nevezték őket. Fröhlich, a két Aschmann testvér és Debruner János volt ez a négy »püspök«.

Fröhlich életét már ismertettem vázlatosan s működésének és szenvedéseinek történetét is. Fröhlichnek ebben az évben végkép el kellett hagynia Zürichet, mint állandó lakost nem türte meg ott a hatóság, átköltözött Straszbura, mely akkor Franciaországba tartozott s térítő munkáját ott folytatta. Csak annyit engedtek meg neki, hogy svájci gyülekezeteit vagy legalább a zürichit meglátogathassa. Meg is tette gyakran s ilyenkor néhány napot hivatával s Hencsey társaságában tölthetett el.

A két Aschmann testvérről Hencsey följegyzései után ennyit tudunk:

Gazdag molnármester és malomtulajdonos volt Zürichben az öreg Aschmann. Sok gyors vizű folyó van Zürich körül: a Limmat, a Sichel s ezek mellékfolyói. Melyiken volt a malom, Hencsey nem jegyezte föl. Volt a gazdag molárnak háza, telke, boltja is a városban. S volt három fia és egy leánya.

Idősebb fia János s második fia Jakab. Ezek 1837-ben áttértek az új hitre s magukhoz vonták leánytestvérjüket is. Apjuk, anyjuk s a harmadik fiú tudni se akart az új hitről. Fájdalmas jelenetek törtek ki a család kebelében. Az öreg Aschmann törhetetlen volt. Egyházának lelkes hivatával s valami előjárója is. Buzgó kálvinista. Mikor szép szava, intése, könyörgése, parancsolása nem használt: legsúlyosabb apai jogához folyamodott. Fiait testileg fenyegette s mikor az se használt: megvont tőlük minden segítséget. Az apai háztól s a malomból elverte őket.

A két fiú, tele az új hit legyőzhetetlen buzgalomával, istennek ajánlta lelkét, szó nélkül türt mindent s apjának sujtó kezét is megáldva, elhagyta a közös hajlékot s ment a világba két kezével keresni a kenyeret s tanulni és tanítani. Vitték magukkal hugukat is, a kinek nemsokára szerencséje is akadt s 1842-ben férjhez ment.

Az apa elbusult, elkeseredett családjának e szétesésén. Nem volt maradása se a malomban, se a háznál, se a boltban. Otthona siralomházzá vált. Utóbb eladta mindenét s józanul, becsületesen, tékozlás nélkül, de szomoruan töltötte napjait és éveit. Találkozott vele Hencsey is s a fiatal ember tapasztalatlanságával s a mély hitnek bátorságával törekedett kiengesztelni ő is. Eredménytelen volt buzgósága.

- A mi urunk Istenünk úgy akarta, hogy szive kemény maradjon.

E sóhajtással hagyta abba kísérleteit.

Annál buzgóbb tanító lett a két testvér. Tehetséges, eszes és komoly fiu volt mind a kettő; János is, Jakab is. Nagy elemi tudással s a szentírás csodálni való ismeretével, szelid és komoly lélekkel térített és buzgólkodott mind a kettő. Annyira, hogy már Hencsey oda menetele előtt tanítóknak ismerték el őket mind a zürichi, mind a környékbeli gyülekezetek Neumünszterben, Wytikonban, Zollikonban, Wollishofenben és Dietlikonban s másutt is. Mind e helyeken megfordult hol az egyik, hol a másik Aschmann kíséretében vasárnaponként Hencsey is.

Elment Hencsey távolabbra is.

Bernhez nem messze van Langnau az Emmenthalon. Népes és iparos városka.

- Akkora gyülekezet van ott, írja Hencsey, csak nénéink többen vannak kétszáznál, az atyafiak pedig még többen.

Kegyés és buzgó tanító volt itt is. Nevét nem jegyezte fel Hencsey. Azelőtt Bernben volt városi elemi iskolaigazgató. Áttért, új hívő lett s megkeresztelkedett. De nyomban bejelentette a följebb való hatóságnak s egyuttal ajánlkozott továbbra is s még nagyobb buzgósággal a tanításra. A tanács ezt nem engedte meg, sőt állásától nyomban felfüggesztette. De minthogy kitünő tanító volt, derék buzgó embernek ismerték s a városban általában szerették: nem akarták elkergetni s kenyerétől megfosztani: egy évi időt engedtek neki, hogy megtévelyedett gondolkozásától megszabaduljon s az egyházhoz ismét visszatérjen. Hiában volt. Nem tért vissza, sőt annál lelkesebben tanította az új hitet. A vége az lett: száműzték a városból. Mikor Hencsey ott járt: akkor Langnauban volt tanító »püspök«.

Nagy lelki örömmel fogadta Hencseyt. Az idegent, a messze földről ide bujdosó testvért, a pogány magyarok ivadékát. Ime az erős hit megmozdítja a hegyeket s isten akarata kiterjed mind az egész föld kerekiségén!

Ily szavakkal mutatta be a tanító Hencseyt a gyülekezetnek. Hencseyt könyekre fakasztotta a gyülekezet áhitatos szent éneke.

Ő maga is tartott egy kis beszédet.

- De nem szólhattam sokáig, - írja. - A mint szeretett atyánkfiainak és nénéinknek a mi Urunk Jézus Krisztushoz szálló lelkét láttam, erőt vett rajtam is az érzés és eszembe jutott, hogy én vagyok itt a legkisebb és a legerőtlenebb!

A negyedik tanító az Aschmann testvéreknél, talán még Fröhlichnél is nagyobb tanító volt Zürichben ekkor Debruner, a kit már néhányszor név szerint említettem. Ezzel volt együtt legtöbbet Hencsey. Ennek életéről a következő adatokat jegyezte föl:

Debruner János Thurgauban született iparos szülőktől 1808-ban. Mint ifju iparos legény Aargauba költözött s ott telepedett meg 1830 körül. Ott vette föl az új hitet, »ott született ujjá« 1833-ban s mindjárt a következő évben elkezdett tanítani, szent gyülekezeteket tartani s keresztelni. S nemcsak a kanton székhelyén Aargauban, hanem a környékbeli falvakban is. Megnősült 1830-ban, felesége 1810-ben született, aargai lány volt s már mint menyecske tért az új hitre 1835-ben. Sok gyerekük lett. Hatalmas, szép, erős alak volt mind a férj, mind a

feleség. Mikor Hencsey megismerkedett vele, tiz évi házasságuk alatt már hét szép egészséges gyerekük született, három fiu és négy leány, - de két leánytestvér ikreként jött a világra 1836-ban. Ez áldásos szaporaságot mint Debruner, mind Hencsey s utóbb Béla József és Hencsey Imre is ismételten megírta Magyarországra az itteni atyafiaknak. S mindig azzal az intéssel, hogy Istennek különös áldása a sok gyerek. A házas felek hűséggel és szeretettel legyenek egymás iránt, egymást igazán megbecsüljék, erejükre s egészségükre vigyázzanak; - akkor várhatják istennek különös kegyelmét, ugymint az egészséges és sok gyermeket s a földi boldogságot. Kövessék Debruner Jánosnak és hitvesének ragyogó példáját.

Tanításaira az első napokban nem ügyelt a hatóság. De a mikor már öt gyülekezetet, öt istentiszteletet tartott: beidézték a városházához a tanács elé. Városi hajdu élőszóval hozta az idézést. Ott kihallgatták, maga igazolására föl hívták s azután megpirongatták. Együttal kimondták határozatban s kiadták írásban is, hogy a tanítást, keresztelest, gyülekezettartást egyenesen megtiltják s ha a tilalmat megszegi: mind őt, mind azt, a ki házában az istentiszteletet megengedi, száz forinttól négyszáz forintig terjedő birsággal, mint büntetéssel sújtják. Együttal lelkére kötötték, hogy tévelygéseit hagyja abba, az egyháznak jámbor bárányait tilos legelőre ne terelgesse, térjen vissza apáinak igaz hitére s legyen az egyháznak hű fia.

Ő azonban ragaszkodott a maga mélységes hitéhez s tovább tanitgatott és térítgetett. Csakhogy most már nagyobb óvatossággal.

- Ez után a város pandurjai, - így ír Hencsey, - mindig keresték, mindig leskelődtek utána, hogy őt elárulhatnák, de az Isten megerősítette őt s ily módon két egész esztendeig tudta az evangéliomot hirdetni. Míg végre Isten rábocsájtotta a város pandurjait.

Panduroknak nevezi Hencsey a város közbiztonsági szolgálóit. Más nevüket magyarul nem tudta.

Debrunert s másik négy hívét 1836-ik évi márcziusban épen istentiszteleten lepték meg a hajduk s vitték a tanács elé. Azt az ítéletet kapta, hogy a város területéről kiutasítatik, sőt örökre száműzetik, de az elköltözésre, műhelye és vagyona kimozdítására négy heti időt kap.

Felesége épen várandós volt, a négy hét elteltével nem mozdulhatott. Nosza fogták fölön Debrunert s vitték a börtönbe. Mikor felesége szült: akkor kieresztették s a költözésre hét heti haladékot adtak neki. De akkor aztán feleségével s öt gyerekével kénytelen volt utra kelni. A két legkisebb gyereke a két iker lányka volt, hét hetes csecsemő.

Hová menjen? Hol hajthatja fejét nyugalomra?

Szülőföldét Thurgaut jelölték ki számára. Odament.

Ott se szívesen látták, mint új hívőt. A mint oda ért: azonnal behívták fegyvergyakorlatra. Nem ment be, feleségét és kis gyerekeit nem hagyhatta. Karhatalommal bevitték s börtönbe zárták. Innen hamar kiszabadult ugyan, de maradása még se volt otthon, ez év december havában Zürichbe költözött. Ez nagy város volt, a térítők ellen még se fenekedett úgy, mint a kis városok.

Lelke és buzgósága nem hagyta nyugodni. 1838-ban ellátogatott Aargauba régi hiveihez. Két hajdu nyomban lefűlelte s vitte a tanács elé. Öt heti börtönt kellett e miatt szenvednie. Két év mulva 1840-ben újra visszatért, újra elfogták s a börtönbe kísérték. A miért megszegte a tilalmat s újra hirdette az ígét.

Nem nyugodott meg az ítéletben. Fölvitte az ügyét a legfelső bíróságig. Nyilvános tárgyaláson maga fejtette ki igazságát. Nem sértette a közerkölcsöt s a köztársaság törvényeit, Isten ígét hirdette csupán, a hogy azt a szentírásban találta. Mi hát a bűne? Miért kell neki üldöztetést szenvednie?

Mind nem használt semmit. A legfelső bíróság elítélte kilencz heti fogságra s 70 frank pénzbüntetésre. A hatóság iránt engedetlennek lenni nem szabad. Hogy pedig a hatóság mit tilt vagy mit parancsol: azt a legfelsőbb bíróság nem bírálhatja. Így származott büntetése.

Azóta nyugalma van.

Zürichben nem bántják. Ott megelégedtek Fröhlich száműzetésével. Azóta kétszer megfordult Aargauban is de az Isten egyszer sem szolgáltatta át a fogdmegek kezébe.

Ime ez Debruner élettörténete Hencsey szerint. Utódai ma is élnek Svájcban.

Hencsey folyton aggódott, hogy otthon Magyarországon elszélednek hivei, mint a nyáj, a melynek nincs őrizője s meggyöngülnek hitőkben. Debrunert is rábeszélte tehát, hogy ő is írjon leveleket a magyarokhoz. Irt is. Természetesen németül. A pestiek aztán lefordították a leveleket magyarrá s úgy küldözték szét a németül nem tudó hiveknek.

Hencsey arra is szakadatlanul intette hiveit, hogy őt a magyarországi gyülekezetek és egyes atyafiak állapotáról gondosan értesítsék. Hogy addig is, míg hazamehetne: intést, oktatást, jó tanácsot, buzdítást nyujthasson levél útján, a mennyire szükségesnek látja.

A jelentések minden oldalról beérkeztek hozzá.

Legbuzgóbb, legszorgalmasabb tudósító volt Bámer Ferencz, a székesfehérvári születésű nazarénus. Kovács József is rendesen irt ugyan Nemesfaluból, de ő az összes hivek és térítőik sorsát onnan a Balaton partjáról nem tudhatta, de Bámer Pesten és Budán lakott, az ország központján, ő mindent tudhatott.

Ihász Gyuri és Rajki János még az 1842-ik év végén elhagyták Bécset s lementek Pestre. Hencsey Imre azonban ott maradt s ő onnan kimozdulni nem is akart. Lelke csak azzal a vágygyal volt tele, hogy Lajos bátyja után mehessen Zürichbe. Annak kezétől akarta a szent keresztséget elvenni. Visszatérni Magyarországra egyelőre nem akart. Ha visszatér: szülőit ki nem kerülheti. Attól pedig méltán tarthatott, hogy ha egyszer hazamegy: szülői őt többé hazulról el nem eresztik. Idegen országba, messze földre semmi esetre. Neki pedig bátyját látnia kell.

Szegény jó fiu, alig sejtette azt a magasabb végzetet, mely őt Lajos bátyjának fölkeresésére unszoló.

Bámer levelei tiszta képet nyujtottak a magyar nazarénusok állapotáról.

IV.

(Bámer Ferencz és a lánczhidépítés. - A szétszóródott hivek. - A pesti hivek. - Likhardus. - Hencsey szomorúsága. - Öcscse Zürichbe megy.)

Bámer Ferencz az öreg Nipp Annának volt öreg legénye és munkavezetője. Ő igazgatta a műhelyt, ő szerezte a megrendeléseket, ő hajtotta be a kintlevőségeket, ő szerezte be az anyagot s ő ült ki a vásárba is a sátor alá. Szóbelileg bizalmasan abban állapotok meg, hogy Nipp Anna örökösen is átadja neki a műhelyt és szerszámokat s azért Bámernak nem is volt rendes fizetése.

Azonban valami távoli rokonok kerültek elő valahonnan, ezek megsejtették öreg nénjük szándékát, nyakára mentek s addig sugdostak a fülébe, hogy a jó Nipp Anna a műhely átadásáért utóbb ötszáz váltó forintot, a mai pénzben 420 koronát kért Bámertől. Ennek nem volt pénze.

Nem takaríthatott, mert hiszen fizetést se kapott. Szülői is szegények voltak Fehérváron, nem lehetett mást: ott kellett hagynia a műhelyt.

A lánczhidépítésnél kapott alkalmazást és pedig a budai oldalon.

Azon a helyen, a hol most a lánczhid van, egészen más képe volt akkor a Duna partjának, mint most.

Az alagut még nem volt meg. A budai várba fölvezető Albrecht-út is egészen más volt, mint most. Akkor is a Vizikapuhoz vezetett föl, de meredekebben. A lánczhid körüli paloták helyén üres parti telkek állottak. A hajóvontató lovak járása volt a mostani korzó helyén. A hol most a kereskedelmi miniszterium palotája áll: majdnem azon a helyen állt egy alaktalan régi, de nagy raktárépület magánosan. A várhegy oldala gondozatlan és szabályozatlan gyeppel, tele apró bokorral; kökény, bodzafa, vadmeggy cserjével. Gyerekek mászkáltak ott s malacot, bárányt, kecskét legeltettek.

A lánczhid lánczai mélyen a föld alatt lévő üregben vannak megkötve. Mikor a lánczhid épült, a partnak jó nagy részét magas kerítéssel elkerítették. A bekerített részt nevezték építő udvarnak. Itt dolgoztak a kőfaragók. Ide hordták a lánczhid lánczainak Angliából szállított acél-deszkáit. Itt állították össze a lánczszemeket. Itt volt az építő mérnökök s különféle munkavezetők irodája. Itt ásták a lánczok végeinek földalatti üregeit is. Száz és ezerféle furó, faragó szerszámnak, kötélnek, emelő csigának, targonczának volt ez az udvar állandó raktára.

Bámer Ferencz itt nyert munkát eleinte mint lakatos, utóbb mint az építő udvar felügyelője.

Télen azonban munkaszünet volt s 1842-ik évi november 1-én harminczad magával elbocsátották. Csak a külföldi idegen munkásokat tartották meg. A magyar munkás menjen, a hova tud.

A fővárosban költséges volt az élet s kivált műhely és munka nélkül maradt kézművesnek. Bámer tehát hazament szegény szüleihez Fehérvárra. De új év után 1843 elején újra feljött a fővárosba munka után nézni, néhány napot testvéröcsésénél töltött, a ki Kropacsek malmában volt molnárlegény s aztán február végén újra elfoglalhatta tavalyi helyét a lánczhid építő udvarában.

Ez évben meg is nősült.

- A sok kisértetnek ellent nem állhattam, írja; s ezen felül még az én jó apám s anyám testvérjei is mindig unszoltak a házasságra.

Talált egy magához illő fiatal özvegy asszonyt. Keresztneve Anna volt. Ezt vette el s épen Szent István napja előtt való napon, augusztus 19-én esküdött meg vele. Ez időtől fogva Pesten a Józsefvárosban Koszoru-utca 791. számú házban lakott. Családi élete boldog volt.

Az új hit mellett buzgón megmaradt.

Levelei sok szomorúságot okoztak Hencseynek. Hencsey azt értette e levelekből, hogy a hívők lassan szaporodnak, a pesti gyülekezet tagjai szétszóródtak, közös isteni tiszteletre összejönni alig tudnak s még a legbuzgóbbak is lankadoznak.

Bizony szétszóródtak a pesti hívők.

Rajki János nem maradt meg Pesten; elment Szegzárdra, Fekete József lakatos műhelyébe Tolnavármegyébe. Onnan pedig átment Bajára Bács-Bodroghvármegyébe.

Ihász György Czecezére költözött Fehérvármegyébe s ott vert fészket hosszú időre.

Kertész András Meggyesen telepedett le Erdélyben s ott meg is házasodott. Ide jött Filippi is.

Vitkovszky József kőműves Eperjesre költözött Sárosvármegyébe.

Klein János Szebenben állott műhelybe szintén Erdélyországban.

Vájdenhóf még mindig Békés-Csabán buzgólkodott, Kovács József Nemes-Boldogasszonyfán; amaz Békés, emez Zalavármegyében.

Tehát az ország minden részébe messze kerültek el egymástól azok, a kik Hencsey édes szavaiból merítették egykor az új hit igéit.

Likhardusnak más lett a sorsa. Ez semmire való, korhely emberré vált. Bécsből Pestre jött. Vándorkönyvét valahol elhagyta, beitta, zálogba tette. A vándorkönyv volt akkor a munkakönyv is, az igazolvány is. E nélkül se idegen városban, se a szállókon nem volt helye a kézműves legénynek. A kinek nem volt vándorkönyve, azt hely nélkül való csavargónak tekintették a hatóságok s küldték tovább.

Likhardusnak azonban, mint hívőnek mégis szereztek műhelyt a pesti hívő atyafiak. Szállást és étellemezést kapott s hetenként öt forintot. De a rendes munka nem tetszett neki, otthagyta a műhelyt s Magyarék házában töltött el három hetet henyélve. Onnan átment a jó Nipp Anna nyakára s annál erőszakoskodott. Sorba járta az összes hívő atyafiakat s Bámer Ferencznek is sok háboruságot okozott.

Intették, jóra kérték. Semmi szép szó nem használt.

- Én is hívő vagyok, testvérek vagyok, kötelességtek nekem lakást, ruhát s enni-inni valót adni.

Ezt az ítéletet mondta ki rájuk.

Az atyafiak sokáig türetek, de türelmük utóbb elfogyott. Fogták a gallérját s »átadták a Sátánnak, mivelhogy annak kezéből úgy sem lehetett kiszabadítani«.

Ez volt a magyar nazarénusoknál a gyülekezetből kizárás első esete.

Likhardus eltűnt Pestről. Eltűnt az országból is. Hogy és hogy nem: egyszer csak Zürichben termett s Hencseynél jelentkezett. Ez 1843-ik évi szeptemberben történt. Hencsey igaz testvér gyanánt fogadta, valamint Béla József is. Bemutatták a zürichi hívő testvérek sok tagjának. Azonban Likhardusnak nem volt se útlevele, se más igazolványa. E nélkül pedig a zürichi rendszabályok szerint 24 óra alatt el kell hagyni a várost. Hencsey nem tudta, minő életet élt Likhardus Pesten. Titkon elhelyezték, műhelybe állították s adtak neki kenyeret és ellátást.

De megromlott lélek volt már egészen. Zürichben is korhelykedett s henyélt s Hencseyre való hivatkozással csakhamar tizenhét forint adósságot csinált álnokul. Hencseynek volt már egy kis megtakarított pénze, nem tartozott volna ez összeget kifizetni, de azért mégis csak kifizette. Pirult arra a gondolatra, hogy magyar hívő ilyen ember lehet. De azután levette róla kezét. A városi hatóság nyomában ki is utasította Zürich területéről.

Mi lett utóbb belőle? Nem tudom. A magyar nazarénusok jegyzeteiben többé nyomát nem találok.

Kik maradtak hát meg Pesten?

Ott volt Denkel János, a tanító. Ez Musek nevű mészárosmester házában lakott a Dunaparton a vágóhid mellett. A vágóhid akkor nem ott volt, a hol most, hanem legalább két kilométerrel följebb, közel a mai vámpalotához. Felesége nagybeteg volt, vízi betegségben szenvedett, pár év múlva meg is halt. Talán e miatt is a tanításban nem buzgólkodott annyira, mint kezdetben s mint akkor, a mikor Hencsey még itthon volt.

Megvult Denkel Terézia.

Megvult a jó Nipp Anna. A Terézvárosból, a Nagymező-utcából átment lakni a Lipótvárosba, a templomtéri piacra. A hol most az óriási bazilika áll: ott állott akkor egy kis templom. Körülötte szabad tér s ezt heti és napi vásártérnek, piacznak használta a közönség. Zöldséggel, baromfival, hentes és sütő árukkal volt tele egész nap. Ennek északi oldalára a 294. számú házba költözött Nipp Anna, de már itt nem volt akkora szobája, a hol istentiszteletet lehetett volna tartani.

Megvult még az öreg Eichman Margaréta asszony, több mint 90 éves, gyenge, beteges. Lakásából kimozdulni már nem tudott, a hivek jártak hozzá látogatni s az imádkozásban segíteni.

Végül Magyar Ferencz és hitvese s Bámer Ferencz: ime ezekből állott az 1843-ik év végén a pesti hívő atyafiak gyülekezete. Alig heten, nyolczan. Rendes gyülekezetet tartani nem lehetett.

Hencseynek fájt ez az állapot.

Körülötte élet, zsibongás, eleven hitbuzgalomnak csodálatos pezsgése, minden vasárnapon isten tisztelet, a hova nagy számban seregelnék a hívő atyafiak s ha üldözik is őket, annál nagyobb elszántsággal engedik át lelküket az üdvösségkereső áhitatnak.

Pedig üldözik őket.

Fröhlichnek el kellett költözni még az országból is. A többi lelkes tanítót se türik meg otthonában. A kisdedeket erőszakkal keresztelik.

Erre különös gondja van minden világi és egyházi hatóságnak. Számon tartják az ujszülötteket. Ha a szülők késlekednek a kereszteléssel, a végrehajtó hatalom odamegy a házhoz, a gyermekágyas anya kebléről leszakítja a csecsemőt, viszi a templomba s megkeresztelteti a pappal.

E fölött sokat tanakodtak az új hívők. Mit csináljanak ily esetben?

Ellenállani nem szabad. Erőszakot erőszak ellen szegezni tiltja hitük. De azt maguk számára szoros törvény gyanánt meghatározták, hogy az ily keresztelést még érintéssel se szabad elősegíteni. Ha kérik az anyától a csecsemőt: neki nem szabad a kezét se mozdítani. Vegye el kebeléről az idegen. Hitük szerint úgy sincs foganatja az ily keresztelésnek. A hit nélkül való keresztelést úgy se veszi észre az ur isten, a csecsemőnek pedig még hite nem lehet. A sarjadzó lélek a hitnek magasságaihoz föl nem emelkedhetik.

Igy gondolkodtak s e törvényük szigorú megtartását követelték minden hívő atyafitól. A kik ez ellen vétettek, a kik a csecsemőt önkényt vitték a keresztvizre vagy saját kezükkel adták át a végrehajtóknak: azokat kizárták a gyülekezetből.

Kizáratás gyakran fordult elő. Ennek természetes oka volt.

Az anya lelkében, midőn maga mellett látta apró szülöttjét, feltámadt az egyház régi tana. Keresztség nélkül nincs üdvözülés. A boldogok seregébe el nem juthat a keresztetlen. De hátha kiskorában veszi el isten az ő ártatlan magzatját? Az anya megbirkózhatik a gyehenna gondolatával, de csecsemőjét még a gondolatnak se adhatja át. Hiszen ő felelős annak üdvösségeért.

Gyakori eset volt a régi egyházhoz való visszatérés is. Sok új hívő erőtlennek érezte magát az üldöztetés közben. Gyakran a tanítók ellen feltámadott a tömeg s véresre verte őket. Maga Debruner két ízben alig tudott véres fejjel menekülni a rá zúdult tömeg elől. Kézzelel és öklelő szerszámokkal bántalmazták s kövekkel dobálták. Ha nem menekülhet: István vértanu sorsára jut.

Mindezt tudta és látta Hencsey. De azt is látta, hogy ennek daczára folyton szaporodnak az új hit követői. S az fájt neki épen, hogy hazájában nem üldözik az ő követőit s azok mégis lassan szaporodnak, a pesti gyülekezet is széteszlott s bánatos lelke úgy látta, úgy képzelte, hogy még a ki megmarad is a hitben, annak hite is lankadoz. Foglalkozott a hazatérés gondolatával.

Egyszer azonban csak nála termett öcsce is. Hencsey Imre otthagyta Bécsset s átment Zürichbe. Még nem volt megkeresztelve; Bécsben nem is volt tanító, a ki megkeresztelhetette volna, sietett hát bátyjához.

Műhelyt rögtön kapott. Ugyanott, a hol Lajos bátyja: Michel Jakab lakatosnál.

A nyár végén nyerte el a keresztséget. Buzgalmával, példás erkölcsével s hitének biztos megvallásával kellett azt kiérdemelnie. Épen a sok visszatérés miatt Svájcban nem könnyen vették be az új hívők közé az embereket s kivált az idegeneket.

A keresztelés megtörténhetett a szobában is, de kint a szabadban is. Álló viz és folyó viz között nem tettek különbséget. Imrét hajnali négy órakor keresztelték meg a Siehl-folyó egyik szép ligetes partján. Még sötéttel kiindult oda a városból negyven-ötven hívő, férfiak és nők gyülekezetet tartani. Debruner és Hencsey tartott beszédeket. Imre azt szerette volna, hogy bátyja ereszze rá a keresztelő vizet. De bátyja Zürichben nem tanító volt s épen ő meg nem bontotta volna a rendet. Debruner volt keresztelő tanítója.

Hárman voltak most már Zürichben magyar hívők. Likhardust nem számították, csak a két Hencseyt és Béla Józsefet. Hencsey Imre buzgalma és kegyessége ezentul csak oly nagy volt, mint Lajos bátyjáié.

V.

*(Vitáz a két testvér. - Hencsey buzgósága és betegsége. -
A jámbor Raschy Anna. - Hencsey halála.)*

Sőt még vitába is keveredett Lajos bátyjával s vitájuk a hitnek nem egy tételére terjedett ki. A vita szelid és testvéri volt, a nyilvánosság elé nem is került, de mégis jellemző.

A svájci hívők közt fölmerült az a kérdés, vajjon a hitetlenekkel, idegen istenek imádoival s a tisztátalanokkal ehetik-e, ihatik-e egy edényből a hívő? Mindenki tudja, hogy e kérdés a zsidók kérdése s nem a keresztyéneké, de Jézus korának szent írásaiban is gyakran szellőztetik.

Pál a nagy apostol azt írja egy helyütt a korinthusiakhoz:

- Ne társalkodjatok azzal, ha valaki, holott atyafiúnak neveztetik, parázna vagy fősvény vagy bálványimádó vagy szidalmazó vagy részeges vagy ragadozó. Az ilyenekkel mondom, hogy ingyen se egyetek.

A svájcziaiak, meglehetősen félreértve az apostol szavait, szigoruan álltak a mellett, hogy ha már valaki hozzájuk tartozott, de bűnös élete miatt a gyülekezetből kirekesztették, azzal egy asztal mellé nem ültek s egy edényből nem ettek-ittak. Más egyházhoz tartozó bűnös ember iránt ezt a vonakodást nem cselekedték.

Imre ehhez a tanhoz ragaszkodott.

Bátyja ezt nem fogadta el. Az ő hite az volt: minden embert egyenlő szívvvel kell szeretnünk; azt is, a ki hozzánk tartozik s azt is, a ki más felekezethez tartozik, de még azt is, a ki egykor hozzánk tartozott, de bűnös élete miatt a gyülekezetből ki kellett rekeszteni. Ennek minden

büntetése e földön abból állhat, hogy többé a gyülekezetben részt nem vehet s az urvacsorát el nem nyerheti. Egyéb módon haragot, boszút, neheztelést érezni és tanusítani iránta nem szabad.

Volt más vitájuk is.

Svájcban nyakra-főre büntették az új hívőket. A büntetés a tanítókra nézve számüzetés volt, a közönséges hívőkre nézve pénzbeli bírság.

Fölmerült a hívők közt az a kérdés: vajjon pénzbírság esetén a hívő önkényt fizessen-e vagy bevárja a végrehajtást, foglalat, becslést, árverezést, ingó jószág hatósági elhurcolását?

A nagy apostolnak a zsidókhöz írt levelében találtak egy pontot, a hol az apostol dicséri azokat a zsidókat, a kik Jézus követői lettek s e miatt jószáguknak elzsákmányolását örömmel szemlélték. Ugy okoskodtak tehát, hogy a hatósági végrehajtást, mely nem egyéb, mint zsákmányolás, örömmel kell venni, tehát azt önkéntes fizetés által kikerülni nem kell.

Hencsey nem fogadta el ezt a nézetet, Imre öcsöce pedig ehhez hajlott. Sok szelid vitában hányták-vetették meg ezt a kérdést. A magyar hívőkhöz intézett leveleiben Hencsey határozottan megállott a maga nézete mellett s ezt ajánlotta hiveinek. Imre öcsöce nem ajánlotta a maga nézetét, de bőven ismertette a Svájci felfogást leveleiben.

Főleg vita közben s esti órákban cserélték ki eszméiket. Velük volt gyakran Béla József is.

Munkanapon, hétköznapon nem jutott idő sétára. Műhely után pihenés s a szentírásnak német nyelven való közös olvasása következett. Mind a kettő serényen törekedett elsajátítani Luther szentírási nyelvét, Hencsey öszre kelve már több izben tartott egyik-másik kisdéd gyülekezetben egyházi beszédet. Bele akarta magát gyakorolni egészen.

Ünnepnapon korán keltek s már napfeljötté előtt kimentek sétálni. Utjuk messze-messze vezetett vagy a tó partján Wollishofen felé, vagy a Limmat partján Wipplingen felé. Valami különös ösztöne vagy vágya volt azonban Hencseynek a temetőben tölteni a reggeli időt.

Az a gyönyörű sétány és fáskert, mely a Rāmi-útra dül a melyet ma ó-temetőnek neveznek, akkor még temető volt. Korán se oly diszes, annyi és oly szép siremlékekkel korán se behintve, mint az olasz és francia temetők, de az áhitatnak s a másvilági életre néző gondolatoknak fölkeltségére csak oly alkalmas, mint azok. Ide vonzotta Hencseyt bánatos lelke.

Százszor eszébe jutott: ha ő ide jutna, ha neki itt idegenben kellene maghalni.

De ezzel a gondolattal nem tudott megbarátkozni.

- Hazamegyek, édes öcsém, ugymond, még sok dolgom van otthon. Csak a tavaszt várom, vagy talán meg se várom, hazamegyünk.

Nem várta meg a tavaszt.

Novemberben betegeskedni kezdett. Ugy érezte, hogy testi ereje szemlátomást és rohamosan fogy. Még se ő, se közellévői nem gondoltak talán arra, hogy nagy beteg, de már nagy beteg volt. Ugy látszik, tüdejét támadta meg orvul a nyavalya.

Nem lehetett csodálni.

Sok emberre s kivált sok fiatalra, kinél kialszik az élet, mint a gyertya, azt mondja a magyar közmondás: megölte a buzgóság.

Hencsey egész nap a legnehezebb kovács- és lakatosmunkát végezte tüzzel, vassal, pörölylyel, nehéz vasreszelővel. Lelkiismerete szerint első akart lenni a munkában. Példa társai közt. Kora reggeltől késő estig tizennégy óra volt a munkaidő. Izom megernyedte, tüdő és sziv

kifáradt a nehéz munkában. Dolgoznia kellett, mert hiszen szegény kézműves legény volt. Ételt, italát, hajlékát, ruházatát, hazamenő utiköltségét csak mindennapi munkával lehetett megkeresni. Becsületükre kellett válnia azoknak is, a kik az idegen országban körülötte voltak s azoknak is, a kik otthon maradtak s a kikhez lelke haza vágyott.

Volt olyan téli nap, a mikor álmatlanul, lázas nyugtalanságban töltötte az éjszakát, s hajnalban alig volt ereje kemény nyoszolyájáról fölkelni. De azért erőltette a munkát. A buzgóság hajszolta előre. Volt eset, a mikor a nehéz pöröly kiesett a kezéből. Mestere emberséges ember volt. Gyakran kivette kezéből a vasat, rászólt, tegye le a bőrkötényt, menjen ki egy-két órára pihenni a szabadba.

Ha már igen gyöngének érezte magát, gyakran szót fogadott. A Niederdorf-út, a hol műhelye és lakása volt, közel van a Limmat-folyóhoz, s azzal egyenközüen halad az Unterstrass nevű városrész felé s a szőlőhegyek felé. Ilyenkor ki-kiment a folyó partjára, órák számra elnézte a hullámok csendes vonulását s elhallgatta a malmok zugását. A malmok hidján gyakran átment arra a térre, a hol most az árvák háza áll s ha kis gyermekkel találkozott, megállította, nevét és szülőit megkérdezte tőle s Isten áldásával eresztette tovább.

De ha jobb napja volt is, éjjeli pihenője még se volt pihenő. Imádkozott sokáig. Szülőinek és ismerőseinek, hazájának és az embereknek üdvösségeért meleg fohászokat bocsátott az éghez. Azután elővette a szentírást s olvasgatta nagy gonddal és figyelemmel. S irdogálta szép és hosszú leveleit Magyarországon hagyott hiveihez. Sokszor elmúlt éjfél, a mikor szemeit álomra hunyhatta, s mikor mécsét eloltotta. S nyáron négy órákor, télen hat órákor már talpon kellett lenni s munkába állani.

Ilyen élet nem tarthatott soká. A testnek a föld felé, a léleknek az ég felé kellett sietnie.

Sietett is.

Az 1843-ik évi szent karácsony ünnepeket s a következő új évet még fenntöltötte. Még részt vett a gyülekezetben s sűrű könyhullatással rebegte imáit s énekelte a hívőkkel egyetemben a szent zsoltosmákat. Magához vette az urvacsorát is. Január 24-én ágyának esett.

Mestere és házigazdája Michel Jakob szívesen adott neki tanyát, de a czéh szabályai s a város törvényei szerint három nap után be kellett költöznie a közkórházba. Hencsey szívesen nyugodott meg ebben. Hiszen ő tisztelte a törvényeket, megtartotta a rendet és szerette az embereket.

Volt azonban Zürichben egy jámbor néne, egy buzgó hívő, a ki már jól ismerte Hencseyt s szerette a hívők szent szerelmével e buzgó ifjút. A neve volt Raschy Anna. Hívő volt már 1836 óta. Élt férje is, a ki kádármester volt, de az új hívők közé soha be nem lépett. Feleségét azonban szerette és becsülte s az új hit gyakorlásában nem zavarta. Volt egy kis lányuk is, Borbála nevű, akkor tizenkét esztendő.

Ez a Raschy Anna elment Michel Jakobhoz s elment a kovácsok és lakatosok czéhmesteréhez s mindegyiktől elkérte Hencseyt. Ne vigyék őt a kórházba, adják át neki, ő úgy fogja ápolni, mint édes anyja.

Oda vitték. A jámbor hívő asszony adott neki szép napos, meleg szobát, tiszta ágyat, betegnek való jó ételeket s kegyes és éber gondviselést. Otthon, szülőföldén Szent-Péter-Urban se lett volna hivebb és gyöngédebb ápolása.

Imre öcscse és Béla József is odamentek ápolónak, vigasztalónak. Mellette voltak felváltva éjjel-nappal.

- Látogassátok a betegeket!

Szentséges szent tanácsa és régi tanácsa ez a szeretet egyházának. Az igazi szeretet lángelme erejével bír. Csodákat tesz, találekony, mindig jó arcza van, kifáradhatlan abban, hogy enyhülést, örömet, vigasztalást nyújtson, boldogságot teremtsen. De összes tevékenysége közt egyik se főnségesebb, mint a csecsemő ápolása a mint a betegek látogatása.

A beteg élni akar, de ereje gyöngé hozzá. Örülni akar, de fájdalmai vannak. Remélni szeretne, de gyakran mozdulni sem bír. Áhítja a napfényt, a mezőt, a virágot, a jókedvű társaságot. Mindent pótolni tud a beteglátogató, ha szeretettel közelít hozzá s nála tölti az ébrenlét idejét.

Föltámasztja a haldokló reményt, visszaidézi az eltűnő ábrándokat, megemlékezik a beteg multjának derüs pillanatairól s együtt szövi-fonja vele a felüdülés jövendő terveit.

A legnagyobb jóltevő az, a ki a haldoklónak arczára mosolyt tud varázsolni.

A halál se oly bátor, ha, mikor benéz az ablakon, ott találja a beteg ágya szélén a hű baráti sziveket. Vissza-visszasompolyog s oly pillanatra vár, a mikor a beteget egyedül találja.

A beteg napról-napra gyöngébb lett. Erős lázak gyötörték. A halál kikerülhetlennek látszott. Esmélete mindig tiszta volt. Huszonegy napig egy órára se hagyták el. Vagy Imre öcscse, vagy Béla József mellette volt. De a jámbor Raschyné is.

És ott volt mellette a kis Borbála, a vidám, piros képű, édes, jókedvű lányka.

Az ugráncsi fiatal lánykák nem nagyon szeretnek a betegek körül tölteni időt. Nem is természetük. Futkározni, játszani, kacagni, apró kis dolgaikat elfecsegni: erre valók. De ez a kis lányka kivétel volt. Oda vitte Hencsey ágya mellé kötését, varrását, könyvecskéit, babaruháit s ott mulatgatott mellette egész napon át. Kutyának, macskának, tyuknak, ludnak, galambnak dolgait ott mesélgette órák számra.

Megaranyozta azt a sötét felhőt, mely ott gomolygott a haldokló feje fölött s melyben a halál üldögélt.

Hencsey Imre ezt írta róla az otthonvalóknak:

- Ha irtok, szerelmes atyámfia, el ne feledkezzetek a jó nénéről, Raschy Annáról. De megemlékezzetek kis lányáról is, Barbaráról, küldjétek el hozzá jó kívánságokat s imádkozzatok boldogságáért, mert megérdemli.

Kérdezték Hencseyt: megírják-e haza szüleinek s hiveinek az ő betegségét?

- Ne irjátok meg, ne okozzatok szomorúságot. Megsegít az Isten s tavaszra hazamegyek. Ha pedig az én Uram Istenem kegyelméből át kell mennem a másvilágra: megtudják azt ti általatok akkor is, elég ez az egy fájdalom az ő szívének. De akkor megírjátok azt is, hogy ne szomorkodjanak, hanem örüljenek az ő szívében, mert Istennek rendelése ment teljesedésbe. Ő méltónak tartott engem arra, hogy magához szólítson.

Máskor azt kérdezte Imre öcscse: mit írjon Kovács Józsefnek?

- Egyebet ne írj, csak azt, hogy vigyázzon. Mert a sátán még az erőseket is megkisérti, hát még a gyöngéket!

Szobájának ablakai napnyugot felé néztek.

Március 14-ik napjának virradójára egész éjjel nem aludt. Lassu hangon hol imádkozott, hol szent dolgokat magyarázott. Mellette volt Imre öcscse is, Béla József is s a jó Raschyné. Németül már nem tudott beszélni. A haldokló agy csak az anyanyelvet bírta.

Szürkületkor azt mondta:

- Szeretném látni a nap keltét. Arra van az én földi hazám. Fordítsátok az ágyat arra, hadd lássam!

Megtették kívánságát.

Nyolcz órakor azt mondta:

- Ha Isten úgy rendelte, hogy haza ne mehessek, engem abba a nagy temetőbe ne temessenek, hanem az idegenek temetőjébe. Ott nem háborgatnak, nem tiporják le a fűvet.

Kilencz óra után nyugtalan lett.

- Szeretnék felülni!

Béla József és a kis Borbála volt mellette. Béla hozzámment s kezeivel feltámasztotta.

Akkor azt mondta Hencsey, egyik kezét a kis leány fejére téve, Bélához intézve szavait:

- Vigyázz! Szeresd azt, a ki meghalt és él!

Letette fejét vánkosára, szeméit behunyta s pontban tíz órakor szép csendesen elaludt.

HALÁL UTÁN.

I.

*(Hencsey temetése. - Emlékezete elmúlt. -
Édes apjához jut halála hire. - Végső megjegyzések.)*

Az utolsó út bevégeződött. Hencsey elaludt örökre. Elérte célját. Hívő és áhitatos lelke fölszállt az ő jó istenének trónusához.

Lélek szerint való atyafiai ott zokogtak hidegülő teste mellett. Nem hallotta már a zokogás hangját. Ha hallotta volna: megtiltotta volna a szomorúságot. Hiszen a jó atyafinak örülni kellett a fölött, hogy ő eljutott már istennek közelébe. Csakhogy a szív, ha igaz fájdalommal tele, nem tud szót fogadni. Maga Jézus is sirt, mikor meglátta Jeruzsálemet, melyre pusztulás vár.

Az új hívők gyülekezete gondoskodott a temetésről. Összeadta a temetés költségét. Semmi fényüzést se engedtek meg a temetésnél. Ellenkeznek hitükkel a holtak körül való fényezés.

A temetés napját márczius 17-ikére határozták.

Nem a nagy köztemetőbe, hanem az idegenek temetőjébe eresztették sirba. A hogy utolsó óhajta volt.

- Ott nem tiporják le a fűvet!

Az idegenek temetőjében is volt néhány diszes siremlék. De azon a részen, a hova a szegényeket, a vagyontalan átutazókat, az ismeretleneket, a vándorló kézműves legényeket temették, nem voltak költséges és ragyogó emlékkövek. Hencsey nem szerette volna, ha sirja ezek közt domborul. A szegények, az átutazók, az ismeretlenek sírját ritkán keresik föl. Messze földről, idegen országból nem jönnek a rokonok és jó barátok időszakonként a sírokat látogatni. A város lakossága se jön. Mindenki csak a maga kedveseinek sírját látogatja. A hol legkevesebb ember jár: oda kellett Hencsey porladó tetemét elhelyezni. Ott nem tiporják le a fűvet. Ott oly buján és zölden virul a fű, mint szülőföldén, mint Szent-Péter-Úr völgyein s erdeinek tisztásain.

Az egyszerű koporsót hetvennégy hívő atyafi és néne kísérte. Fröhlich nem volt köztük. Ő már akkor mint száműzött Straszburbán lakott s ha akart volna, se érhetett volna oda a temetésre. De ott volt Debruner és a két Aschmann testvér s ott volt öcscse Imre és Béla József. Fájdalmát lebírni egyik se tudta. Zokogásuk hangja betöltötte a temetőt.

Elpihent tehát a forró szív s elnémult az ajk, melyről oly édesen folyt az istenige s az ember-szeretet szózata. De a láng, mely az ő szívéből lobbant föl, nem aludt ki többé. A hit, mely szavára támadt, ma is él Magyarországon.

Felnő-e, mily erős lesz, meddig él: ki tudná azt megmondani?

Nagyot változott azóta a világ. De az emberek lelke, a tömegnek szelleme ma még nyugtalanabb, mint akkor volt. Csakhogy a nyugtalanság ma nem Jézus tanaiból, nem a szentírás igéiből táplálkozik. Erőt nem onnan merít s végső célul nem ama tanok és igék győzedelmét jelöli ki.

A haladás művein ma nem csak a szeretet dolgozik, mint Jézusnál s követőinél. És a mint Hencsey lelke által is dolgozott. Ma nagy erőt és hatalmat képvisel a harag és a gyűlölet, mely a vagyon és jóllét aránytalan felosztása miatt az osztályok keblében izzódik egymás ellen. Mi lesz a küzdelem vége? Lehetetlen, hogy más legyen, mint a mit Jézus a szeretet által akart elérni.

Hencsey emléke elhalványult. Talán a multak ködébe egészen elmerült is. Szülőföldjén még lehetnek öregek és vérrokonok, a kik emlékeznek rá s a kik, ha később születtek is, hallhatták hírét s a kik hallhattak valamit hittérítő buzgalmáról, szenvedéseiről és haláláról. De a mai magyar nazarénusok nevét se ismerik.

Élt régebben Pacséron egy meglehetősen iskolázott férfiú. Neve Kalmár István s néhányszor futólag említettem is már. Ő az uj-szövetségi szentírást latinból és németből lefordította magyarra és mikor engem 1873-ban fölkeresett, megmutatta könyvét s átnézés végett heteken át nálam hagyta. Szerettem volna ezt a könyvet a Nemzeti Múzeum számára megszerezni, de erre nem tudtam rábeszélni. Egyetlen kézirati példánya volt belőle szép apró írással, szilárd kötéssel. Őt akkor a nazarénusok egyik helyi püspöküknek ismerték el. Később elégedetlenek voltak vele s ő tanítói állásáról lemondott s félrevonult. Több mint tíz év előtt meghalt.

Azért látogatott meg, mert olvasta Hencseyről szakadékosan irt följegyzéseimet s tudni akarta, honnan meritem értesülesem adatait? Megmondtam neki. Csodálkozott s azt felelte:

- Mi sohase hallottuk Hencsey hírét-nevét.

Ez közel harmincz év előtt történt. Azóta megint egy uj nemzedék kora tünt el. A feledés nem az évek arányában nő, hanem minden újabb évvel százszorososan válik nagyobbá. Ha már akkor se emlékeztek Hencseyről: miként emlékezhetnének ma?

Sok hitványságot tartanak dicsőséges emlékezetben a hazug irások sorai. Sok fenség, sok igaz érdem, örök dicsőségre méltó sok emberi nagyság pihen a föld alatt jeltelenül, emléktelenül.

Hencsey halálát s halálos betegsége alatt ejtett utolsó igéit Béla József és Hencsey Imre gondosan megírták haza a hívőknek. A hol többen laktak egy helyütt: összejöttek a hívők s bánatos lélekkel elmélkedtek az utolsó igéken.

Az öreg Hencseynél, a gyermekevesztett apánál kevésbé tört ki a fájdalom, mint várták volna. Évek óta nem látta már bujdosó fiát s szinte számot vetett a végzettel, hogy többé nem is látja. Ime: teljesült sejtése, aggodalma. Néhány könyve hullott Imre fia levelére.

Kovács Józseféknek Béla József írta meg. Hosszu levelében hosszasan beszél az elhunynak egyik utolsó szaváról. Arról, a melyben int, hogy hivei ne szomorkodjanak, hanem örüljenek szívükben az ő halálán, mert ezzel isten méltónak tartotta őt arra, hogy magához szólítsa.

- Azt is pedig megtedd - így ír - szerelmes atyámfia, hogy a mi elaludt tanítónknak ez utolsó szavait magyarázd meg édes apjának, hogy megértse, hogy Lajos csak test szerint volt az ő fia, de lélek szerint a mi Urunknak Istenünknek volt ő velünk együtt méltatlan szülöttje, tehát örüljön és örvendezzen az ő lelkében, ne pedig szomorkodjék, hogy az ő test szerint való fia tőle ugyan elvált, de bejutott a szentek és boldogok közösségébe, a hová mi is vágyakozunk, a mi Urunk Istenünk fényességébe.

Kovács József felolvasta e levelet az öreg Kovácsnak s mikor olvasásközben oda ért, hogy inkább örüljön és örvendezzen fia halálán, semmint szomorkodjék: erre már nagyon elkeseredett az öreg kovács s szidalom jött ki száján:

- Csakugyan sok bolondja van a jó uristennek. Ilyen tanácsot adni nekem, a ki fiamat többé soha nem látom.

*

Tovább ezuttal nem folytatom nazarénusaink történetét. Más helyen, más időben talán visszatérek rá.

Béla József és Hencsey Imre még ez évben elhagyták Zürichet s átmentek Straszburgba, Franciaország területére. Fröhlich szavára törekedtek odajutni az ő közelébe. Térítők lettek ott ők is. Hencsey Imre 1846-ban, Béla József 1847-ben jött vissza Magyarországra.

Életük és működésük egyik-másik részletéről igazán érdemes lesz megemlékezni.

Az üldözés ellenük Magyarországon 1850-ben az osztrák önkényuralom alatt kezdődött meg Budapesten.

Béla József 1850 után kiköltözött Amerikába s ott nagy sikerrel térítgetett. Volt idő, a hatvanas években a múlt század folyamán, a mikor hivei százezrekre szaporodtak. 1860 után, úgy mondták nekem, minden két esztendőben ellátogatott haza. Utoljára, a mint én tudom, 1871-ben volt itthon. Bizonyos tekintetben regés alakká vált. Kalmár István azt mondta nekem, hogy igaz nevét nem is ismerik, csak »Béla atyafi« néven ismerik.

Mikor haza-hazajött, körutat szokott tenni a hívők közt Magyarországon. Kalmárt megkértem 1873-ban, ha ismét haza talál jönni, adja át neki üdvözetemet s kérje meg nevemben, hogy engem látogasson meg. Szegény Hencseyről szerettem volna nála kérdezősködni. De bizony azóta hírét se hallottam.

A tüzes barát további életéről s vértanu haláláról, ha élek, minél előbb be fogok nyájas olvasómnak számolni. Hiszen ő amugy is történeti alak, múlt századi függetlenségi harczunknak kiváló tüneménye. Szinte csodálni lehet, hogy e harcz történetbuvárai eddig alig vették észre. A mulasztást pótolni akarom, a mennyire pótolni tudom.

Bezárom e művem most Hencsey könyvének ismertetésével. Művem teljes megértéséhez szükséges ez.

Tökéletes igazságnak tartom, hogy Jézus közvetlen követői, az evangyelisták és apostolok, a szent gyülekezet vénei és az első vértanuk mind Hencseyhez hasonló férfiak voltak. Voltak köztük nagyobb elméjük is, tudósabbak is, de Hencsey buzgósága, kegyessége s Jézus szellemében való elmerülése csak olyan volt, mint amazoké. Az ő országa csak úgy nem e világból való volt, mint az apostoloké és első vértanuké.

Ne ütközzék meg e szavakon senki. Jézust az ő atyja vezérelte, de tanítványai emberek voltak. Egyszerű és szegény emberek. Hencsey életének felmutatásával azt akartam megbizonyítani, hogy a mi korunk s a mi nemzedékünk is tud még szülni olyan embereket, a milyenekről az újszövetségi szentírás édes, bánatos és dicső lapjai tesznek tanúságot.

HENCSEY KÖNYVE.

I.

(Előszó. - Az Első Könyvnek 1-5 része.)

Három könyvre van osztva, mint már korábban megjegyeztem.

Az első könyv *Előszó*val kezdődik. Ebben homályos elmélkedés van röviden arról, hogy a miként az első keresztyéneket üldözték, úgy az új hívőknek is készen kell lenni az üldözésekre s azoktól megrettenni nem szabad.

Az *Előszó* után Az Életnek vallásáról szóló fejezet következik. Ez több részre van osztva.

Az 1. Rész szól arról, miként teremtette Isten a világot s abban az élő állatokat és az embert. Az embert urrá tette a földön, de kötelességei is nagyobbak, mint az okatlan állatokéi. Az ember főkötelessége Istennek imádása s parancsainak kételkedés nélkül, versengés és panasz nélkül szívbéli szeretetből hiven teljesítése. De az ember Ádám és Éva tilalomszegése által bűnbe esett. A zsidók az eredendő büntől nem tudtak szabadulni, mert nekik törvényük volt, ők a törvény alatt álltak s ők csak a törvényt teljesítették. Volt azonban Istennek egy öröktől fogva való titka, mely ha megnyilvánul: általa az ember tökéletes lehet s üdvösségre juthat. E titok a Megváltónak eljövetele, Jézusnak születése. A ki benne hisz s őt igazán követi: az megszabadul az eredendő büntől s eljut az örökkévaló boldogságra.

A 2. Rész szól a Megtérésről és a Keresztségről. Az embernek meg kell térni a bűnből s testi életében is szent életet kell folytatni. Erre elvezet a hit után fölvetett keresztség. A hit egyes tételeinek összessége benne van az ősi keresztyének által elfogadott ugynevezett apostoli hitvallásban. Ennek egyes tételeit a szentírásra való sokszoros hivatkozással igazolja.

A 3. Rész szól a Gyermek Keresztségéről. A néma csecsemő szólni se tud, hinni se képes, hitét megvallani épen nem tudja. Rá nézve tehát a keresztelő víz csak víz és nem szentség. Se a szülők, se a keresztszülők vallása nem a csecsemő vallása. Nem is kell a csecsemőt az elkárhozástól féltetni. Az elkárhozás csak bűnös élet következése, bünt pedig a csecsemő el nem követhet. A haláltól se kell őt keresztség nélkül féltetni. A kisdéd gyermek csak azért szenved halált, hogy üdvözülhessen.

A 4. Rész szól a Kis Gyermek felől való Kételkedésekről és a sok Szentségről. Ne kételkedjenek a házasfelek a kis gyermek üdvözülésében, ha azok idő előtt el találnának halni. Isten az ő szent fia által a szent keresztséget nem az ártatlanoknak, hanem a bűnösöknek rendelte. Vitatja a bérmálás, a gyónás, a mise, a bucsujárás s az utolsó kenet elégtelenségét. Ezekkel szerinte a bűnből megtérni s az üdvösséget elnyerni nem lehet.

Az 5. Rész szól a Tiszta Életről és a Gyónásról. A gyónás és vezeklés nem üdvözít, csak a tiszta élet üdvözít. Jézus nem azt parancsolta a bűnös asszonynak, hogy gyónjon és vezekeljen, hanem azt parancsolta, hogy többé ne vétkezzék. A gyónást kenyér és bor színében kell teljesíteni.

II.

(Az Első könyv többi része. A Második és a Harmadik Könyvnek részei. - A polgári házasság. - A fegyverfogás. - Az egyházszerzés. - Az utolsó szó.)

A 6-ik Rész szól a Külső-belső Templomról és a Czeremóniákról. A ki a keresztséget hitének megvallása után veszi föl, más szóval a hívő, az a mostani templomokba nem járhat. Bűnt ugyan nem követne el vele, de a templomba járás nem fér össze hitével. A szentírás tanítja, hogy az isten kézzel csinált templomokban nem lakik. A hívőnek kell az ő hite által imádságnak házává átváltozni. Idővel a hívők is, ha majd megsokasodnak, építenek nagy középületet, de nem istennek számára, hanem önmaguk számára, hogy ott kényelmesen tanithassanak.

A 7-ik Rész szól a Szent Miséről. A mise szerinte nem egyéb, mint áldozás, de a zsidóktól eredett és külsőséges. Csengettyüvel, gyertyával és zenével csinálják. És csinálják pénzért, gabonáért, borért, zsirért, vajért, borjúért, bárányokért. Az egyetlen igaz üdvözítő áldozat Jézusé volt, a mikor magát a bűnös emberiségért föláldozta. Több áldozatra nincs szükség, csak az igaz hitre. Az apostolok se miset, se ahhoz hasonlót nem gyakoroltak.

A 8-ik Rész szól a Bucsujárásról és a Képekről. Kárhóztatja a bucsujárást, a mely gyökeresen nem tisztítja meg a lelket a bűntől. Ellenzi mind a festett, mind a kőből faragott képeket. Ezek tisztelete, habár ezek csak jelképek is, ellenkezik a tiz parancsolattal s bálványimádásra vezet.

A 9-ik Rész szól a Szenteknek Közbenjárásukról. Az üdvösség egyedüli forrása az isteni kegyelem s egyedüli közbenjáró a Jézus Krisztus. Szentekre nincs szükség. A szentek is emberek voltak. Az első keresztyéneknek nem is voltak szentjeik. Csak azt szabad hinni és követni, a mit Jézus és az apostolok hirdettek, a szentek beszéde csak emberi beszéd. Még az angyalokat se szabad imádni, mert ők is csak istennek szolgálói.

A 10-ik Rész szól a Purgatóriumról. Az olvasó, a harang, a purgatórium vagy tűzben való megtisztulás, a halottakért való áldozás mind csak a vallás terén való kereskedések, de nem az üdvösségre vezető eszközök. Nem is tanítják ezt az apostolok, s a hol a tisztító tűzről beszélnek is, csak hasonlat és példabeszéd a szavuk.

A 11-ik Rész szól a Házasságról és a Magzatokról. A házasuló feleknek megesküdni nem kell, nem is szabad. Meg van írva, hogy se égre, se földre ne esküdjetek. A beszédnek, szónak, kijelentésnek megerősítése így legyen: »Ez úgy vagyom«; - tagadása pedig: »Ez nem úgy vagyom«. Elég, ha a házasuló fél azt mondja s mondását megfogadja s fogadását megtartja, hogy ő jegyesét szereti, házastársul hozzá veszi és semmiféle nyavalyájában holtig el nem hagyja s mindezt isten nevében a törvénytől kirendelt bizonyosság előtt mondja. Nem kell tehát se istennek nevére, se a boldogságos Szűz Máriára, se a szentekre esküdni.

Ime ez az ugynevezett polgári házasság.

A magzatok üdvössége miatt nem szabad a szülőket zaklatni. A szülők hitére kell azt bizni.

A 12-ik Rész szól a Rendeleteknek megtartásáról. Meg kell adni a császárnak, a mi a császáré s az istennek, a mi az istené. A felső hatóságoknak engedelmeskedni kell, mert azok istentől rendeltettek. Az adót meg kell fizetni.

Ha valaki házasodik vagy gyermeke születik, vagy gyermeke meghal: be kell jelenteni az illető papnak s meg kell fizetni a papnak bérét, de ha az a házasulókat az ő hitbeli ellenkező nézete miatt össze nem adja, az ujszülöttet keresztelés nélkül a könyvbe be nem írja s a halottat el nem temeti: akkor fordulni kell más paphoz s ha ez se teszi meg, fordulni kell a világi bíróhoz. Ha ez se teljesitené a kívánságot: akkor a házasulók keljenek össze a gyülekezet előtt, az

ujszülöttet írják be maguk, halottját pedig kiki temesse el oda, a hova tudja. Kétsége ne legyen, mert nem a fölszentelt temetőbe való temetés által jutunk az üdvösségre, hanem az isten parancsának megtartása által.

Az utolsó rész címe: Befejezés. Ebben egyebek közt arra kéri Hencsey az olvasót, hogy ha istentől nyert bölcsőbb szívvvel és értelemmel a könyvben hibákat talál: inkább jobbitsa a könyvet, semmint megvesse.

A Második Könyv, a könyv második része már rövidebb. Ennek címe: »Az ujrászületésről, keresztségről, urvacsoráról és az imádságról.« E könyv nem részekre, hanem fejezetekre van osztva. Fejezeteinek címei a következők:

- Mint nyeri meg az ember a Krisztusban az ujrászületést és az örök életet?

- Mi az ujrászületés?

- Kétféle a születés. Az egyik az ó-születés, mely testben, bűnben, átokban és kárhozatban történik. Ez Ádám-tól jön, benne van a kígyónak magja, a sátán képe és a földi mulandóság. Ellenben a lelki, szent, üdvösséges, dicsőséges ujrászületés a Krisztustól jó.

- Mint esik meg az ujrászületés? A szentlélek által s a Jézus Krisztusban való hit által.

- Gyümölcse az ó- és uj-születésnek. E fejezet csaknem ismétlése az előbbi fejezetnek. Az ó-születés gyümölcse a bűn, káromlás, méreg, harag, halál, ördög, pokol és kárhozat; - az ujrászületés gyümölcse pedig az igazság, kegyelmesség, áldás, élet és az üdvösség.

- Az újra szülöttekben minden jó cselekedetnek meg kell lenni.

- Krisztus a példája és tüköre a keresztyénségnek.

- Mi az igazi szent keresztség? Itt a szentírásból vett bőséges idézetek alapján költői lendülettel fejti ki a keresztség természetét. A vízzel való kereszstelés mintegy jelképi cselekmény. A hogy a test minden mocsoktól megtisztul a víz által: úgy a lélek minden bűntől megtisztul isten igéje és a Jézusban való hit által. A keresztség által a Szentlélek az ő malasztját becsöpögteti az újra szülöttbe, mint a harmatot a fára, melylyel a fa egyesül, általa megtisztul, megelevenedik, nő, zöld leveleket és végtére gyümölcsöt terem.

- Mint kell vallani a keresztséget? A keresztség szentség, szentségnek kell azt vallani.

- Az Urnak végső szent vacsorájáról. Az urvacsora a hívőknek Krisztussal való egyesülése a kenyérnek és bornak magához vétele által. A kenyér Krisztus testét, a bor pedig vérével példázza.

- Mi az imádság? Az imádság istennel való beszéd. Képmutatás nélkül, lélekben és igazságban kell lenni, az imádságnak. Istennek félelme és szeretete is imádság valamint öröm és bizodalom is. Megerősíti a lelket, nyugodalmat szerez s a beteg szívet meggyógyítja. Eltávolítja tőlünk a sátánt.

- Befejezés. Hét nagy tisztességet nyernek az igaz hívők. Neveztetnek ugyanis: Választott népnek, Isten szolgáinak, Krisztus barátjainak, Krisztus tagjainak, Isten templomának, Szent papságnak s végre Isten fiainak.

A harmadik Könyv szól »Az külső és belső keresztyénségről és az hit után való keresztségről«.

Ez a könyv is fejezetekre van osztva, mint a második könyv. Fejezeteinek címét s rövid tartalmát ismertetem. Bövelkedik ismétlésekben ez a könyv is. A címek így következnek:

- A külső és belső keresztyénségről. A mai keresztyének csak külsőleg keresztyének, nem úgy mint a hajdaniak, mint Krisztusnak apostolai s igaz követői. A mai külső keresztyének csak

magukat szeretik, fősvények, dicsekedők, kevélyek, engedetlenek, háládatlanok, tisztátalanok, szeretet nélkül valók, patvarkodók, mértékletlenek, kegyetlenek, a belső jókat nem szeretik, árulók, vakmerők, felfuvalkodottak, külső gyönyörűségnek szeretői inkább, hogy nem mint istennek szeretői.

Rosszak a tanítók is, vagyis a mostani papok. Mindig tanulnak, de soha az igazságnak ismeretére el nem juthatnak. Nagyratartók, kényesek, gazdagok s világi örömökre törekedők. Cselekedeteikkel nem példázzák azt, a mit szájukkal tanítanak. Azért nincs tanításuknak fogadata.

- A hitről. Hosszabb értekezésben, szentírásbeli idézetek bőségével bizonyítja, hogy az igaz embernek s Krisztus valódi követőjének hitben és hit által kell élni; ebből származnak s e köré csoportosulnak a többi emberi tökéletességek, ugymint a jóságos cselekedet, a tudomány, a mértékletesség, a türelem, az istentisztelet, az atyafiakhoz hajlandó szív, a szeretet s végül Krisztusnak megismerése.

- A keresztségről.

- Mi a keresztség?

E két fejezet többé-kevésbé ismétlése azoknak, a melyek az első két könyvben foglaltatnak.

- A kis gyermekek keresztségéről. Hit nélkül mezitelen és romlandó a mi lelkünk. Mezitelen lelkünket a Szentlélek ruházza fel a keresztség által szeretettel, alázatossággal, szelidséggel. Ámde a csecsemő se jót, se gonoszt nem tud, ő ama tökéletességekkel föl nem ruházható, tehát az ő megkeresztelésének semmi fogadatja.

- Ki veheti föl a szent keresztséget? A ki teljes szívéből hisz az Ur Jézus Krisztusban, mint istennek fiában, a ki már ismeri a keresztségről való tudományt, s érett észszel vallást teszen hitéről: csak az veheti föl a keresztséget. Ime a felnőttek keresztsége!

- Mint kell vallani a szent keresztséget? Szentség az, melyet Krisztus hagyott ránk.

- Kevesen pártolják a felnőttek keresztségét. A kis gyermek keresztsége hit nélkül való. A kit csecsemő korában keresztelnek meg: honnan tudhassa az, hogy ő keresztyén, hogy ő Jézus hive? Adnak neki, ha felnőtt egy keresztelő levelet, abba be van írva szülőinek s keresztelőinek neve, valamint az ő neve is s a keresztelés napja. Csak az a levél bizonyítja, hogy ő keresztyén. De mit ér ez? Hátha nincs ilyen levél se? Hátha hamis a levél is? Ez csak papirosból való keresztyénség.

- Kis gyermekek itéletéről. Balga hit az, mely azt tartja, hogy a kis gyermek, ha meghal keresztség nélkül, akkor kárhozatra van ítélve. A hitnek meg kell előznie a keresztséget. Ugy mondta János: a ki hiszen és megkeresztelkedik: az üdvözül. De azt is megmondta nyilván, hogy a kisdedeké istennek országa.

- Bértől. Nagy részben ismétlés.

- Befejezés. Utolsó szavait a szentírásból vette hűveihez Hencsey.

»Titeket pedig mondalak barátaimnak, mert mindeneket, a melyeket hallottam az én atyámtól, megjelentettem néktek és ha én bennem maradtok és az én beszédem is tibennetek maradnak: valamit akartok, kérjétek, megadatik néktek. Ez az én parancsolatom, hogy szeressétek egymást, mint én is szeretlek titeket. A mint szeretett engemet az atya, én is úgy szeretlek titeket, maradjatok meg abban az én szeretetemben.«

»Ámen!«

*

Hencsey 1843-ban fejezte be könyvét, mielőtt utolsó útjára elindult. Könyvének végszavaiból már a közelgő halál sejtése szól. Vagy talán a nagy apostol szomorúsága ülte meg az ő lelkét is.

*

Sajátságos könyv ez.

Egészen tanulatlan ember írta, a ki az elemi iskolák ismeretein túl semmi tudományhoz külső oktatás útján el nem juthatott. De a szentírást nagyon ismerte, egyes részeit százszor meg százszor elolvasta. Tudományos rendszer nem lehet a könyvben, nyelve is gyarló, szófűzése parasztos, helyesírása olyan mint a göcseji ember beszéde.

És mégis nagy lélek volt írója. Látó, tanító, hitujító. Hasonlatos azokhoz, kik a szent korszakokban a hitvalló és vértanu névnek megszerzésére igazán törekedtek.

*

A mai nazarénusok egy része a katonaságnál nem fog fegyvert s nem teljesít fegyveres szolgálatot. Inkább elszenvedi a kegyetlen büntetést nyugodt lélekkel. Sok belehal a büntetésbe.

Ez nem Hencsey parancsa. Könyvében ő a fegyverforgatást nem tiltja, nem kárhoztatja. Sőt az a nézete, hogy ha a felsőbb hatóság úgy rendelí, a fegyveres szolgálatot teljesíteni kell. Hiszen Istentől van minden hatóság. S isten előtt majd az ad számot, ha véték van a fegyverfogásban, a ki azt megrendelte.

*

Az egyház szervezésére Hencsey is gondolt. De arra irányt nem adott. Azt gondolta, majd ha hazajön s hivei megszaporodnak: akkor kell egyházalkotásra gondolnia. Kárhoztat minden egyházi rendet s papi állást, de elfogadta a szentírás értelmében a tanító állást. A ki hirdeti isten igéjét a gyülekezetben s végrehajtja a keresztelest.

*

Lelkének nagy harczait, istenhez siető buzgóságát, bánatos életét, korai halálát és messze földön rég beomlott sirhalmának képét tartsa emlékezetben ez az én kis könyvem.

.oOo.